Avramov

ВАСИЛЪ АВРАМОВЪ

Voinata na Bulgaria s Vizantiia /

ВОЙНАТА
НА
БЪЛГАРИЯ СЪ ВИЗАНТИЯ
ВЪ 1190 Г. И ПОГРОМЪТЪ НА
ИМПЕРАТОРА ИСАКЪ АНГЕЛЪ
ПРИ ГР. ТРЪВНА

София — Печатница на Армейския военно-издателски фондъ — 1929

ПРИЧИНИ ЗА ВОЙНАТА

Следъ падането на източното българско царство на Бориса II въ 972 г. и на западното на Самуила въ 1018 г. подъ византийско владичество, въ 1186 г. българскитѣ боляри Петръ и Асенъ повдигнали възстание за освобождение на България и военнитѣ действия между двѣтѣ страни започнали. Тѣзи действия се водѣли отъ страна на българитѣ на партизански начала, съ малки и то, главно, съ конни отряди, които имайки за опора Балкана нападали днесъ на едно мѣсто, а на утрето — на друго и опустошавали византийскитѣ владения въ Тракия[1]). Вѣчни спѫтници на българитѣ въ това възстание сѫ били куманитѣ, които винаги имъ давали своята помощь.

За да тури край на възстанието, следъ нѣколко похода на византийцитѣ противъ българитѣ, за което ще поменемъ по-нататъкъ, презъ пролѣтьта на 1187 г. императоръ Исакъ Ангелъ предприелъ новъ и голѣмъ походъ. Отъ Цариградъ той стигналъ въ гр. Пловдивъ и презъ гр. София стигналъ въ гр. Ловечъ, дето обсадилъ българския царь Асена. Тримесечната обсада на Асена въ ловченската крепость излѣзла несполучлива и императорътъ билъ принуденъ да сключи миръ, като, за обезпечение на договора, взелъ за заложникъ брата на Петра и Асена — Калояна[2]).

Следъ две години, именно презъ лѣтото на 1189 г., въ нашитѣ земи станало едно важно събитие. То било преминаването на третия кръстоносенъ походъ, броящъ сто хиляди души и предвожданъ отъ нѣмския императоръ Фридрихъ Барбароса. Той е трѣбвало да мине презъ Унгария, Дунава, гр. Браничево, по долината на Морава, Нишъ, София, презъ прохода Траянови врата въ Ихтиманска Срѣдна гора, Пловдивъ, Одринъ и Дарданелитѣ за светитѣ мѣста, които още въ 1187 г. мохамеданитѣ превзели и се настанили въ гр. Иерусалимъ.

---

[1]) **Nicetas Akominatos**, ed. Bonn, стр. 482 сл.; **П. Чилевъ**, Една анонимна византийска хроника въ Известия на Историческото дружество въ София, I, 1905, стр. 41. [2]) **Nicetas**, стр. 520—2; **П. Чилевъ**, сѫщо.

За да обезпечи свободното си преминаване презъ всичкитѣ мѣста, които се намирали въ византийско владение, както и доставката на съестни продукти по установени цени, а сжщо и да не се нанасятъ вреди и загуби на населението по пжтя, по който ще се движатъ войскитѣ, между Византийската империя и Фридрихъ Барбароса билъ сключенъ предварително, въ 1188 г., нуждниятъ договоръ въ гр. Нюренбергъ. Преминаването обаче на сто-хилядна чуждестранна армия презъ срѣдата на Византийската империя не е могло да не докара важни последствия. България се намирала вече въ едно революционно положение. Отъ друга страна, великиятъ сръбски жупанъ, Стефанъ Неманъ, възползуванъ отъ безредицитѣ въ империята, сключилъ съюзъ съ Дубровнишката република (1186 г.) и съ България[1]) и превзелъ нѣкой византийски области, като завзелъ Нишъ и разорилъ градоветѣ: Сврълигъ, Равна и Кожелъ въ долината на р. Тимокъ[2]). Императоръ Фридрихъ се намиралъ отъ по-рано въ съюзъ съ сицилийския краль и гледалъ да присъедини Далмация къмъ сицилийската корона. Това пъкъ докарало сближението и женитбата на византийския императоръ съ Маргарита, малолѣтната дъщеря на унгарския краль Бела III. Вследствие на това, последниятъ, и като сродникъ, и като съюзникъ на Византийската империя, е билъ длъженъ да се грижи за да се тури край на славянското движение на полуострова и на възраждането на нова България. Освенъ това, преди сродяването си съ императора Исакъ Ангела, маджарскиятъ краль е билъ единъ отъ голѣмитѣ неприятели на Византия и стремлението му е било да тури ржка на българскитѣ земи на югъ отъ Дунава. Това той направилъ въ 1182 г., въ време на царуването на византийскитѣ императори Алекси II Комнинъ и на Андроника I Комнинъ, когато завладѣлъ Бѣлградъ и Браничево и, въ съюзъ съ сръбския великъ жупанъ, Стефанъ Неманъ, сполучилъ да достигне чакъ до София; но, вследствие сродяването на императора съ краля Бела III, въ 1186 г., тѣзи земи били повърнати на империята[3]).

---

[1]) Важниятъ източникъ за тѣзи събития е **Ansbert**, Historia Perigrinorum, Scriptores rerum Austriacarum, V, 24. Вижъ и новото изследване на **Röhriht**, Beitrage zur Geschichte der Kreuzzüge, II, Berlin, 1878. [2]) Крал Стефан, cap. 7; **К. Јиречек**, Историја срба, превео Јован Радонић, Београд, 1911, I, 258. [3]) Вижъ за това по-подробно въ съчиненията на **професора П. Никовъ**: Царь Борилъ подъ свѣтлината на единъ новъ паметникъ, въ Списание на Българската академия на наукитѣ, кн. III, 121 сл.; Къмъ историята на северо-западнитѣ български земи, въ сжщото списание, кн. XVI, 43 сл.; Българо-унгарски отношения, въ Сборникъ на Българската академия на наукитѣ, XI, 1919; и История на Видинското княжество до 1323 г., въ Годишникъ на Софийския университетъ, кн. XVIII, 8.

На 27 юлий 1189 г. императоръ Фридрихъ стигналъ съ армията си въ гр. Нишъ. Тамъ при него се явили пратеници отъ Петра и Асена и самъ Стефанъ Неманъ за да поздравятъ императора и да почнатъ преговори за по-нататъшни задружни действия противъ Византия. На императора Фридрихъ предстояло да разреши твърде важна задача: дали да тръгне съ българитѣ и сърбитѣ противъ Византия, или—съ маджаритѣ и византийцитѣ, противъ тѣхъ, или пъкъ да остави тѣ сами да се борятъ помежду си, а той да преследва своята цель — освобождението на светитѣ мѣста. Той не се решавалъ да вземе страната на българитѣ и сърбитѣ и, заедно съ медленото си движение къмъ София, Пловдивъ и Одринъ, отлагалъ окончателното разрешение на въпроса. Той изпращалъ пратеници за преговори съ византийския императоръ и съ унгарския краль. Такива били изпращани и отъ византийския императоръ. Причината за дългото протакане на тѣзи преговори била, че положението, както на византийцитѣ, така и на кръстоносцитѣ не било добро. Византийското правителство гледало съ недовѣрие на тѣзи кръстоносни походи, които имали своята тайна замисъль, подготвена отъ силнитѣ тогава папа Григорий III и венецианския дожъ Хенрико Дандоло — да се превземе Цариградъ, да се тури ржка на византийската империя и съ това да се простре западното владичество и ведомството на католицизма до Тигъръ и Ефратъ и да се издигне търговското величие на Венецианската република, нѣщо, което действително стана подиръ 15 години, именно въ 1204 г., когато византийската столица бѣше превзета, Фландърскиятъ графъ Балдуинъ бѣше избранъ за латински императоръ и заедно съ него тамъ се настаниха и папскиятъ представитель, и венецианскиятъ дожъ Дандоло. Отъ друга страна, византийското правителство не е могло да не види, че императоръ Фридрихъ продължавалъ сношенията си съ сърбитѣ и българитѣ, макаръ Фридрихъ да е знаелъ, че това още повече ще засили подозрителностьта на византийцитѣ[1]). Затова пречкитѣ отъ страна на византийското правителство, още съ преминаването на кръстоноситѣ въ византийскитѣ области на югъ отъ Дунава, започнали: Нюренбергскиятъ договоръ не билъ изпълняванъ, провизии не били доставяни и привидно византийскиятъ духсъ въ Браничево поздравилъ императора Фридриха при преминаването му, но Бѣлградъ билъ вече полуразрушенъ и разни чети почнали да нападатъ кръстоносцитѣ по долината на Морава. На прохода Траянови врата, при Ихтиманъ, имало поставени византийски отряди, подъ командата на великия

---

[1]) Вижъ за това у **Ansbert'a**, р. 24; сжщо у **Т. И. Успенскій**, Образованіе втораго Болгарскаго царства, Одесса, 1879 г., стр. 144—5.

доместикъ на западнитѣ (европейскитѣ) войски, Алекси Гидъ и Мануилъ Камица, пжтищата въ клисуритѣ били задрѣстени съ камъни и дървета и кръстоноснитѣ трѣбвало да си пробиватъ пжть и да си набавятъ провизии съ оржжие въ ржка. Вследствие на това населението въ София, Пловдивъ и въобще тамъ, дето се явявали кръстоносцитѣ, бѣгало по планинитѣ.

Колко лошо се отнасяли кръстоносцитѣ къмъ мѣстното население и колко силна е била умразата на последното къмъ тѣхъ—се вижда отъ факта, че когато кръстоносцитѣ стигнали въ Пловдивъ и единъ отрядъ се отправилъ да превземе Градецъ (вѣроятно Хисарътъ или старото градище при с. Каратопракъ, на северъ отъ Марица), той билъ поразенъ отъ страннитѣ изображения, които намѣрилъ въ църквитѣ и частнитѣ кжщи: на картини били изобразени латини съ възсѣднали ги на гърба гърци. Това толкова ожесточило кръстоносцитѣ, че тѣ изгорили всичко — и църквитѣ, и домоветѣ, избили населението и опустошили цѣлата область[1]). Когато пратеникътъ на императоръ Фридриха — Ебергердъ ходилъ при унгарския краль и миналъ презъ България, както Ансбертъ нарича земитѣ по Морава, той видѣлъ всичкитѣ гробове на умрѣлитѣ по пжтя кръстоносци разкрити и мъртвитѣ трупове се търкаляли вънъ отъ гробоветѣ[2]). А Цариградскиятъ патриархъ, въ проповѣдитѣ си, казани въ празднични дни, нарекълъ Христовитѣ войници (кръстоносцитѣ) *кучета* и внушавалъ на своитѣ слушатели, че най-лошиятъ престжпникъ, който е обвиненъ въ десятки убийства, ще получи опрощение за всички грѣхове, ако убие стотина кръстоносци[3]). Византийското правителство сключило съюзъ и съ турския султанъ Саладина противъ тѣхъ[4]).

Вследствие на това положение на работитѣ, императоръ Фридрихъ не е можалъ да напусне свръзкитѣ си съ царя Петра, защото той не е ималъ кому другиму да се облегне за помощь, въ случай, че византийцитѣ окончателно спратъ преминаването му презъ морето за светитѣ мѣста. Той не е можалъ да се надѣва и на маджарския краль, като дѣдо и съюзникъ на византийския императоръ. Той е можалъ да получи помощь само отъ българитѣ. Това пъкъ имало друго неудобство, защото въ такъвъ случай той трѣбвало да се скара съ маджаритѣ, които били едни отъ най-вѣрнитѣ сподвижници въ кръстоноснитѣ по-

---

[1]) **Ansbert**, p. 42. [2]) **Т. И. Успенскій**, цит. съчинение, 148—9. [3]) **Ansbert**, p. 37; **Успенскій**, цит. съчинение, 146. [4]) **Röhrich**, § 134—135.

ходи, като вѣрни чеда на католическата църква[1]). И наистина, вследствие на продължаването на сношенията си съ българитѣ, унгарскиятъ краль въ началото на м. ноемврий, когато кръстоносцитѣ приближавали къмъ Одринъ, заповѣдалъ на своя отрядъ, който ги придружавалъ, да се върне назадъ[2]). Такова едно поведение на Фридриха щѣло да се отрази зле и върху другитѣ европейски държави, които участвували въ кръстоносния походъ и отъ които той трѣбвало да очаква нова помощь. Освенъ това, да приеме помощь отъ българитѣ и, заедно съ Петра и Асена, да се обяви противъ Византия, то значило да се отклони и отъ предначертаната цель на самия походъ — освобождението на светитѣ мѣста отъ агарянитѣ.

По тѣзи причини до м. януарий 1190 г. императоръ Фридрихъ се колебаелъ какво да прави и най-после писалъ на сина си Хенриха известното послание, въ което, между другото, казва, че „азъ се надѣвамъ да премина презъ Босфора, но следъ като получа отъ императора Исака най-избрани и отъ знатни родове заложници, или ако подчиня подъ своята власть цѣла Романия; затова азъ моля Ваше кралско величество да изпрати специални посланици въ Генуа, Венеция, Антиохия и Пиза и въ другитѣ мѣста, които да изпратятъ на кораби спомагателни отряди, за да могатъ тѣ, като пристигнатъ къмъ Цариградъ въ м. мартъ, да започнатъ обсадата на града откъмъ морето, а ние ще го оградимъ откъмъ сушата". Отъ това послание става явно, че императоръ Фридрихъ е билъ вече решенъ да нападне византийската столица, но съ помощьта на българитѣ и сърбитѣ, защото той не е можалъ да не разбере, че такава една важна операция по сухо и по море не е била по силитѣ му и затова е трѣбвало да ги повика на помощь. Преговоритѣ били започнати. Българитѣ и сърбитѣ се съгласили да сключатъ съюзъ противъ Византия, като първитѣ се задължатъ да дадатъ 40-хилядна армия отъ българи, власи и кумани, а сърбитѣ — 20 хиляди, всичко 60 хиляди, стига императоръ Фридрихъ да признае на Петра царската титла и да му даде царска корона. Сърбитѣ пъкъ искали да имъ се оставятъ превзетитѣ византийски области и да си присъединятъ Далмация[3]). За водение по-нататъшни преговори съ сръбския великъ жупанъ билъ изпратенъ при „Траянови врата" херцогъ Бертолдъ, но той не заварилъ тамъ Немана, защото последниятъ билъ вече започналъ военнитѣ действия противъ Византия въ земитѣ отъ старата

---

[1]) Между многобройнитѣ титли унгарскиятъ краль е притежавалъ и титлата „Апостолическо величество". [2]) **Röhricht**, § 149; **Успенскій**, цит. съч. 148. [3]) **Ansbert**, p. 44, 53; **Успенскій**, цит. съч. 142; **Јиречек**, Историја срба, I, 260.

българска държава (grandi labore et bello in Bulgaria) и разорилъ всичкитѣ градове отъ София до Призренъ[1]). Оставало да се удовлетворятъ българитѣ и да се започне работа съ тѣхъ. Дали тази политика на кръстоносния водитель е била искренна, не може точно да се каже, но най-малкото, което той е искалъ да постигне, е било да сплаши гърцитѣ. И наистина, на 14 февруарий 1190 година тѣ побързали да подпишатъ въ гр. Одринъ договора за пропускането на кръстоносцитѣ въ Мала-Азия и съ това неприятелскитѣ отношения между двамата императори били изгладени[2]).

Историкътъ на кръстоносцитѣ, Ансбертъ, ни съобщава и за други два факта, станали презъ пролѣтьта на сжщата година. Първиятъ е, че българскитѣ царе Петръ и Асенъ одържали своята дума и наистина дошли съ своитѣ войски на помощь на кръстоносцитѣ, противъ византийцитѣ; но, понеже услугата имъ се оказала вече непотрѣбна, то българитѣ почнали враждебнитѣ действия противъ Византия на свой рискъ. Другиятъ фактъ е, че наскоро следъ сключения договоръ между кръстоносцитѣ и византийцитѣ, византийскиятъ главнокомандующъ направилъ на императора Фридриха предложение да предприематъ общъ походъ противъ българитѣ. Положението на германския императоръ било въ случая много затруднено, защото въ този сжщия день били пристигнали посланници и отъ царя Петра съ предложение да обявятъ заедно война на Византия; но еднитѣ и другитѣ посланници, казва Ансбертъ, безуспѣшно се върнали у дома си[3]). Това показва, че до деня на подписването на договора и дори малко по-късно, императоръ Фридрихъ е гонилъ своя политика и е заблуждавалъ българитѣ, че ще предприематъ общи действия противъ гърцитѣ. Не ще съмнение, че това е разочаровало, както българитѣ, така и сърбитѣ, а особенно първитѣ.

На 25 мартъ 1190 година кръстоносцитѣ почнали преминаването презъ Дарданелитѣ въ Мала-Азия и нашитѣ земи били очистени отъ неканенитѣ гости, за да станатъ военевъ театъръ на едно отъ най-страшнитѣ събития, каквито военната история редко познава.

И така, отъ изложеното по-горе ние видѣхме, че следъ въстанието въ 1186 г. българитѣ, заедно съ куманитѣ, започнали дълга партизанска война противъ Византия, за която ние по-нататъкъ ще имаме случай да дадемъ нѣкои подробности, и че тази война е свършила съ голѣмия походъ

---

[1]) Idem, p. 46, 47; **K. Zimert**, Der deutch. — byz. Konflikt von Juli 1189 bis Febr. 1190: Byz. Z, 12 (1903), 42—7; **Јиречек**, сжщо, 261. [2]) **Ansbert** p. 49—51; **Nicetas**, 538; **Успенскій**, 151. [3]) **Ansbert** p. 54; **Успенскій**, 141.

на императора Исакъ Ангелъ въ 1187 г., съ обсадата на царь Асена въ гр. Ловечъ и съ сключения тамъ договоръ за миръ, за обезпечение на който билъ даденъ, като заложникъ, бѫдащиятъ знаменитъ царь на България — Калоянъ.

Колко време Калоянъ е стоялъ като заложникъ въ Цариградъ, не е известно; но, ако съ пристигането на императоръ Фридрихъ Барбароса въ Нишъ на 27 юлий 1189 г. българскитѣ царе Петръ и Асенъ изпратили посланици тамъ, за да го поздравятъ и да турятъ началото на преговори за общи военни действия и ако преди това българитѣ сѫ сключили съюзъ съ сърбитѣ, то явно показва, че Калоянъ е билъ вече сполучилъ до това време да избѣга отъ Византия и съ това е развързалъ рѫцетѣ на братята си за по-нататъшни действия. Инакъ византийскитѣ историци не ни казватъ нищо, както за поведението на Калояна въ византийската столица, така и за начина, по който той се е освободилъ отъ заложничеството и за времето на неговото изплъзване отъ Цариградъ. Това е било първата причина за войната противъ България.

Втората причина е била съюзътъ между царь Петра и сърбитѣ, на основание на който последнитѣ навлѣзли въ Нишъ и въ долината на Тимокъ, което трѣбва да е станало презъ пролѣтьта на 1189 г., защото, както се вижда отъ описанието на Ансберта, при пристигането на императора Фридриха въ Нишъ, тамъ не е имало византийска власть.

Третата причина сѫ били сношенията на българитѣ съ кръстоносцитѣ за съвмѣстни военни действия противъ Византия.

А четвъртата, най-важната, причина е била, че, следъ като българскитѣ войски не били приети отъ кръстоносцитѣ, тѣ на свой рискъ се впуснали изъ византийскитѣ области на Тракия за плячка и разорение. И Ансбертъ казва, че за прогонването именно на тѣзи войски, византийскиятъ главнокомандующъ на европейскитѣ войски, който, както се вижда отъ Никита Акоминатъ, е билъ Константинъ Аспиетъ[1]), е искалъ съдействие отъ императора Фридриха въ Одринъ[2]). Тѣзи причини сѫ били предостатъчни за casus belli отъ страна на Византия и войната е била обявена.

Този пѫтъ ожесточението на императора Исакъ Ангелъ е било много голѣмо, както противъ българитѣ, така и противъ сърбитѣ, защото тѣхнитѣ свръзки съ кръстоносцитѣ, а следъ това и започнатитѣ военни действия сѫ го заставили, както се вижда, да направи голѣми отстѫпки на

---

[1]) **Nicetas**, 560. [2]) **Ansbert**, p. 54: „Eo tempore dapifer magnus Constantinopolitani imperatoris, qui exercitum pergrandem adunaverat".

императоръ Фридриха и да пропусне кръстоноситѣ въ Мала-Азия. По този начинъ той сполучилъ да парализира съюза имъ съ българитѣ и сърбитѣ, но пъкъ, отъ друга страна, съ пропущането на кръстоноситѣ, той вмѫкналъ въ пазвитѣ на империята още сто хиляди вѫоржени неприятели, които, подъ булото, че ще освобождаватъ светитѣ земи, ще съдействуватъ за по-скорошното събаряне на византийската империя. Вследствие на това Исакъ Ангелъ е трѣбвало да вземе всички мѣрки още въ сѫщата пролѣть, следъ изпращането на кръстоноситѣ въ Азия, за да смаже главитѣ на двѣтѣ хидри, които се показали: едната отъ Балкана, а другата — откъмъ Косово поле, да издигне престижа на империята и да възстанови границитѣ ѝ до Дунава и Сръбска Морава.

Въ византийската столица били напълно убедени въ сполуката и се надѣвали на блѣскава победа надъ българитѣ. Това се вижда отъ речьта, която Никита Акоминатъ е държалъ при изпращането на императора. „На тебе, както на Давида, е казалъ ораторътъ, е обречено, щото нито врагъ да те оскърби, нито синътъ на безаконието да тури рѫка върху тебе. Ние вече привикнахме да тържествуваме победи[1]). Знаемъ, че и предстоящата война ще се украси съ триумфъ. И началото и краятъ на всѣко твое предприятие ние съпровождаме съ радость и пѣсни. Надѣемъ се, че ти ще се върнешъ при насъ отъ балканскитѣ планини блѣстящъ и лъчезаренъ, както Мойсей отъ Синайската планина“[2]).

---

[1]) Тукъ се намѣква за победата надъ норманитѣ при Димитрица, въ долното течение на Струма, на 7/XI 1185 г. [2]) Σαϑα, Μεσαιωνιχη βιβλιοϑηχη A., п. 73—6; вижъ анализа на тази речь у Т. И. Успенскій, Византийскій писатель Н. Акоминатъ, Спб., 1875, стр. 181—4; сѫщо, Образованіе втораго болгар. царства, стр. 154.

ВОЙНАТА, СПОРЕДЪ ВИЗАНТИЙСКИТѢ ИСТОЧНИЦИ

Източницитѣ, въ които намираме запазени сведения за войната, сѫ три:

1) Никита Акоминатъ, съвременикъ на събитието;

2) Една анонимна византийска хроника, написана сѫщо отъ съвременикъ на войната; и

3) Акрополита, бивши великъ логотетъ на империята, роденъ на 1217 година и починалъ въ 1282 година.

I. Никита Акоминатъ

Той казва: „Тъй като работитѣ на западъ[1]) ставали все по-зле и по-зле и власитѣ[2]), заедно съ куманитѣ, постоянно нападали римскитѣ области, императорътъ отново предприелъ походъ срещу тѣхъ. Наистина, като миналъ край Анхиало, той, обхождайки, проникналъ въ Хемусъ[3]); но скоро се увѣрилъ, че не ще бѫде въ състояние да извърши нѣщо достойно за царското присѫтствие въ армията и решилъ да свърши похода въ два месеца. Въ сѫщность той намѣрилъ, че тамошнитѣ укрепления и градчета били защитени много по-силно отколкото по-рано и обградени съ новопостроени стени, които на нѣкои мѣста се увѣнчавали съ кули, а при това тѣхнитѣ защитници, ако и да се решавали да се появяватъ вънъ отъ тѣхъ, скачайки като елени по височинитѣ и пълзейки като диви кози по тѣснинитѣ, тѣ решително избѣгвали рѫкопашния бой. На всичко това страхътъ отъ скитско нападение — тъй като времето още имъ позволявало да преминатъ Дунава — сѫщо подтиквалъ императора по-скоро да се върне назадъ. За съжаление, той не поискалъ да се върне по сѫщия пѫть, по който дошелъ, а почналъ да търси другъ, най-кѫсъ, смѣтайки да се спусне по него, презъ тамошнитѣ долини, право въ Верея, и съ това погубилъ по-голѣмата часть отъ своята

---

[1]) Византийската империя се дѣлила на източна и западна части. Въ източната влизали азиатскитѣ владения, а въ западната — европейскитѣ. [2]) Авторътъ нарича съ това име българитѣ. Вижъ за това понататъкъ. [3]) Стара-планина или Балкана.

войска и, ако Богъ не го закрилялъ, самъ той би се поселилъ въ ада. Вмѣсто да върви по широкия пѫть, който на нѣкои мѣста се разширочавалъ и ставалъ удобенъ за конница, той попадналъ съ цѣлата си войска въ непроходими тѣснини и планински гърла, въ чиито глъбини протичалъ ручей. По такъвъ начинъ напредъ вървѣли протостраторътъ Мануилъ Камица и Исакъ Комнинъ, зетъ по дъщеря на Алексия, последующъ императоръ; въ ариергарда — севастократоръ Иоанъ Дука, чичо на императора; а срѣдата на фалангата, предъ която се движилъ обозътъ и прислугата, състояща се отъ нестроеви войници, водилъ самъ императоръ Исакъ и родниятъ му братъ, севастократоръ Алекси. Въ това време варваритѣ, които се явили отъ двѣтѣ страни на тѣсния проходъ, по който се движила нашата войска, заплашвали всѣка минута съ нападение. Обаче, авангардътъ благополучно миналъ тѣснината, безъ да срещне съпротивление отъ страна на власитѣ, които, безъ съмнение, пресмѣтнали, че ще бѫде по-изгодно, следъ като позволятъ на предния отрядъ да мине безъ кръвопролитие презъ височината, да ударятъ право въ срѣдата, именно тази часть, дето се намиралъ самиятъ императоръ, свитата му, състояща се отъ знатни, както всѣка свита — и тѣ не сбъркали. Едва що императорътъ навлѣзалъ съвсемъ въ тази страшна тѣснина, въ която нѣмало никакъ де да се бѣга, за мигъ варваритѣ се нахвърлили върху му съ всичката си сила. Впрочемъ, римската пехота не се изненадала. Напрѣгайки всички сили за да не бѫдатъ заобиколени, ромеитѣ бързо се спуснали къмъ височинитѣ на тѣснината и отначало, макаръ съ голѣми загуби, както и да е, задържали нападателитѣ отъ планинскитѣ височини. Но после, отстѫпвайки предъ многочислеността на варваритѣ и предъ страшния градъ на летящитѣ отгоре камъни, тѣ почнали да се оттеглятъ, въ началото бавно и въ редъ, а после, когато неприятелитѣ постоянно все повече и повече вземали връхъ, налягайки и сподавяйки ги съ своята маса, тогава цѣлата войска се забъркала съвършенно. Въ ужасната суматоха, когато всѣки се грижелъ само за своето лично спасяване, неприятелитѣ убивали всѣкиго, когото настигали и който попадалъ въ рѫцетѣ имъ, като животни, затворени въ оборъ. Нѣмало кого да защитятъ, пъкъ и никой не можалъ да ги защити. Самиятъ императоръ, попадналъ като въ примка, много пѫти се мѫчилъ да отблъсне отправеното срещу него нападение на варваритѣ, но нищо не можалъ да направи и дори изгубилъ шлема отъ главата си. Около него въ множество се групирали всичкитѣ знатни отъ отряда и, за да му пробиятъ пѫть, трѣбвало да пожертвуватъ не само голѣмо число коне, но, както казватъ, и римски войници, които, трупайки се, преграждали прохода.

По такъвъ начинъ много народъ билъ избитъ; за да се спаси само той. Като се съединилъ съ преднитѣ отряди (авангарда), императорътъ, подобно на Давида, принесалъ хвала къмъ Бога, който прикрилъ главата му въ станалото сражение".

„Въ това време севастократоръ Дука, виждайки, че не може да мине направо, тръгналъ по другъ пѫть, щастливо попадналъ на нѣкакъвъ добъръ водачъ, когото примамилъ отъ редоветѣ на неприятелската войска единъ войникъ отъ неговия отрядъ, на име Литовой, и по него миналъ безъ спънки".

„Като се добралъ по течението на споменатия ручей до Верея (Стара-Загора), императорътъ узналъ, че въ авангарда на армията, който миналъ безъ загуба въ тѣснината, били разпръснати най-лоши слухове за неговата сѫдба, именно, казвали ужъ, че съ останалата войска и самъ той загиналъ. За това, за да унищожи опаснитѣ слухове, той трѣбвало да прекара тамъ нѣколко дни и после да се върне въ столицата".

Следъ това Никита съобщава, че императорътъ пръсналъ, за успокоение, новината, че удържалъ голѣма победа надъ варваритѣ; обаче, сѫщиятъ прибавя, че семействата на убититѣ войници испълнили съ ридания страната и за всички истината станала ясна[1]).

II. Анонимната византийска хроника[2])

Авторътъ на тази хроника пише: „Понеже западнитѣ области постоянно зле страдали и власитѣ съ куманитѣ плячкосвали ромейската страна, императорътъ излѣзалъ срещу неприятелитѣ. Той, като миналъ покрай Анхиало, влѣзалъ въ Балкана (τὸν Αἷμον εἴσεἰσε). Но, безъ да може да извърши нѣщо достойно за царското си присѫтствие,

---

[1]) Nic. Honiatae, Historia ex recensione Jm. Bekkeri. Bonnae 1835 г., III, 3; срв. Византійскіе историки, переведенные съ греческаго при С. Петербургской Духовной Академіи, Спб., 1862. Никиты Хоніата исторіа со времени царствуванія Јоанна Комнина. Переводъ подъ редакціи професора Н. В. Чельцова, т. II, 99. [2]) Кой е билъ авторътъ на тази хроника, не е известно; но въ нея намираме доста сведения за личностьта му. Така, напримѣръ, отъ единъ пасажъ се вижда, че той е билъ сродникъ на братия Севастияни, които били убити въ време на императора Андроника I Комнинъ (1182—1185 г.), предшественикъ на Исакъ Ангела. Отъ другъ пасажъ се разбира, че той е живѣлъ въ двореца на Теодоръ II, никейски императоръ (1252—1259 г.). Отъ трето мѣсто се вижда, че авторътъ е билъ духовно лице, което вземало участие въ походитѣ противъ българитѣ въ Македония и Тракия. Отъ други пасажи пъкъ се установява, че той се върналъ въ Цариградъ, когато той билъ

подиръ два месеца прекратилъ похода, защото намерилъ, че крепоститѣ и паланкитѣ били повече укрепени, отколкото по-напредъ. Отъ друга страна пъкъ императорътъ подозиралъ, че ще нахлуятъ скититѣ, защото е било време за тѣхното преминаване. Това го принуди да направи бързо отстѫпление. Затуй, и като намѣри за по-кратъкъ пѫтя, по който щѣлъ да слѣзе къмъ Верея[1]), изгубилъ най-голѣма часть отъ войската си, а и той самъ щѣлъ да се пресели въ Ада, ако не би му помогналъ Богъ; защото, макаръ, че би трѣбвало да върви по проходимия пѫть, той хвърлилъ себе си и войската въ мѫчнодостѫпна мѣстность, като въ нѣкоя дупка. Въ авангарда вървѣше протостраторътъ Мануилъ Камица и Исакъ Комнинъ, зетъ по дъщеря на последующия императоръ Алекси, а пъкъ въ ариергарда бѣше севастократорътъ, чичо на императора. Срѣдата на фалангата, въ която вървѣха обозитѣ и прислугата, заемаше самиятъ императоръ Исакъ и неговиятъ братъ, севастократоръ Алекси. Варваритѣ, като се показали отъ двѣтѣ страни на клисурата, явно дали да се разбере, че ще извършатъ нѣщо страшно. Всичкитѣ, които вървѣли напредъ, минали безопасно, понеже варваритѣ се още събирали и освенъ това мислили за удобно да не атакуватъ тѣхъ, а центра, дето билъ императорътъ, неговата свита и каквото имало друго видно и сродно нему. И не се излъгали въ своята цель: когато императорътъ влѣзалъ въ мѫчната и безизходната часть на пѫтя, тогава варваритѣ нападнали. Но и ромейската пехота не стояла небрежна къмъ това, защото войницитѣ, като бързали да не бѫдатъ заобиколени, настѫпили къмъ стръмнината и спирали слизащитѣ, макаръ съ голѣма опасность. Понеже били налегнати отъ по-голѣмо множество и зле страдали отъ търкалянитѣ камъни, отдали се на бѣгство и тѣ се присъединили къмъ войската. Понеже станала паника и всички гледали да се спасяватъ, като добитъкъ, затворенъ въ кошара, неприятелитѣ убивали всички, които имъ попадали въ рѫцетѣ. Императорътъ, уловенъ въ срѣдата, като въ мрежа, често се опитвалъ да отблъсне нападате-

---

отнетъ отъ латинитѣ въ време на Михаила Палеолога (1261 г.). На края хронографътъ съобщава, че ще продължи разказването на „важни събития“, обаче старостьта, отъ една страна, и строгата цензура — отъ друга, го принудили да не изпълни обещанието си. Събитията се разказватъ, както отъ Никита Акоминатъ и отъ Акрополита, но все има нѣщо, което липсва и у двамата, както е случаятъ за този походъ, гдето само той поменава за бѣгството на императора по Верейския пѫть и презъ града Крънъ. Сравни **П. Чилевъ**, Известия на Българското историческо дружество въ София, кн. I, 1905 г., стр. 35—36.

[1]) Διὸ καὶ ἐπιτομωτέραν εὕρων ὁδὸν δι' ἧς εἰς βερόην καταβήσεται.

литѣ къмъ неговата страна, но, освенъ, че нищо не сполучилъ, изгубилъ и шлема на главата си. Мнозина и твърде знатни, като се стекли около него и като избили много добитъкъ, па, както казватъ, и ромейски войници, които спжвали прохода въ тѣснината, могли да отворятъ пжть да излезе самъ, като загинали мнозина. Като се присъединилъ къмъ авангарда, императорътъ благодарилъ на Бога. Спасенитѣ съ него били малцина и то голи".

„Вследствие на това, варваритѣ се възгордѣли, като придобили още огромна плячка, между която и шлемове, чаши на знатнитѣ, много пари и самиятъ царски кръстъ, който билъ хвърленъ въ рѣката отъ единъ свещеникъ, но билъ намѣренъ подиръ нѣколко дни". Следъ това следва описанието на кръста, както у Акрополита.

По-нататъкъ анонимниятъ хронистъ продължава: „Севастократоръ Дука миналъ презъ другъ пжть, като намѣрилъ единъ добъръ водачъ и излѣзалъ непокътнатъ отъ злото. Императорътъ, спасенъ презъ така-наречения Крънъ къмъ Верея — βασιλεὺς δὲ διὰ τοῦ λεγομένου πρὸς τὴν Βερόην ἀποσωείς, — намѣрилъ излѣзлата по-рано войска безъ да пострада; тя не мислила добро за него, защото се било разгласило, че заедно съ останалата войска билъ загиналъ и той . . .". „Власитѣ, възгордени отъ победата си и снабдени съ плячка и орѫжие отъ ромеитѣ, безъ никакво препятствие, превзели Анхиало, Варна, Триядица и пр."[1])

III. Акрополита

Като започва да говори за причинитѣ на възстанието на българитѣ на 1186 г. и после — за войната, той казва: „Българското племе намислило да възстане: възсталалъ нѣкой си на име Асанъ и обявилъ себе си за царь, като подчинилъ цѣлата страна вжтре въ Хемусъ и до самия Истъръ (Дунавъ). Това се съпровождаше съ немаловажни последствия за ромеитѣ, защото българитѣ, имайки съюзници скититѣ, нанесли много вреда на ромейскитѣ владения. За това императоръ Исакъ билъ принуденъ да събере всичкитѣ ромейски сили въ една армия и да потегли срещу тѣхъ. Като миналъ по крайморския пжть, презъ Месемврия, той пристигналъ въ предѣлитѣ на Хемусъ. А понеже Асанъ съ своята войска се затворилъ въ крепостьта, наречена Стринава, Исакъ се установилъ тукъ на лагеръ и обсадилъ българитѣ, но билъ измаменъ отъ тѣхъ. Единъ българинъ,

---

[1]) **K. Sathas**, Bibiiotheca graeca medis aevi, vol. VII, Parisiis, 1894, p. 403 сл. Съ нѣкои съкращения, горниятъ пасажъ е преведенъ отъ **П. Чилевъ** въ статията му „Една анонимна византийска хроника" въ Известия на истор. дружество въ София, I, 41—3.

ужъ бѣглецъ, се явилъ предъ императора и му съобщилъ, че му се готви нападение отъ страна на скититѣ. Смутенъ отъ тази весть, още на следующия день, той се отдалечава отъ крепостьта, готова да се предаде, и при това избира не този пжть, по който е дошълъ, а другъ, за който билъ посъветванъ да бжде избранъ отъ сжщия този българинъ, като най-кжсъ отъ България. Но, при минаване на единъ тѣсенъ проходъ, върху него нападнали българитѣ, разпръснали цѣлата войска и заградили не само всичкия обозъ на армията, но и самия императоръ. Много римляни паднали тогава; спасили се съ императора съвсемъ малко и то голи, а българитѣ извънредно се възгордѣли отъ това, че взели отъ римлянитѣ такава богата плячка и, между другото, скъпоценни императорски принадлежности. И наистина, тѣ взели царскитѣ пирамиди[1]), сжсждитѣ на велможитѣ, много пари и самиятъ царски кръстъ. Тѣ измъкнали кръста отъ рѣката, дето го хвърлилъ единъ отъ свещеницитѣ. Той билъ направенъ отъ злато съдържалъ вжтре светото дърво, на което висѣлъ Христосъ, обработено въ форма на кръстъ, и ималъ много малки преградки, въ които се пазѣли останкитѣ на православнитѣ мжченици и млѣко отъ Божията Майка, часть отъ нейния поясъ и много други работи отъ свещенъ произходъ. По такъвъ начинъ императоръ Исакъ се върналъ като бѣглецъ въ Константинополъ“.[2])

НОВИТѢ ИСТОРИЦИ ЗА ТОВА СЪБИТИЕ

Както по въпроса: дали императоръ Исакъ Ангелъ въ похода си противъ българитѣ е преминалъ Балкана, така и за мѣстото на извършеното страшно събитие, се води голѣмъ споръ въ науката и то между най-първитѣ историци отъ миналия и настоящия вѣкъ, но и досега не се е дошло до никакъвъ задоволителенъ резултатъ.

Така, още въ 1785 г. *французкиятъ контъ D'Hauterive*, който пжтувалъ отъ Цариградъ за Молдова, презъ Чалжкавашкия проходъ въ Балкана, между Карнобатъ и Шуменъ, казва, че императоръ Исакъ Ангелъ билъ разбитъ тукъ. „Тамъ, прибавя сжщиятъ, и Ханибаловата армия, затворена въ това гърло безъ изходъ, би била унищожена само отъ овчари“.[3])

---

[1]) Шапки. [2]) **Acropolita**, ed Boor, c. 11; сравни руския преводъ подъ редакцията на бакалавъръ И. Троицки при Санъ-Петербургската духовна академия, стр. 21—24. [3]) **Г. Занетовъ**, Едно пжтуване отъ Цариградъ до Яшъ въ Молдова презъ зимата на 1785 г., въ Периодическо списание, кн. 66, стр. 397—399; професоръ **А. Иширковъ**, Чалжкавашки проходъ, въ VII Годишникъ на Софийския университетъ за 1910—1912 г., стр. 16.

Знаменитиятъ въ миналото столѣтие френски историкъ *Лебо* (Lebeau) казва, че императорътъ се отправилъ за Тракия, напредналъ задъ Анхиало и се доближилъ до Балкана. Той се ласкаелъ отъ надеждата, че лесно ще навлѣзе въ България, но намѣрилъ укрепенитѣ неприятелски мѣстности въ по-добро състояние, отколкото си ги въобразявалъ. Нему било съобщено, че куманитѣ минавали Дунава, за да се присъединятъ къмъ българитѣ. За това той решилъ да напустне страната следъ два месеца, безъ да може да доближи неприятеля, и на връщане за Верея византийцитѣ били съвършенно разбити въ клисуритѣ *подъ Балкана*[1]). Отъ това следва, че Лебо не допуща, какво Исакъ Ангелъ е миналъ Балкана и вѣрва, че той се е отправилъ отъ планината въ Месемврийско направо за Верея, дето билъ разбитъ нейде въ клисуритѣ подъ Балкана, безъ да каже кои и де сж тѣ.

2. Известниятъ нѣмски византологъ *Херцбергъ* казва, че императорътъ не билъ преминалъ на северъ отъ Балкана и че поражението му станало на югъ отъ планината, при Верея[2]).

3. Сжщото мнение изказва и прочутиятъ френски историкъ *Алфредъ Рамбо*[3]).

4. Рускиятъ академикъ, *професоръ Т. И. Успенски*, единъ отъ най-компетентнитѣ византолози, казва, че императоръ Исакъ Ангелъ преминалъ Балкана и нахлулъ съ армията си въ България, презъ най-източния — Месемврийския проходъ, който води за Варна. Оттукъ, императорътъ се отправилъ на западъ срещу Търново, който градъ билъ нареченъ отъ Акрополита Стринава и го обсадилъ. Но медлената обсада на града, слуховетѣ, които дошли — лъжливи или истински — че куманитѣ преминаватъ Дунава и страхътъ да не имъ бжде пресѣченъ пжтьтъ на отстжплението отъ куманската конница заставили гърцитѣ да се замислятъ не за водене настжпателна, а отбранителна война; за това, за да не губятъ време за връщане по стария пжть презъ Анхиало, тѣ трѣбвало да избиратъ другъ, макаръ и най-труденъ, но по-близъкъ и по-кжсъ—презъ Балкана, който да води къмъ Верея; тѣ избрали пжтя презъ *Шипченския проходъ*, който станалъ гробница за византийската армия[4]).

---

[1]) Histoire du bas empire, t. XVI, стр. 455 сл. [2]) Исторія Византіи, переводъ П. Д. Безобразова, Москва, 1897, стр, 329. [3]) Всеобщая исторія, съ IV ст. до нашего времени, составлена подъ ржководствомъ Эрнеста Лависа и Альфреда Рамбо, изд. Солдатенкова, Москва, 1897, т. II, 761. [4]) Образованіе втораго болгарскаго царства, стр. 157, заб. 1 и 2; 166, заб. 1.

Следъ това професоръ Успенски се отмѣтна отъ туй мнение и въ приложение пето къмъ цитираното му съчинение той прие, че катастрофата е станала не въ Шипченския, а въ Хаинбоазкия проходъ. Защо? — „Ние имахме случай, казва той, да прочетемъ описанието на гръцкото поражение на единъ отъ героитѣ на нашата минала война съ турцитѣ, въ 1877 г. — Б. А. Козловски, поручикъ отъ 15 стрелкови баталионъ, който въ отряда на генералъ Гурко два пѫти преминалъ презъ Шипка и Хаинъ-Кьой. Отъ него ние узнахме, че описанието на Никита Акоминатъ указва именно на втория (Хаинбоазкия), а не на първия (Шипченския) проходъ"[1]).

Съ това мнение на професора Успенски се съгласи и другъ единъ голѣмъ руски византологъ — академикътъ *професоръ Василевски*. Сѫщо и че крепостьта Стринава е Търново[2]).

5. Българскиятъ историкъ *Иорданъ попъ Георгиевъ* исказа две мнения. Въ първото той казва, че *когато дошелъ на българската граница*, императорътъ се почудилъ като видѣлъ, че българскитѣ градове били укрепени съ нови стѣни и кули. И най-после, при отстѫпление, *въ прохода при Верея*, гръцката войска била заградена и унищожена, а императорътъ се спасилъ съ бѣгство"[3]).

Следъ това той прие мнението на професоръ Успенски, и казва, че Исакъ Ангелъ миналъ Балкана презъ Месемврийския проходъ и „обсадилъ Търново, но не можалъ да го превземе". При бѣгството си, византийцитѣ „потеглили направо отъ Търново за Верея, презъ днешния Хаинбоазки проходъ", и тамъ били разбити[4]).

6. *Полковникъ Иорданъ Венедиковъ* изказа мнение, че императорътъ миналъ презъ Месемврийския проходъ за гр. Варна и „вмѣсто да обсажда едно по друго укрепленията, съ които били осѣяни балканитѣ, съ което би изгубилъ много време, решилъ да порази възкръсналата България право въ сърдцето и, като тръгналъ по северния склонъ на Балкана, обсадилъ столицата на новата България — Търново, дето, споредъ Акрополита, се затворилъ Асенъ"[5]). По-нататъкъ, като се спира на мѣстото на катастрофата на византийцитѣ, сѫщиятъ авторъ казва, че „по кой пѫть е отстѫпилъ Исакъ, не е казано ясно отъ лѣто-

---

[1]) Сѫщо, Приложение, стр. 35. [2]) Журналъ Министерства Народ. Просвященія, 1879, стр. 55. [3]) Учебникъ по бълг. история на срѣднитѣ училища, гр. В.-Търново, 1899 г., стр. 69. [4]) История на бълг. народъ, Ст.-Загора, 1914 г., ч. II, стр. 192-192. [5]) Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., София. 1918 г., стр. 17. Сѫщо в. „Българска независимость", брой 184.

писцитѣ; рускиятъ ученъ Успенски е склоненъ да приеме, че пжтьтъ на отстжплението на гърцитѣ е билъ презъ Шипченския проходъ. Но, ако веземемъ буквално думитѣ на лѣтописцитѣ „най-кжсия пжть за Верея“ и още това обстоятелство, че покрай пжтя се спущалъ потокъ, то ще дойдемъ до заключение, че е по-правдоподобно да се приеме Хаинбоазкия проходъ, отколкото Шипченския“[1]).

7. *Професоръ Иречекъ* исказа три мнения: едно, че императоръ Исакъ Ангелъ „застаналъ на чело на войската за новъ походъ презъ Анхиало за Балкана. Тогава той узналъ, че българскитѣ градища били укрепени съ нови стени и кули. Българитѣ бѣгали по високитѣ скали „като елени или кози“, пущали оттамъ въ войската стрели като градъ и търкаляли камъни. *Въ клисуритѣ предъ градъ Верея* византийската войска била изтрѣбена; императорътъ едва можалъ да избѣгне“[2]).

Второто мнение на *Иречека* се съвсемъ различава отъ първото. Тамъ той казва, че императорътъ билъ разбитъ въ *Балкана*, безъ да опредѣли кжде, и че той излѣзалъ наново въ полето при гр. Верея[3]).

Третото му мнение е, че императорътъ миналъ съ армията си Балкана, но не можалъ да действува, защото намѣрилъ въ България градоветѣ и крепоститѣ добре укрепени и че при връщането *презъ Балкана* той билъ разбитъ[4]),

8. Старият български книжовникъ *Д. В. Манчовъ* пише, че „византийския царь самъ потеглилъ на чело на войската си за въ България, но българитѣ го разбили *при Верея*[5]).

9. Другъ български историкъ, *Добри Ганчевъ*, пише: „Императоръ Исакъ Ангелъ потегли съ войска къмъ българскитѣ предѣли и достига до Анхиало. Но тукъ се убеждава, че и тоя пжть не ще бжде въ състояние да покори възсталалитѣ земи, защото българитѣ презъ дветѣ мирни години не бездействували, а се готвили и заседнали така здраво въ укрепенитѣ си позиции, че спокойно чакали императорскитѣ войски, които не се решавали да нападатъ, а само отдалечъ заобикаляли. Исакъ, понеже войската му не била снабдена съ нужднитѣ орждия за превзимане укрепенитѣ градове, решилъ да се върне, и не по пжтя, отдето дошелъ, а *по долината между Ст.-планина и Срѣдня гора*,

---

[1]) Сжщо, 16. На полковникъ Венедиковъ е останало неизвестно второто мнение на Успенски и затова той изказва туй като свое, ново мнение. [2]) История на българитѣ, стр. 300. [3]) Пжтувания по България, стр. 164. [4]) Историја срба, I, стр. 261. [5]) Българска история, Пловдивъ, 1898 г., стр. 36.

край едновремешния градъ Верея и оттамъ за Пловдивъ. Но въ долината катастрофата станала.[1])

10. *Д-ръ С. Табаковъ* е сжщо на мнение, че Исакъ Ангелъ, като стигналъ въ Анхиало, не миналъ Балкана, защото българитѣ се били добре укрепили и защитявали, и като се отправилъ край *южнитѣ склонове на Балкана*, на западъ, се срѣщналъ съ българитѣ и въ *тѣснинитѣ на Тунджа, между Балкана и Срѣдна гора и между градоветѣ Сливенъ и Ст.-Загора* билъ разбитъ и оттамъ „императорътъ се *отзовалъ презъ Крънъ въ Ст.-Загора*" [2]).

11. Историкътъ *Георги Баласчевъ* пише, че „битката станала нѣкжде изъ *Шипченския проходъ*", отъ което следва, че той сжщо допуща императорътъ да е миналъ Балкана[3]).

12. Историцитѣ *Иванъ Пастуховъ и Иванъ Стояновъ* сж сжщо на мнение, че Исакъ Ангелъ миналъ съ армията си Ст.-планина, но по причина, че намѣрилъ българскитѣ градове и укрепления защитени много по-силно, отколкото по-преди и вследствие на слуха, че куманска конница минала Дунава, императоръ билъ принуденъ, „безъ да се бави да обсажда крепоститѣ, да побърза да се върне. Избранъ билъ най-кжсия пжть за отстжпление. *Ала когато византизскитѣ войски минавали Балкана*, нападнати били въ единъ тѣсенъ планински проходъ и повечето отъ тѣхъ били изтрѣбени".[4])

13. *Общественикътъ Янко Сакъзовъ* пише, че византийцитѣ предприели походъ противъ българитѣ и „съ едновременно нападение по крайбрѣжието и презъ Дунава тѣ сж искали да отсѣкатъ на Петра и Асена сношенията имъ съ куманитѣ, но за свое очудване намѣрили крепоститѣ и градоветѣ оттатъкъ Балкана добре укрепени. Боейки се да не имъ бжде отсѣчено отстжплението отъ куманска конница, тѣ побързали да се върнатъ, като избрали единъ отъ *западнитѣ балкански проходи*. Но тукъ българитѣ ги заградили и окончателно разбили" [5]).

14. *Рускиятъ професоръ А. Л. Погодинъ* е на мнение, че императорътъ преминалъ Балкана при Анхиало, но като достигнало до него известието, че куманитѣ преминали Дунава и като се опасявалъ да не бжде пресѣченъ пжтя му за южна България и столицата, решилъ да се върне обратно и, за да съкрати пжтя, избралъ не источния проходъ при

---

[1]) Учебникъ по Бълг. история, Пловдивъ, 1899, стр. 46. [2]) Градъ Сливенъ, 1911 г., т. I, стр. 140, заб. 2; 141, заб. 1. [3]) Сп. „Минало", кн. VII—VIII, 1913 г., стр. 333. [4]) История на бълг. народъ, Пловдивъ, 2-ро издание, 1920 г., стр. 112. [5]) Българитѣ въ своята история, София, 1922 г., стр. 102.

Анхиало, а западния, който нѣкои отождествяватъ съ знаменития въ лѣтописитѣ на руско-турската война *Шипченски проходъ*, макаръ характерътъ на мѣстностьта да не съответствува на описанието, дадено отъ византийскитѣ историци... Тукъ императорътъ съ своята войска попадналъ въ засада и билъ разбитъ".[1])

15. *Писательтъ Никола Станевъ* казва, че въ 1190 г. имало два похода, а не единъ. Исакъ Ангелъ „билъ потеглилъ съ голѣма армия покрай Черно море за Варна, но билъ страшно разбитъ по пѫтя". „Другъ походъ, казва сѫщиятъ, билъ предприетъ презъ Стара-планина за Търново, но и той не сполучилъ — византийцитѣ били загащени и разбити въ *Хаинското устие*".[2])

16. *Стариятъ народенъ труженикъ П. Р. Славейковъ* исказа друго мнение. Той казва, че императорътъ навлѣзалъ презъ Месемврийския проходъ въ България и обсадилъ царя Асена въ *Търново*, което той отождествява *съ Стринава;* но, вследствие уплахата му, че куманитѣ щѣли да минатъ Дунава и да му пресѣчатъ пѫтя на отстѫплението презъ сѫщия проходъ, напусналъ обсадата и по найкраткия пѫть отъ България се отправилъ за Тракия, но „като минувалъ презъ едно тѣсно мѣсто, нападнали на него българитѣ..., разпръснали всичката му войска и отнѣли всичкитѣ запаси не само на войската, но всичко що ималъ гръцкия царь съ себе си и самъ царьтъ едвамъ чрезъ Круну (Кърни, Кръни), спасилъ се въ Боруй (Ески-Загра)"[3]).

17. *П. Чилевъ*, който ни даде въ преводъ на български нѣкои части отъ Анонимната византийска хроника, която, между другото, описва и поражението на Исака Ангела, исказва мнение, че катастрофата била станала подъ Балкана, а именно *при Берояˮ*.[4])

18. *Христо Милевъ* е на противно мнение: той казва, че поражението на гърцитѣ било станало въ *Шипченския проходъ*. „Че поражението е станало тукъ, а не другаде, прибавя той, иде ни на помощь за доказване преданието за „Гръцки долъ", въ околностьта на Шипка, което разправя, че въ него е погинала нѣкога голѣма гръцка сила, поразена отъ българитѣ".[5]) А щомъ като „Гръцки долъ" се на-

---

[1]) История на българския народъ, превелъ отъ руски Д-ръ Д. Гаврийски, Габрово, 1911 г., стр. 110. [2]) История на българския народъ, София, 1917 г., стр. 96. [3]) Разни бележки. Сборникъ за народни умотворения и пр., издание на М-вото на Народ. просвещение, т. VI, 430. За напредъ този Сборникъ ние ще цитираме съкратено Мсб. (Министер. Сборникъ). [4]) Известия на Историческото д-во въ София, I, 41. [5]) Сп. „Родина", год. II, 188.

мира въ околностьта на Шипка, а тя лежи въ южния склонъ на прохода, то значи, че Милевъ подържа, какво поражението е станало въ южнитѣ поли на Балкана.

19. *Атанасъ Кожухаровъ*, старъ учитель и заведующъ музея въ гр. Ст.-Загора, като съобщава въ отчета на дружеството за 1912—1914 г. за намирането на единъ голѣмъ молевдовулъ (оловенъ печатъ) отъ императора Исакъ Ангела, при с. Топракъ-Хисаръ, 20 клм. юго-источно отъ Ст.-Загора, за да обясни тази находка, хвърля единъ бѣгълъ погледъ върху войнитѣ между българитѣ и византийцитѣ и, между другото, казва: „военнитѣ срещи на двѣтѣ страни, съ малки изключения, се развивали въ *Тракия*, дето императорътъ е билъ побеждаванъ и принудванъ въ бѣгство (сраженията въ крънската тѣснина и клисурата при Ст.-Загора 1190 г.). Тукъ е мѣстото, дето трѣбва да се спре историческия прегледъ и да се свърже съ намерения оловенъ печатъ отъ Исака II Ангела. Следъ поражението на гърцитѣ *при Ст. Загора* и отстжплението имъ на югъ, войскитѣ на Асена заели укрепенитѣ мѣста, между които трѣбва да е била и мѣстностьта „Топракъ-Хисаръ“ [1]).

Следъ това, сжщиятъ, като съобщава въ Археологическото дружество въ София за тази находка, както и за друга една отъ седемь и половина кгр. медни монети отъ императоритѣ на династията на Комнинитѣ, изкопани въ една нива, дето били изровени и човѣшки кости отъ четири-петь трупа, при с. Преславенъ (турски Гюреджий, десеть клм. юго-източно отъ Ст.-Загора), изказва мнение, че „горнитѣ находки сж останки отъ втората схватка между войскитѣ на Ивана Севастократора, чичо на Исака, и ония на Петра и Асена, *която е станала въ Ст.-Загорската клисура презъ 1190 г.*“ [2]). Отъ тѣзи думи на автора следва, че той не допуща византийцитѣ да сж минали Балкана и че погромътъ имъ е станалъ при Стара-Загора.

20. *Известниятъ парижки професоръ-византологъ Шарлъ Дилъ* каза сжщо, че „Isaac était battu à Berrhoea (1190)“, т. е., че императорътъ е билъ разбитъ при Верея [3]). Той, следователно, е сжщо противъ мнението, че императорътъ е миналъ Балкана.

21. *С. С. Шанговъ и отецъ Дамянъ Гюловъ*, които се занимаха съ епохата на Асеновци, като описватъ похода на Исакъ Ангела, казватъ, че наистина императорътъ преми-

---

[1]) Отчетъ, стр. 34. [2]) Известия на бълг. арх. д-во, т. VII, 1920 г., стр. 136. За втората находка вижъ и отчета на Кожухарова за 1915—1921 г., стр. 29. [3]) **Charles Diehl**, Histoire de l'empire Byzantin, Paris, 1920, p. 167.

налъ Балкана и навлѣзълъ навжтре въ България, а за понататъшнитѣ му действия даватъ специално „Пояснение за топографи и стратези за боя при Борущица, следъ обсадата на Търново". Отъ това „Пояснение" се вижда, че двамата автори отождествяватъ Стринава съ българската столица Търново; че най-кжсиятъ пжть отъ Търново за Верея—Ст.-Загора билъ презъ Боруйщица—Джбово (Яйканлий)—Ст.-Загора; че самото име Боруйщица значело пжть за Боруй; че византийската армия „се движила изъ труднопроходимата тѣснина на Поповската рѣка, нейде къмъ „днешнитѣ осморки", дето при постройката на линията се намѣрили *хиляди черепи и имало дълбокъ ровъ*, въ който се струялъ планински потокъ; че византийската пехота не изгубила присжтствието на духа и веднага, като напрѣгнала всичкитѣ си сили, за да не бжде обградена, бърже се издигнала по височинитѣ около днешната Калояница и Попово и съ голѣма мжка сполучили да се спасятъ нѣкои, начело съ царя и малцина отъ боляритѣ му, почти голи и боси; че началникътъ на ариергарда, Иоанъ Дука, като видѣлъ грозната сѣчь на центра, счелъ за благоразумно да се отдалечи по другъ пжть; че той билъ приведенъ за пари по една спасителна пжтека отъ единъ българинъ, на име Литовой[1]) и пр. Отъ това следва, че, споредъ Шангова и отецъ Дамяна, катастрофата на византийцитѣ е станала *въ южната часть на Балкана*, въ Яйканлийския проходъ, дето се намиратъ селата Борущица и Попово и презъ който тече Поповската рѣка, притокъ на Тунджа. Обаче, кой е билъ „другиятъ пжть" или „спасителната пжтека", по която е бѣгалъ ариергарда, начело съ Иоанъ Дука—тѣ не казватъ.

22. *Генералъ Тошевъ* намира, че императорътъ не е миналъ Балкана и че „изтрѣбването до кракъ на гръцкитѣ войски отъ Асена I, съ засада, станало *въ клисурата при Верея.*[2])

23. *Професоръ В. Н. Златарски* казва: „Византийскиятъ императоръ Исакъ Ангелъ тръгна съ голѣми войски презъ Балкана, презъ единъ отъ източнитѣ му проходи, съ намѣрение да завземе Търново. Той намѣри, обаче, навсѣкжде силно противодействие, което го застави най-после да се върне назадъ".

„Като пжть за връщане той избра единъ отъ източнитѣ проходи на Централния Балканъ, този отиващъ за Верея. Въ планинскитѣ ущелия, обаче, византийцитѣ сж били нападнати и напълно разбити. Императорътъ самъ едва съ мжка се спасилъ въ Ст.-Загора"[3]). Отъ това следва, че

---

[1]) Епохата на Асеновци. София, 1921 г., стр. 15, 16. [2]) В. „Миръ", бр. 6871, отъ 5 май 1923 г. [3]) **Prof. D-r W. N. Slatarski**, Geschichte der Bulgaren, Leipzig, 1918, I, 100.

проф. Златарски отождествява кр. Стринава съ Търново, а кжде точно е craналъ погромътъ на византийцитѣ, той не казва. Обаче, въ лекциитѣ си по бълг. история той допълва тази празнота и казва, че катастрофата станала въ *Твърдишкия проходъ*.

24. Видниятъ историкъ *Ив. Ст. Поповъ* пише, че Исакъ Ангелъ миналъ Балкана и нападналъ гр. Търново, но опитътъ му да го превземе не сполучилъ. Уплашенъ да не му се пресѣче пжтя на отстжплението, той побързалъ да се върне презъ Хаинъ-боазъ, който водилъ къмъ Верея, но тамъ билъ нападнатъ отъ българитѣ и разбитъ[1]).

25. *Най-сетне тръвненскиятъ учитель Б. Даскаловъ* изказа мнение, че пжтьтъ презъ Яйканлийския или Борущенския проходъ билъ главниятъ друмъ, който съединявалъ Търново съ Цариградъ и че катастрофата съ византийцитѣ станала въ него, при Борущица, гдето се изкопавали кости[2]).

И така, отъ изложенитѣ мнения на новитѣ автори излиза, че тѣ се раздѣлятъ на две главни категории: *една* (Лебо, Херцбергъ, Алфредъ Рамбо, Шарлъ Дилъ, Д. Манчовъ, Ив. Пастуховъ, Ив. Стояновъ, Янко Сакъзовъ, П. Чилевъ, А. Кожухаровъ, Добри Ганчевъ, Д-ръ Табаковъ и генералъ Тошевъ), която поддържа, че императорътъ не билъ миналъ Балкана и че отъ Анхиало той се билъ отправилъ за Верея, дето въ тѣснинитѣ около този градъ било му нанесено поражението, и *друга* (професоритѣ: Успенски, Василевски, Погодинъ, Иречекъ и Златарски, Юр. П. Георгиевъ, полковникъ Венедиковъ, Г. Баласчевъ, П. Р. Славейковъ, Н. Станевъ, Хр. Милевъ, С. Шанговъ, отецъ Дамянъ Гюловъ, Ив. Поповъ и Б. Даскаловъ), която твърди, че императорътъ преминалъ Балкана, нахлулъ въ България, стигналъ до Търново и, на връщане за Верея, билъ разбитъ нѣкжде въ Балкана.

---

[1]) Учебникъ по българ. история. стр. 61. [2]) История на Трѣвненската черкова „Св. Арахангелъ", 1925 г., стр. 12—14.

КРИТИКА НА ТѢЗИ МНЕНИЯ

Споредъ менъ, при изричния текстъ на източницитѣ, съвсемъ неосновательно е да се мисли, че византийскиятъ императоръ, като пристигналъ съ армията си до Месемврийскиятъ проходъ, не е миналъ Балкана и не е навлѣзалъ навжтре въ България, а се е върналъ и се отправилъ на западъ по южнитѣ поли на Балкана, дето въ нѣкоя тѣснина при Тунджа, между Балкана и Сърнена-гора или Караджа-дагъ[1]), билъ разбитъ отъ българитѣ, както твърди първата група отъ ученитѣ. Ако наистина императорътъ е можалъ да събере сведения въ Анхиало и Месемврия, че българитѣ сж се добре укрепили и че не е било възможно да реализира своя планъ, нему пжтьтъ за връщане назадъ въ Цариградъ, презъ Лозенградъ и Бунаръ-Хисаръ, е билъ съвършено откритъ и нищо не му е пречило да се върне съ армията въ столицата си, безъ всѣкакви катастрофи. Ако пъкъ за минута се допусне, че той е искалъ да иде отъ Месемврия далечъ на западъ — въ Верея, то неговиятъ пжть е билъ сжщо съвършено отворенъ по посока на сегашното шосе отъ Бургасъ за Ст. Загора, презъ Айтосъ, Карнобатъ, Сливенъ и Нова Загора и щѣлъ е да стигне ноебезпокояванъ отъ никого въ Верея, зощото известно е, че тогава цѣла Тракия се е намирала въ владение на Византия и че пжтьтъ по тази посока не преминава презъ никакви планини и тѣснини. Но не! Авторитѣ, които подържатъ тая теза, трѣбва непременно да съгласятъ нѣкакъ описанията си съ сведенията на древнитѣ автори и затова тѣ трѣбва да прекаратъ императора отъ Анхиало чакъ въ Верея и по този начинъ да го накаратъ да прави единъ излишенъ походъ отъ двестя км. И не само това, тѣ трѣбва да намѣрятъ мѣсто, удобно за такъвъ страшенъ погромъ. Такова мѣсто едни отъ авторитѣ считатъ пролома на Тунджа между Балкана и Сърнена-гора, около сегашиитѣ Кортенски бани, а други — прохода Дервентъ, въ сжщата гора, между Казанлъкъ и Ст. Загора. Съ това обаче тѣ не само че извъртяватъ сведенията на

[1]) Така се нарича източната часть на Срѣдна-гора, която се простира отъ р. Стрѣма, при Карловскитѣ бани, до завоя на р. Тунджа, при с. Изворъ, Ямболско.

византийскитѣ историци, но и показватъ, че никакъ не познаватъ топографията на самитѣ мѣста.

Проломътъ на Тунджа не може никога да стане мѣсто на такава грозна катастрофа, както я описватъ византийцитѣ. Той е съвсемъ малъкъ, държи нѣколко км. и височината на Сърнена-гора, която се издига откъмъ югъ, е съвършено нищожна и недостатъчна да послужи като примка на една цѣла армия. Ето що казва географътъ професоръ Иширковъ: „Източната часть на Караджа-дагъ става се́ по-висока и по-тѣсна, колкото отива по къмъ изтокъ. Най-високата часть на Караджа-дагъ се спуща непосредствено къмъ северъ и съобщението презъ нея става *много лесно*: пжтищата прехвърлятъ *само единъ ридъ*"[1]). Тукъ, въ самата долина на Тунджа, при Картенскитѣ бани, пжтищата се кръстосватъ: единъ води отъ Казанлъкъ за Сливенъ и другъ — отъ Търново — Елена и Твърдишкия проходъ за Нова-Загора и съобщенията ставатъ много лесно. Азъ самъ констатирахъ това на самото мѣсто, като пропжтувахъ и въ двете посоки. Причината за леснитѣ съобщения е, че тукашната долина има срѣдна височина 350 м. надъ морското равнище, колкото има и близката тукъ Твърдишка котловина[2]), а височината на Караджа-дагъ е по-ниска отъ 500 м. Отъ друга страна, върховетѣ ѝ стърчатъ високо надъ билата, които обикновенно сж широки и пригодни, споредъ Иширкова, даже и за коларски пжтища[3]). Освенъ това, пжтьтъ, който води презъ пролома на Тунджа, не води отъ Анхиало за Ст. Загора, а — отъ Сливенъ за Казанлъкъ. Този пжть върви между Балкана и Сърнена-гора, а Ст. Загора лежи въ южнитѣ поли на последната. Най-после, ако катастрофата на византийцитѣ, по нѣкои случайни причини, е станала въ тукашната тѣснина около Кортенскитѣ бани, то, както казахме, единъ е пжтьтъ, който води на югъ презъ Караджа-дагъ и той е пжтьтъ за Нова, а не за Ст. Загора. Последната лежи 32 км. на западъ отъ първата и който бѣга презъ Нова-Загора не може да избикаля презъ Ст. Загора, а трѣбва да гони пжтя направо къмъ долината на Марица за Одринъ.

Още по-неоснователни сж твърденията на Херцбергъ, Рамбо, Чилевъ, Кожухаровъ, генералъ Тошевъ, Шарлъ Дилъ и пр., че погромътъ на Исакъ Ангела билъ станалъ *при Ст.-Загора* или при така наречения *проходъ „Дервентъ"*, който съединява Казанлъшко съ Ст.-Загорското поле. Азъ нарочно минахъ презъ този проходъ и констатирахъ, че той започва отъ известнитѣ Чанакчийски бани и върви нагоре по севернитѣ поли на Сърнена-гора и следъ 6 км. пжть се

[1]) България. Географически бележки. София, 1910 година, стр. 43.
[2]) Сжщо, 57. [3]) Сжщо, 42.

излиза горе на билото. Тукъ, въ лѣво, близо до шосето, лежи селото Дервентъ, наречено сега Змѣево. Отъ тази страна на прохода нѣма никакъвъ долъ, рѣка, скали и височини. Мѣстностьта е малко издигната, образува работна площь отъ ниви и не се чувствува никакво затруднение за изкачване горе на прохода, отъ кѫдето и да е. За да се види колко той е безопасенъ и лесно достѫпенъ ще прибавя, че самото Казанлъшко поле, споредъ измѣрването на професоръ Иширковъ, има срѣдна височина надъ морското равнище 350 м.[1]), а проходътъ — 469 м.[2]), така щото разликата, отъ 119 м., раздѣлена на дължината отъ 9 км., ще даде единъ нищоженъ наклонъ отъ 20‰. Вследствие на това, азъ заедно съ двама другари преминахъ прохода съ файтонъ, каранъ отъ два коня, безъ да слѣзе нѣкой отъ насъ. Иречекъ пише, че стигналъ отъ противната страна на прохода, т. е. отъ Ст.-Загора до върха (9 км.) за 1½ часа, а слезалъ въ полето за 20 минути бързо каране и прибавя, че водораздѣлътъ е безлѣсна сѣдловина и че тукъ Срѣдна-гора има *съвършенно низка височина*[3]) И професоръ Иширковъ, като говори за леснитѣ съобщения презъ сѫщата планина, казва, че „особенно удобенъ е Дервента“[4]).

Презъ този Дервентъ, въ 1840 г. премина французкиятъ пѫтешественикъ Ами Буе и, между другото, той пише: „Отъ банитѣ[5]) нататъкъ се почва *постепенно изкачване*, за да се премине билото на планината, която раздѣля Казанлъшката долина отъ околноститѣ на Ст.-Загора. На ¾ lieu[6]) пѫтьтъ е прелѣстенъ за кола и минава презъ съвсемъ гола мѣстность, обърната въ ниви. Този боазъ е на петь-шестстотинъ крака[7]) надъ Тунджа и малко повече надъ Ст.-Загорската равнина“.[8])

Ботаникътъ А. Тошевъ е измѣрилъ, че абсолютната височина на Караджа-дагъ възлиза на около 600 м., а срѣдната ѝ относителна височина—на около 300 м. Дължината ѝ е около 135 км.[9]). Самиятъ гр. Казанлъкъ лежи въ долината на 372 м. височина, а гр. Ст.-Загора — на 234[10]).

Отъ върха на прохода надолу къмъ Ст.-Загорското поле се образува единъ малъкъ долъ съ потокъ, по течението на който се извива шосето за Ст.-Загора. Това мѣсто представлява една съвсемъ незначителна клисура, която държи около 4 км. и въ нея не може да се побере дори единъ полкъ съ обоза си, а не една армия съ всичкитѣ ѝ принадлежности. Но важното въ случая не се състои въ това,

---

[1]) България, 56. [2]) Сѫщо, 43. [3]) Пѫтувания по България, 201—2. [4]) Сѫщо, 43. [5]) Чанакчийскитѣ. [6]) Една lieu е равна на 4 км. [7]) Единъ кракъ има 33 см. [8]) La Turquie d'Europe, Paris, 1840; Казанлъкъ въ миналото и днесъ, т. II, 247. [9]) Върху растителностьта на Срѣдна-гора, въ Псп., кн. LXIV, 376. [10]) Казанлъкъ въ миналото и днесъ, II, 265.

а въ туй, че катастрофата на византийцитѣ е станала въ непроходими, тѣсни планински долища, въ чийто длъбини течелъ ручей отъ *северната страна на планината*, а не отъ южната и че, като е излѣзалъ изъ прохода, императорътъ бѣгалъ презъ Крънъ за Верея, а тукъ, щомъ излѣзете отъ Дервента, подиръ 4—5 км. влизате въ самата Верея или Ст.-Загора. Въ своята екскурзия по тѣзи мѣста професоръ Иречекъ съзна сторената си грѣшка при изказването на първото си мнение въ Историята на българитѣ и затова, безъ да помене нѣщо по този въпросъ, било въ „Пжтнитѣ си бележки", публикувани въ Периодическо списание, било въ преработеното си съчинение „Пжтувания по България", побърза да я поправи въ „Историята на сърбитѣ", като каза само това, че при завръщане презъ Балкана императорътъ билъ разбитъ тамъ.

Въ още по-голѣма грѣшка е попадналъ уредникътъ на Археолог. музей въ Ст.-Загора, Ат. Кожухаровъ, който твърди, че катастрофата станала въ Ст.-Загорското поле, при селата Преславенъ и Топракъ-Хисаръ, 10 и 20 км. югоизточно отъ Верея. Вѣрно е, че тамъ се намѣриха кости отъ 4—5 човѣшки трупа, оловенъ печатъ и много монети отъ династията на Комнинитѣ, които азъ видѣхъ въ Ст.-Загорския музей; вѣрно е сжщо, че тѣзи села сж лежали въ околностьта на голѣмия друмъ отъ Крънъ и Верея за Одринъ и че старинитѣ и коститѣ сж останали зарити тамъ, може би, при движенията на императора презъ време на други походи, а пъкъ може би да сж останали и отъ бѣгството му, но не защото тамъ или при Дервента е станала битката.

Кожухаровъ е влѣзълъ и въ друго едно заблуждение, като твърди, че „горнитѣ находки сж останки отъ втората схватка между войскитѣ на Ивана Севастократора, чичо на Исака, и ония на Петра и Асена, която била станала въ Ст.-Загорската клисура презъ 1190 г.". Византийскитѣ автори не говорятъ нигде за нѣкаква втора схватка между българитѣ и гърцитѣ около Верея следъ погрома. Не пишатъ нищо за това и новитѣ историци, а отъ де черпи тѣзи сведения, Кожухаровъ не посочва. Въ околностьта на Верея е станала само една битка и то не съ войскитѣ на основателитѣ на второто българско царство — братята Асенъ, Петръ и Калоянъ. Споредъ латинския историкъ Хенрихъ Валенсиенски, следъ убийството на царя Калояна при Солунъ въ 1207 г., възкачилиятъ се на престола неговъ сестринъ синъ — Борилъ поискалъ да продължава войната съ латинитѣ и презъ следующата 1208 г. преминалъ Балкана. Обаче, въ околностьта на Верея императоръ Хенрихъ разпръсналъ единъ неговъ отрядъ, а самъ той, на 31 юлий, съ 33 хиляди души, билъ съвършенно разбитъ отъ 18 хи-

лядна латинска армия на северъ отъ Пловдивъ[1]). Следователно, по-вѣроятно е намѣренитѣ кости въ околностьта на Ст.-Загора да сж отъ това време, а старинитѣ — отъ разнитѣ походи на византийскитѣ пълководци и на самия императоръ презъ 1186, 1187 и 1190.

Всички автори, които твърдятъ, че погромътъ на византийцитѣ е станалъ въ „Дервента" при Ст.-Загора, грѣшатъ още и за това, че тѣ, като виждатъ сегашното шосе отъ Казанлъкъ за Ст.-Загора да върви изъ този Дервентъ, мислятъ, че пжтьтъ е вървѣлъ презъ него и въ древнитѣ и срѣднитѣ вѣкове. Това е едно голѣмо заблуждение. Старитѣ друмища отъ Казанлъшко за Ст.-Загорско поле сж вървѣли по съвършено други посоки. Така, стариятъ пжть, който е слизалъ отъ Яйканлийския проходъ, минавалъ презъ с. Яйканлий, сега Джбово, пресичалъ рѣката Тунджа, минавалъ презъ селата: Козлуджа, сега Орѣхово, Нова-махала, Колена, съ стара крепость, и слизалъ въ Ст.-Загорското поле, при с. Хрищени, близо до старитѣ крепости при селата Дълбоки и Ряховица. Втори друмъ минавалъ презъ селата Змѣево и Ново-село и се съединявалъ съ първия при с. Хрищени. Следитѣ отъ тѣзи два друма презъ Сърнена-гора къмъ Ст.-Загорско поле сж констатирани и обозначени отъ Христо Милевъ въ издадената отъ него карта на Ст.-Загорския окржгъ[2]). Третиятъ друмъ, *който е истинскиятъ Верейски пжть*, събиралъ пжтищата отъ проходитѣ между Шипка и Мъглишъ и минавалъ въ древностьта презъ Келтската столица Тулисъ, а следъ нейното разрушаване въ началото на VII вѣкъ отъ аваритѣ и славянитѣ, пжтьтъ измѣнилъ малко посоката си и преминавалъ презъ старото селище при сегашното село Черганово, дето се откриватъ старини, вървѣлъ презъ мѣстностьта „Сидаларе", въ землището на село Ржжана, покрай ржжанското кале, което охранявало тукъ пжтя, презъ селото Хамзалари, сега Борилово, презъ село Кутлуджа, сега Дубрава, покрай „Аязмото"

---

[1]) **Henri Valensiens**, с. I, II, сл. у Villehardouin, ed Wailly; Иречекъ, История на българитѣ, 320. [2]) Въ изследванията на г. Милевъ може напълно да се вѣрва, защото той е роденъ въ сжщия окржгъ — въ с. Шипка и състави картата, когато изпълняваше длъжностьта управитель на сжщия окржгъ. Неговитѣ изследвания се подкрепятъ и отъ моитѣ издирвания. Това ние ще видимъ, когато ще говоримъ за пжтя по пренасянето на мощитѣ на св. Петка отъ гр. Епиватосъ въ гр. Търново, въ време на царя Иванъ Асенъ II.

Желателно е г. Ат. Кожухаровъ, който сжщо добре познава Ст.-Загорския окржгъ, да допълни въ археологическо отношение картата на Милева, като изучи и нанесе въ нея всички пропуснати стари друмища, селища, крепости, тракийски могили, мостове, монастири и пр.

По-сериозно внимание заслужаватъ мненията на другитѣ автори, които твърдятъ, че погромътъ е станалъ на северъ отъ Ст. планина. Ние обаче намираме, че и *между тѣхъ нѣма нито едно, което да отговаря напълно на истината.* Пита се: де се крие причината на това? — Споредъ мене, тя се крие въ туй, че когато тѣзи историци сѫ писали, не сѫ имали предъ видъ *тритѣ* първоначални източника въ съвокупность. Тѣзи пъкъ, които сѫ имали предъ видъ нѣкои отъ тѣхъ, не сѫ вникнали добре въ географическитѣ точки, които тамъ се изтъкватъ, и не сѫ си дали трудъ предварително да видятъ де сѫ се намирали тѣ. Така, Никита ни изтъква една географическа точка — Верея, дето императорътъ стигналъ следъ катастрофата; Анонимниятъ авторъ изтъква две такива точки: Крънъ, презъ който императорътъ миналъ въ бѣгството си, и Верея, дето стигналъ; а Акрополита не поменава нито Крънъ, нито Верея, а — само Стринава, дето царь Асенъ билъ обсаденъ; другитѣ пъкъ двама византийски автори не поменаватъ нищо за нея.

Освенъ това, както Анонимниятъ авторъ, така и Никита, изрично казватъ, че императорътъ бѣгалъ по най-кѫсия пѫть, който излизалъ отъ България и водилъ направо за Верея или, съ други думи, че той бѣгалъ по *Верейския пѫть* презъ Балкана, както нашиятъ добъръ елинистъ П. Чилевъ е превелъ съответнитѣ думи на Анонимия хронистъ, именно, че „императорътъ намѣрилъ Верейския пѫть за по-кратъкъ[1]).

Ако вникнемъ по-добре въ това, което пишатъ новитѣ автори, ще видимъ, че повечето отъ тѣхъ сѫ имали предъ видъ само градоветѣ Анхиало и Верея и нищо повече; други, като, напримѣръ, професоръ Успенски, единъ отъ най-сериознитѣ писатели, сѫ имали предъ видъ Стринава и Верея, а Крънъ—не; трети сѫ имали предъ видъ Крънъ и Верея, но не и Стринава. За Верея е известно, че тя е сегашниятъ градъ Ст. Загора; но презъ кой проходъ е преминавалъ Верейскиятъ пѫть; кѫде се е намиралъ градътъ Крънъ; кѫде се е издигала крепостьта Стринава и дали тя е наистина Търново, както нѣкои вѣрватъ, — върху тѣзи въпроси не се спира почти никой отъ авторитѣ, а това сѫ тѣ тритѣ кардинални въпроса, които додето не се разрешатъ въ една положителна смисъль, не може да се добие никакво правилно разрешение на историческата проблема. Така, безъ предварително разрешаване на кардиналнитѣ въпроси, постѫпиха новитѣ историци и при опредѣляне мѣстото на друго едно голѣмо събитие — катастрофата на императора Никифора и армията му отъ царя Крума въ

---

1) Известия на Истор. дружество въ София, I, 42.

По-сериозно внимание заслужаватъ мненията на другитѣ автори, които твърдятъ, че погромътъ е станалъ на северъ отъ Ст. планина. Ние обаче намираме, че и *между тѣхъ нѣма нито едно, което да отговаря напълно на истината.* Пита се: де се крие причината на това? — Споредъ мене, тя се крие въ туй, че когато тѣзи историци сж писали, не сж имали предъ видъ *тритѣ* първоначални източника въ съвокупность. Тѣзи пъкъ, които сж имали предъ видъ нѣкои отъ тѣхъ, не сж вникнали добре въ географическитѣ точки, които тамъ се изтъкватъ, и не сж си дали трудъ предварително да видятъ де сж се намирали тѣ. Така, Никита ни изтъква една географическа точка — Верея, дето императорътъ стигналъ следъ катастрофата; Анонимниятъ авторъ изтъква две такива точки: Крънъ, презъ който императорътъ миналъ въ бѣгството си, и Верея, дето стигналъ; а Акрополита не поменава нито Крънъ, нито Верея, а — само Стринава, дето царь Асенъ билъ обсаденъ; другитѣ пъкъ двама византийски автори не поменаватъ нищо за нея.

Освенъ това, както Анонимниятъ авторъ, така и Никита, изрично казватъ, че императорътъ бѣгалъ по най-кжсия пжть, който излизалъ отъ България и водилъ направо за Верея или, съ други думи, че той бѣгалъ по *Верейския пжть* презъ Балкана, както нашиятъ добъръ елинистъ П. Чилевъ е превелъ съответнитѣ думи на Анонимия хронистъ, именно, че „императорътъ намѣрилъ Верейския пжть за по-кратъкъ[1]).

Ако вникнемъ по-добре въ това, което пишатъ новитѣ автори, ще видимъ, че повечето отъ тѣхъ сж имали предъ видъ само градоветѣ Анхиало и Верея и нищо повече; други, като, напримѣръ, професоръ Успенски, единъ отъ най-сериознитѣ писатели, сж имали предъ видъ Стринава и Верея, а Крънъ—не; трети сж имали предъ видъ Крънъ и Верея, но не и Стринава. За Верея е известно, че тя е сегашниятъ градъ Ст. Загора; но презъ кой проходъ е преминавалъ Верейскиятъ пжть; кжде се е намиралъ градътъ Крънъ; кжде се е издигала крепостьта Стринава и дали тя е наистина Търново, както нѣкои вѣрватъ, — върху тѣзи въпроси не се спира почти никой отъ авторитѣ, а това сж тѣ тритѣ кардинални въпроса, които додето не се разрешатъ въ една положителна смисъль, не може да се добие никакво правилно разрешение на историческата проблема. Така, безъ предварително разрешаване на кардиналнитѣ въпроси, постжпиха новитѣ историци и при опредѣляне мѣстото на друго едно голѣмо събитие — катастрофата на императора Никифора и армията му отъ царя Крума въ

1) Известия на Истор. дружество въ София, I, 42.

811 г. и за това тѣ не можаха да се доберать до истинския резултатъ[1]). Ето защо, ние трѣбва да се спремъ тукъ, да положимъ всички усилия, за да разрешимъ тѣзи заплетени въпроси и чакъ тогава да очакваме единъ добъръ резултатъ.

ГРАДЪ КРЪНЪ

За мѣстонахождението на този старъ градъ се води и до сега голѣмъ споръ въ науката. Едни писатели казватъ, че той се намира при сегашното село Шипка, Казанлъшка околия; други — при с. Кърнаре, Карловска околия; трети — че е тождественъ съ гр. Карнобатъ; четвърти — че се е намиралъ при с. Хасътъ, Казанлъшка околия; пети — при с. Голѣмо-село, а шести — при Малко-село, сжщата околия. Господствующитѣ мнения за сега въ науката сж петото и шестото. Петото се подържа отъ професоритѣ Иречекъ[2]), Томашекъ[3]) и Никовъ[4]), а шестото — отъ д-ръ Миятевъ, уредникъ на срѣдневѣковния отдѣлъ при Народния музей[5]).

За да се установи точно истината де се е издигалъ този интересенъ градъ, азъ предприехъ специални изследвания и въ 1923 г. обиколихъ всичкитѣ мѣста, указани отъ авторитѣ. Въ резултатъ се оказа, че градътъ се е издигалъ подъ Балкана, надъ с. Хасътъ, 5 км. на изтокъ отъ с. Шипка и толкова на западъ отъ с. Енина. Тамъ се откриха развалинитѣ на едно голѣмо селище. Това явно показва, че тукъ нѣкога се е издигалъ градътъ. Насаденитѣ тамъ лозя и до сега се наричатъ „Крънски" или „Кърнишки". Той е билъ охраняванъ отъ четири крепости, отъ които една доста силна, наричана сега „Калето" и други три помалки, наричани „Градоветѣ"[6]).

Разположенъ въ южнитѣ поли на Стара-планина, при многобройни извори, по срѣдата на северната часть на очарователната Казанлъшка долина и охраняванъ отъ че-

---

[1]) Вижъ за това подробно въ сжщия Юбилеенъ сборникъ Плиска — Преславъ, ч. III, 20. [2]) Пжтувания по България, 210; Пер. списание, кн. IX, 1884 г., стр. 43—4; Arch.-epigr. Mitteilungen, X, 102, Fürrstent. Bulgar. 339. [3]) Zur Kunde der Haemus—Halbinsel, II, 45. [4]) Пер. списание, кн. 70, свезка 7—8, 1909 г., стр. 583. [5]) Годнишникъ на Народния музей за 1921 г, стр, 264—277. [6]) Градъ на старобългарски се наричало не самото селище въ сегашенъ смисълъ, а крепостьта; оттамъ произхожда и запазената досега дума „градище". Въ Вирпинския хрисовулъ на царя Константина-Асена се говори за повинностьта „градъ зидати", а въ византийскитѣ хрусовули за „кастроктисия"; срв. Иречекъ, История на бълг., 510.

тири крепости, издигнати на склона на Балкана, градътъ Крънъ води началото си още отъ древната тракийска епоха, както това се установява положително отъ намеренитѣ епиграфически и нумизматически паметници въ развалинитѣ му, събрани въ Казанлъшкия музей. Единъ отъ надписитѣ носи името на Аполона. А въ една тукашна могила сж били намѣрени: единъ бронзовъ сждъ, златни обици, сребъренъ накитъ и разни други сребърни предмети, които, споредъ професоръ Р. Поповъ, датирали отъ 250 г. преди Христа[1]).

Презъ тракийската и римовизантийската епохи до VII вѣкъ, Крънъ не е билъ голѣмъ градъ; за това ние не го срѣщаме у никой историкъ и географъ отъ онѣзи времена. Причината на това е, че близо до него около 20 км., въ 289 г. преди Христа, келтитѣ (галитѣ), като завоювали Балканския полуостровъ до Гърция, издигнали столицата си Тулисъ или Тилисъ, въ срѣдата на Казанлъшкото поле, на рѣка Тунджа, срещу известнитѣ Чанакчийски минерални бани. Подиръ 65 годишно владичество, тракийскитѣ племена отъ дветѣ страни на Балкана, чрезъ революция, можали да се освободятъ отъ келтското владичество, въ време на царя имъ Каваросъ, но градътъ, вече потракийченъ, останалъ да продължава сжществуването си, като културенъ, търговски и административенъ центъръ въ Казанлъшката долина. До това заключение ние дохождаме отъ сведенията, които ни дава Прокопий въ VI вѣкъ, именно, че, следъ опустошаването на нашата страна отъ готитѣ и хунитѣ, императоръ Юстиниянъ възобновилъ града, който Прокопий нарича Тулеусъ, като го поставя наредъ съ градоветѣ Пизусъ (при сегашното село Димитриево, на изтокъ отъ Чирпанъ) и Арзонъ (при селото Елхово, на северъ отъ сжщия градъ, въ южнитѣ поли на Сърнена-гора[2]). И тритѣ тия крепости сж били наредени почти по права линия, отъ северъ къмъ югъ, на разстояние 54 км., колкото е отъ Тулово до Димитриево, а за града Крънъ нищо не се поменава[3]). Това сведение на Прокопия, взето въ свръзка съ сведенията на Стефанъ Византийски, че Тулисъ е градъ близо до Хемуса[4]), иде напълно да подтвърди предположението на професоръ Иречека, че наистина келтската столица се издигала въ Казанлъшко поле[5]), а не въ Сакаръ-планина, както твърдѣше Шкорпилъ[6]).

---

[1]) Известия на Бълг. археолог. институтъ, т. V, 284—8. [2]) Отчетъ на археол. д-во „Августа Траяна" въ Ст,-Загора за 1912—14 год. стр. 77. Имало и другъ градъ Арзонъ на р. Сазлия. [3]) De aedificiis, IV, II, ed Haury, стр. 146. [4]) **Steph. Byz.** s. v. [5]) Пжтувания по България, 209. [6]) Паметници изъ Българско, I, 86.

Следъ реставрирането на Тулисъ отъ Юстинияна настанали голѣмитѣ нахлувания на славянитѣ и аваритѣ въ империята, а особенно презъ първата четвъртина на VII вѣкъ и името на този градъ вече не се чува въ историята, както и имената на много други първостепенни градове на полуострова. За Тулисъ остава да напомня само неговиятъ малъкъ наследникъ—сегашното село Тулово и la provincia di Tulia e di Zagora, която се срѣща у дубровниченина Павелъ Джорджичъ въ 1595 г.[1])

Оттогава натататъкъ щастието се усмихнало пакъ на стария Крънъ, който трѣбвало да заеме първото си мѣсто преди 289 год. отъ Христа, като главенъ центъръ не само въ Туловско поле, но и на цѣлата, наречена на негово име, *Крънска хôра*.

Хôра (χώρα) е гръцко название и на български значи область. Това иде да ни покаже, че Крънската хора е била съществувала още презъ време на византийското владичество надъ балканскитѣ земи, преди образуването на второто българско царство. Защото не много време следъ издигането на това царство ние я срѣщаме въ единъ официаленъ документъ — грамотата отъ сина на основателя на царството Асена I — великия Иванъ Асенъ II, дадена на дубровничанитѣ за свободна търговия изъ България и между другото—изъ Крънска хôра[2]).

По-нататъкъ, въ края на XIII вѣкъ, на Крънъ се още повече усмихнало щастието — той става столица на независимото българско княжество на деспота Елтимира, братъ на търновския царь Георги Тертерий I и зетъ на княза Смилеца, по-сетнешенъ търновски царь[3]).

Споредъ нашитѣ изследвания, които ще изложимъ по-подробно другъ пжть, когато ще се занимаемъ специално съ града, Крънъ е продължилъ съществуването си и следъ присъединението на крънското княжество къмъ търновското царство, но подъ друго име. Така, съ смъртьта на царя Георги Тертерий II въ 1322 г., на династията на Тертеревци се турило край и болярите избрали за търновски царь видинския деспотъ Михаилъ Шишманъ (1322—1330 г.). Въ това време българската граница се простирала до Родопитѣ и градътъ Пловдивъ се намиралъ въ българско владение. Споредъ византийския историкъ, бивши императоръ, Кантакузенъ, презъ пролѣтьта на следующата 1323 г., младиятъ императоръ Андроникъ обсадилъ Пловдивъ. Градътъ се защитявалъ отъ българския войвода Иванъ. Сраженията продължавали безуспѣшно за византийцитѣ 4 месеца. На

---

[1]) **М. Дриновъ**, Съчинения, I, 533; **Иречекъ**, Пжтувания по България, 209. [2]) **Миклошичъ**, Monumenta Serbica, 3. [3]) **Иречекъ**, История на българитѣ, 367—9.

Андроника помагалъ и българскиятъ ренегатъ, деспотъ Войсилъ, владетель на малкото княжество Копсисъ, въ долината на Стрѣма или Гйопса, въ сегашната Карловска околия. Въ време на обсадата, новоизбраниятъ български царь Михаилъ, въ съюзъ съ угро-власитѣ и съ наемници татари, отъ Търново дошелъ въ Балкана, но не се опѫтилъ за Пловдивъ на помощь на града, а, възползуванъ отъ ангажирането на императора тамъ, решилъ да си отнеме (възвърне) крепоститѣ на северъ отъ тракийската равнина, т. е. тия, които се намирали на южния склонъ на Балкана и въ полето въ Сливенско и Бургаско и почналъ да ги обсажда. „Щомъ като се научилъ за това, императорътъ, казва Кантакузенъ, решилъ да напусне обсадата на Пловдивъ и да се отправи срещу царя Михаила. Тогава императорътъ заповѣдалъ на деспота Войсила, който се намирилъ наблизо, да дойде на третия день въ Потука (εἰς Ποτοῦκαν), който билъ срутенъ градецъ въ нѣкаква си война и се намиралъ далечъ единъ день пѫть отъ мѣстото, дето лагерувалъ Михаилъ. Тамъ, въ Потука, императорътъ щѣлъ да го очаква. Войсилъ заминалъ за у дома си въ Копсисъ (εἰς Κοψιν), за да се приготви съ военни припаси. Императорътъ поставилъ за стратегъ на Станимака и Чепино Георги Врионий, съ достатъчно войска, за да ги пази отъ грабежитѣ на пловдивскитѣ български войски, а самъ се вдигналъ съ цѣлата си войска и дошелъ въ Потука, за да чака тамъ Войсила, както било уговорено. Обаче, Войсилъ се разболѣлъ и императорътъ се отказалъ да се бие съ Михаила, защото войската му не била достатъчно силна и безъ спомагателнитѣ войски на Войсила, които били около три хиляди души, не желаялъ да се сражава. Тукъ Андроникъ получилъ известие, че Войсилъ внезапно умрѣлъ. Това прекратило похода противъ Михаила и Андроникъ се върналъ въ Одринъ. Следъ 8 дни тамъ било получено известие отъ Войсила, че той билъ живъ — билъ ялъ гѫби и се отровилъ, но едва се спасилъ“[1]).

Пита се: кой е този градъ Потука?

Този интересенъ градъ се търси отъ много историци и географи, едно, поради гореизложеното военно събитие и, друго — като родно мѣсто на българския болѣринъ и светецъ Михаилъ Войнъ, изтъкнато отъ знаменития нашъ учитель и пастиръ — патриархъ Евтимий[2]); сѫщо и въ единъ

---

[1]) Cantacuzenus, I, 175—6. [2]) **Похвальное (Слово) свѧтомꙋ Михаилꙋ Воинꙋ, списано свѧтимъ Євтиміемъ, патриархомъ Трьновскимъ.** То се намира въ рѫкописъ въ св. Павловския монастиръ на Атонъ; напечатано е въ Труды Кiев. духовной академiи, 1870, октябрь, стр. 220—9.

прологъ, намѣренъ въ гр. София и публикуванъ отъ Хилфердинга[1]). Спорътъ между ученитѣ за града и светеца ние ще разгледаме подробно другъ пѫть, а сега ще изтъкнемъ само това, че Потука не е никой другъ градъ, освенъ нашиятъ Крънъ.

Названието на Крънъ произхожда отъ гръцката дума κρουνιά — потокъ, изворъ, отъ многобройнитѣ извори, които, както въ древностьта, така и сега, сѫществуватъ въ цѣлата тукашна околность и при самия градъ Казанлъкъ. Отъ κρουνιά произлѣзло κρουνός, произведено на славянски въ Крѫнъ а на български — потокъ. „Дионисополъ[2]), казва Псевдо-Скимносъ, най-напредъ се наричалъ Круни (Κρουνοί), поради близкитѣ водни извори"[3]). Круни нарича този градъ и Страбонъ[4]); Круносъ у Помпоний Мела[5]); Крунонъ у Плиния[6]). Всичкитѣ византийски историци наричатъ нашия Крънъ Κρηνός, Κρουνός, отдето въ XII в. преминало у арабския географъ Идризи въ Akrenôs и Akrunôs[7]). Въ сѫщия вѣкъ, при образуването на второто българско царство, Крънъ продължавалъ да носи старото си название и дори областьта му — Крънска хо́ра, добила названието си отъ него, както това се вижда отъ поменатата грамота, дадена отъ царя Иванъ Асена II на дубровничанитѣ. Презъ XIV в. обаче българското название трѣбва да е преодолѣло, защото ние виждаме, че градътъ се пише Потука не само отъ патриарха Евтимий и въ пролога, но и отъ Кантакузена. Намѣкътъ, който прави Кантакузенъ, че Крънъ билъ пострадалъ въ нѣкоя война, е войната на царя Светослава и чича му деспота Елтимира съ полководеца Глава, който, споредъ византийския поетъ Мануилъ Филъ, го билъ разрушилъ преди 1305 г. Поправенъ, градътъ Крънъ е продължавалъ да сѫществува, споредъ нашитѣ изследвания, до дохождането на турцитѣ на Балканския полуостровъ и завладяването на Казанлъшката долина. Тогава именно градътъ е билъ опустошенъ и съвършено разрушенъ. Това е станало около 1370 г., преди преминаване на турцитѣ отвѫдъ Балкана и завладяването на Търновското царство. Сега названието на

---

[1]) Тъи свѧтыи божїи Михаилъ бѣше... ѿ града Потоукы. Собраніе сочиненія, Спб., 1868 г., I, 49. [2]) Сегашниятъ Балчикъ. [3]) **Müller**, Geographi Graeci minores, I, 750. Псевдо-Скимносъ е писалъ около 185 г. преди Христа. [4]) **C. Müller** и **F. Dübner**, Strobonis Geographica, Paris, 1853, c. V. 12. [5]) **Pomponii Melae** de Chronographia, rec. C. Frick, Lipsiae 1880, II, 2. [7]) **C. Plinius Secundus**, Naturalis historia, IV, II. Вижъ и **Г. Кацаровъ** и **Д. Дечевъ**, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, издание на Бълг. академия на наукитѣ, София, 1915 г., стр. 88, 103, 124, 132. [7]) **W. Tomaschek**, въ Sitzungsberichte на Виенската академия на наукитѣ, т. 113, стр. 314.

една обширна мѣстность, току до развалинитѣ на града, наречена Потука, напомня за нѣкогашното историческо минало на столицата на деспота Елтимира. То иде да подкрепи и нашето твърдение, че наистина Крънъ се е издигалъ тукъ.

Отъ сведенията, които ни дава Кантакузенъ се вижда, че императоръ Андроникъ и деспотъ Войсилъ отъ Пловдивъ не сж се движили по единъ и сжщъ пжтъ, а че Андроникъ е миналъ за Потука направо по стария друмъ презъ Брѣзово, Рахманлий и Турия, който е водилъ направо отъ Пловдивъ за Крънъ и за който ще говоримъ по-сетне, когато ще опишемъ Верейския пжть и разклоненията му. Войсилъ пъкъ отишелъ за столицата си Копсисъ (при сегашния градъ Карлово[1]), отдето по посока на сегашното шосе Карлово—Калоферъ—Казанлъкъ трѣбвало да стигне не за *пълни три дни*, а — на *третия день*, както казва Кантакузенъ. Отъ Копсисъ до развалинитѣ на Крънъ—Потука сж тъкмо 60 клм. т. е. приблизително 2½ дни военenъ пжть, съ малка войска, като се смѣта по 25 км. въ день[2]); а това е още едно доказателство, при многото други, че действително този градъ се е издигалъ тамъ, дето го поставихме ние — надъ Казанлъкъ, между селата Шипка, Хасътъ и Енина, въ подножието на прохода презъ „Бедекъ", а не при Голѣмо и Малко село и подъ прохода „Марагидикъ", до дето отъ Копсисъ има само единъ день пжть (25 клм.), и дето го поставятъ професоритѣ Иречекъ, Томашекъ, Никовъ и Миятевъ.

При завладѣването на тукашната долина отъ турцитѣ, градътъ Потука трѣбва да имъ е далъ силенъ отпоръ; за това, както крепоститѣ му, така и градътъ, сж били съвършено разорени и жителитѣ му забѣгнали въ планината. Тогава, види се, една часть отъ тѣхъ се установила на постоянно мѣстожителство въ джбравитѣ при изворитѣ на Янтра, дето образували едно малко селище, на което дали название *Потука*, на името на стария градъ. То и днесъ сжществува съ сжщото име. Землището пъкъ на града било обърнато въ султанско владение—хасъ. Отъ ратаитѣ по обработването на обширнитѣ земи, отъ конацитѣ на управителя на хаса и отъ нѣкои заселени тукъ турци се

---

[1]) Съ историята на Копсисъ ще се занимаемъ другъ пжть, когато ше установимъ точно мѣстото му. То е било въ м. „Бадемликъ", между Сопотъ и Карлово. [2]) Споредъ Идризи, отъ Крънъ до Ловечъ се ходило за 4 дни, а до Стобуни (византийския Стипонионъ), при Ихтиманъ, за 6 дни (вижъ Томашекъ, цитир. списание, т. 113, стр. 314. Въ 1333 г., въ войната съ Андроника, царь Иванъ Александръ стигналъ отъ Търново, презъ Сливенския проходъ, до крепостьта Русокастро, 27 клм. на западъ отъ Бургасъ, за 5 дни, Иречекъ, История на българитѣ, стр. 524.

образувало село подъ название *Хасътъ*. Така завари селото освобождението на България и, следъ изселването на турцитѣ, поради плодородната и удобна почва за земедѣлие, овощарство, лозарство, градинарство и розови градини, много жители отъ прибалканскитѣ села Шипка и Енина се преселиха въ него; сега селото се постоянно увеличава и заприличва на хубава паланка.

До 1909 година селото носеше турското си название Хасътъ, но въ тази година, по инициативата на Ст.-Загорския окржженъ управитель, Христо Милевъ, окржжниятъ съветъ взе решение, щото селото да се преименува въ Крънъ. Народното събрание и царь Фердинандъ потвърдиха това решение и сега селото напомня съ името си нѣкогашния старъ Крънъ и столицата на деспота Елтимира[1]).

Следъ разорението на града отъ турцитѣ, въ тукашната чудна котловина трѣбвало да се създаде единъ новъ културенъ, стопански, търговски и административенъ центъръ. За такъвъ е билъ издигнатъ сегашниятъ градъ Казанлъкъ. Той е билъ образуванъ отъ друга часть отъ оцелѣлитѣ и забѣгнали въ Балкана жители на Крънъ, които образували Крънска или Къренска махала; сжщо и отъ поселенци на другъ единъ, сжщо разоренъ, градъ Трънъ, който се издигалъ въ древнитѣ вѣкове при сегашното Малко село и развалинитѣ на който именно погрѣшно се отождествиха отъ д-ръ Миятевъ за Крънъ. Една часть отъ него образувала новото село Търничене, а друга се преселила въ Казанлъкъ и образувала Търниченска махала. Други поселници отъ трети развалени селища въ околностьта образували Новенска и Калпакчийска махали.

Издигането на града Крънъ още въ далечната предисторическа епоха; неговото вѣковно просжществуване и преживяване столицата на келтитѣ; повторното възстановяване на старото му положение; и широкото му развитие презъ епохата на второто българско царство се е дължало не само на издигането му въ центра на прочутата „Розова долина“ и въ обширната му хóра отъ Сливенъ до Копсисъ, столица на другото независимо българско княжество на деспота Войсила, но — и на неговото добро географическо положение и на удобнитѣ топографически условия, които още отъ незапомнени времена сж способствували да се прокара тъкмо презъ него една отъ най-важнитѣ сухопжтни

---

[1]) При с. Хасътъ—Крънъ се намира прочутата гора отъ колосални орѣхови дървета, отъ която сж се възхищавали презъ миналия вѣкъ всички европейски пжтешественици (Молтке, вижъ книгата Казанлъкъ въ миналото и днесъ, т. II, 279; **Barht**, Reise darch Innere der Europäischen Turkei, Berlin, 1864, стр. 24; **Kanitz**, Donau-Bulgarien, I, 227; **Иречекъ**, Пжтувания по България, 202—211).

артерии на Балканския полуостровъ, на която, както въ миналото, така и до преди единъ вѣкъ, Крънъ е билъ неговата най-важна станция подъ Стара-планина и специално между нѣкогашната българска столица Търново и всемирната столица Цариградъ.

Кой е този друмъ? — Това ние ще видимъ подиръ малко.

ВЕРЕЙСКИЯ ПѪТЬ

Търсенето му въ разнитѣ планински проходи

Балканскитѣ проходи, въ които цитиранитѣ по-горе нови автори твърдятъ, че е станала катастрофата и въ които, споредъ тѣхъ, трѣбва да се търси Верейскиятъ пѫть, сѫ:

1. Чалѫкавашкиятъ, указанъ отъ контъ D'Hauterive;

2. Твърдишкиятъ, посоченъ отъ професора Златарски;

3. Хаинбоазкиятъ, посоченъ отъ професоръ Успенски, Йорданъ попъ Георгиевъ, полковникъ Венедиковъ и Ив. Ст. Поповъ;

4. Яйканлийскиятъ, указанъ отъ Стоянъ Шанговъ, отецъ Дамянъ Гюловъ и Б. Даскаловъ;

5. Марагидишкиятъ, въ южното подножие на който, до Голѣмо-село, професоритѣ Иречекъ, Томашекъ и Никовъ поставятъ Крънъ, а д-ръ Миятевъ го поставя не далечъ отъ това мѣсто, до Малко-село и, следователно, тѣ по единъ косвенъ начинъ сочатъ на този проходъ, щомъ като императорътъ е бѣгалъ презъ Крънъ за Верея; и

6. Шипченскиятъ проходъ, указанъ отъ Г. Баласчевъ, Хр. Милевъ и професоръ Погодинъ.

Следъ като изтъкнахме, че градътъ Крънъ е лежалъ северно отъ г. Казанлъкъ и като се вземе предъ видъ, че Верея или Ст.-Загора лежи на юго-истокъ отъ Казанлъкъ, то явно става, че Верейскиятъ пѫть не може да се търси нито въ единъ отъ първитѣ четири прохода, защото тѣ, всичкитѣ, се намиратъ въ Балкана на истокъ отъ Крънъ, далечъ отъ този градъ. *Чалъкавашкиятъ* проходъ е далечъ отъ Крънъ около 200 клм. и, който бѣга презъ него, не може да премине презъ Верея, която остава далечъ на западъ около 180 клм., а — презъ Карнобатъ и оттамъ на югъ право за Одринъ или на юго-истокъ — за Цариградъ. *Твърдишкиятъ* проходъ е далечъ отъ Крънъ 59 клм. и, който бѣга презъ него, не може да мине нито презъ Крънъ, нито презъ Ст.-Загора, а — презъ Нова-Загора, която лежи 32 клм., далечъ на истокъ отъ първата и оттамъ ще гони направо града

Одринъ. И сега държавното шосе отъ Търново, Елена и Твърдица води по сжщата посока. Въ *Хайнобоазскиятъ* проходъ сжщо не може да се търси Верейскиятъ пжть, защото и този проходъ остава далечъ на изтокъ отъ Крънъ 47 клм. Вѣрно е, че отъ Хайнъ-боазъ пжтьтъ води презъ източната часть на Казанлъшко поле и може да се отиде въ Ст.-Загора, както направи генералъ Гурко въ руско-турската война, презъ 1877 година, но по-близо е Нова-Загора. Затова, следъ освобождаването на България, когато правителството поиска да свърже Дунавъ съ Цариградъ съ една ж.-пжтна линия и за тази цель бѣше натоваренъ известниятъ руски инженеръ князъ Хилковъ, този — последниятъ приготви проекта: Свищовъ – Търново—Хайнъ-боазъ—Нова-Загора, а не Ст.-Загора. Следъ това този проектъ не можа да се реализира, а се приложи другъ — презъ Трѣвненския балканъ — Борущица—Ст.-Загора. Въ *Яйканлийския* проходъ сжщо не може да се търси Верейскиятъ пжть, защото вѣрно е, че пжтьтъ презъ него води за Ст.-Загора, но пъкъ Крънъ остава цѣли 30 клм. на западъ отъ него и, който бѣга презъ Яйканлий, сега Джбово, не може да мине презъ Крънъ.

Верейскиятъ пжть не може да се търси и въ *Марагидишкия* проходъ. Той не може да се търси тамъ не само, защото Крънъ не се оказа, че е лѣжалъ въ подножието му при Малко и Голѣмо село, но и по друга причина: Топографическото положение на Балкана при Марагидишкия проходъ представлява едно пълно изключение отъ топографията по цѣлото му протежение отъ Черно-море до Арабаконакъ. Докато южнитѣ му поли навсѣкжде се спущатъ стръмно въ тракийскитѣ полета, севернитѣ спущатъ многобройни ребра, едни отъ които се простиратъ къмъ Дунавската равнина на цѣли десятки километра дължина и образуватъ помежду си дълбоки и тѣсни долини, изъ които сж прокарани пжтищата за разнитѣ планински проходи, както, напримѣръ, въ Троянския, Тетевенския и Габровския. Тукъ, наопаки, севернитѣ поли на балканскитѣ исполини: Юмрукъ-чалъ, Марагидикъ и Кадемлия се спущатъ стръмно. Вследствие на това мѣстностьта на северъ отъ тѣхъ, къмъ селата Острецъ и Ново-село, представлява едно слабо вълнообразно плато, безъ никакви високи стръмнини и дълбоки клисури или тѣснини и, като се стигне до прохода, пжтьтъ започва да криволи по самия главенъ гребенъ на Балкана и излиза горе на Марагидикъ. Отъ южната страна пъкъ сжщитѣ три исполини пущатъ ребра, които образуватъ, отъ една страна, свръзката между Стара-планина и Срѣдна-гора и отъ друга — тѣснитѣ проломи на Тжжа, Тунджа и Курнидица. Отъ всичко това става явно, че отъ *северната страна* на Марагидишкия проходъ мѣстностьта е *съвършено открита* и нѣма никакви дълбочини и страшни тѣснини, дето може да се за-

гради и изтрѣби една цѣла армия; следователно, тукъ не може въ никой случай да се търси мѣстото на катастрофата. Тя би могла да стане, но въ проломитѣ на *южната страна* на прохода, но пъкъ всичкитѣ византийски историци, които описватъ тази катастрофа въ най-голѣми подробности, твърдятъ категорично, че тя е станала въ северната страна на Балкана, а не въ южната.

Освенъ това, отъ северната страна Марагидишкиятъ проходъ има само единъ пжть, по който може да се излѣзе горе на планината, отдето пжтищата се разклоняватъ въ нѣколко посоки: по Тжжа, по Тунджа и по Курнидица. А сжщитѣ историци ни съобщаватъ, че при погрома на армията на Исакъ Ангелъ въ тѣснинитѣ на северната часть на Балкана имало още единъ проходъ, свързанъ съ първия, презъ който българскиятъ войникъ — измѣнникъ превелъ чичото на императора — севастократора Йоанъ Дука, съ всичкитѣ войски на командвания отъ него ариергардъ, и той преминалъ презъ него, безъ да даде никакви жертви. Този проходъ не е водилъ презъ Крънъ за Верея и севастократорътъ и войската му не сж минали, споредъ византийскитѣ историци, презъ Крънъ, а само императорътъ и авангардътъ. Следователно, ние трѣбва да търсимъ и другъ, съвсемъ отдѣленъ проходъ и следъ това, задъ двата прохода, да търсимъ крепостьта Стринава. При това, трѣбва да гледаме, щото пжтищата презъ двата прохода да не се събиратъ въ Крънъ, а — въ Верея.

Освенъ това, приемемъ ли, че погромътъ на византийцитѣ е станалъ въ Марагидишкия проходъ, то значи, че трѣбва да приемемъ, какво и крепостьта Стринава се е издигала нѣкжде въ областьта на северъ отъ него, между градоветѣ Ловечъ и Севлиево, а такива високо-стратегически мѣста тамъ нѣма. Изключение прави само Ловченската крепость, дето, както вече знаемъ, по-рано, въ 1187 година, царь Асенъ се затворилъ и Исакъ Ангелъ се мжчилъ въ продължение на цѣли три месеца да я превземе, но безуспѣшно, додето най-после билъ принуденъ да сключи миръ и вѣроятно презъ Марагидишкия проходъ и Верея се завърналъ въ Цариградъ. Следователно, ако царь Асенъ въ 1190 година е намѣрилъ за необходимо да се затвори въ нѣкоя крепость въ северната область на този проходъ, той е щѣлъ да направи това въ сжщата крепость, изпитана вече отъ по-рано и известна на византийскитѣ историци, които щѣха да я означатъ съ името й, а не въ друга. Професоритѣ Иречекъ, Томашекъ и Никовъ, при опредѣляне мѣстото на Крънъ при Голѣмо-село и Миятевъ — при Малкосело никакъ не зачекватъ тия важни въпроси, които се намиратъ въ неразривна свръзка съ катастрофата; но, ако тѣ

бѣха си ги задали; ако тѣ бѣха видѣли какво е топографическото положение на северната часть на Марагидишкия проходъ[1]) и ако тѣ имаха предъ видъ сведенията на Идризи, който казва, че отъ Ловечъ до Крънъ разтоянието е 4 дни[2]), когато отъ Ловечъ до Голѣмо и Малко-село има най-много три дни пжть[3]), — тѣ щѣха тутакси да разберать, че столицата на Елтимира никога не е лежала въ южното подножие на този проходъ, въ самия задъненъ край на Казанлъшко поле, и че Марагидишкиятъ проходъ не може да бжде мѣсто на грьцката катастрофа.

Шипченски проходъ

Сега остава да разгледаме малко по-обширно този проходъ, който ни се сочи отъ Георги Баласчевъ, Христо Милевъ и професоръ Погодинъ и върху който се двоумятъ професоръ Успенски и полковникъ Венедиковъ.

Досега още сжществува убеждение у много учени, че въ Централния Балканъ палмата на първенството се е държала отъ този проходъ. Мнозина учени, като се спиратъ на нѣкои важни, но неизвестни по мѣстото си събития, станали въ древнитѣ вѣкове въ Балкана, обръщатъ погледитѣ си все къмъ този проходъ. Дойде ли се пъкъ до събитията отъ второто българско царство, когато Търново се издига като негова столица, сжщиятъ проходъ добива вече въ очитѣ на учения свѣтъ една безсъмнена и главна историческа роля. Така, например̌ъ, известниятъ пжтешественикъ, *Феликсъ Каницъ*, който презъ миналото столѣтие премина почти всичкитѣ балкански проходи и ни даде най-широко описание за тѣхъ, казва, че въ римско време пжтьтъ отъ Одринъ на северъ вървѣлъ по долината на Тунджа и презъ Кабиле, Верея и Казанлъкъ минавалъ презъ Шипченския проходъ, който още тогава се считалъ за най-удобна свръзка между Бѣло-море и голѣмитѣ укрепени лагери Никополъ и Нове на Дунава. Презъ Шипченския проходъ, прибавя сжщиятъ, миналъ въ 250 година следъ Христа императоръ Деций, който се сражавалъ съ нахлулитѣ въ Мизия готи, подъ предводителството на Книва. Последниятъ пъкъ миналъ малко по на западъ Балкана и нападналъ императора при Верея и го разбилъ. Шипченскиятъ проходъ оставалъ за дълго време

---

[1]) Отъ поменатитѣ трима професори само Иречекъ е видѣлъ Марагидишкия проходъ и то само южната му часть. [2]) **Tomacshek**, Zur Kunde der Haemus—Halbinsel, II, 44, 45. [3]) Както пжтешественикътъ **Barth** (Reise darch. Innere der Europäischen Türkei 33), така и **Иречекъ** (Пжтувания по България, 209, заб. 12) признаватъ, че отъ Голѣмо-село до Ловечъ се отива за 10 часа.

подъ българитѣ като оживенъ воененъ и търговски пжть. Той е билъ използуванъ и отъ турцитѣ въ походитѣ имъ къмъ Дунава, а особенно противъ Пазвантъ-оглу. А въ последната война (1877 г.), той се преобърна въ модерни Термопили[1]). Тѣзи думи на учения пжтешественикъ по нашитѣ земи, исказани още преди освобождението на България и допълнени по-сетне, оказаха огромно влияние върху значението и изобщо върху историята на Шипченския проходъ.

Въ „История на българитѣ", която се появи следъ съчинението на Каница, *професоръ Иречекъ* сжщо отдава найважно значение на този проходъ. Като разглежда друмищата презъ време на старото българско царство, той казва: „Отъ балканскитѣ проходи въ време на Търновското царство найглавенъ билъ Шипченскиятъ; но и другитѣ проходи, както на западъ: Етрополскиятъ и Троянскиятъ, така и на изтокъ: Сливенскиятъ, Котленскиятъ, Чалжкавашкиятъ и Айтоскиятъ имали търговско и стратегическо значение"[2]). За Габровския проходъ презъ с. Етъръ и за проходитѣ въ Трѣвненския балканъ, той не казва нищо, като вѣроятно ги намира безъ особенно значение. На сжщото мнение е той и въ другото си съчинение за голѣмиятъ друмъ отъ Бѣлградъ до Цариградъ и за балканскитѣ проходи[3]).

Българскиятъ книжовникъ и бившъ министъръ на Народното просвѣщение, *Василъ Кънчевъ*, като се спира на Шипченския проходъ, казва, „че той е ималъ важность още въ старо време и досега си остава *главна съединителна линия* между преднитѣ части на Северна и Южна България"[4]).

На друго мѣсто, сжщиятъ пише, че въ време на походитѣ срещу царь Шишмана турцитѣ се погрижили да запазятъ балканскитѣ проходи отъ южна страна, която тѣ владѣли; затова и Сараджа паша построилъ воененъ станъ при сегашния Казанлъкъ, който ималъ за задача да наблюдава Хайнбоазския и Шипченския проходи[5]). Той, както се вижда, сжщо игнорирва Габровския и Трѣвненскитѣ проходи.

Jork von Wartenburg писа, че Алесандъръ Велики въ 335 година преди Христа миналъ съ армията си противъ трибалитѣ презъ Шипченския проходъ[6]), нѣщо, което, споредъ мене, не е вѣрно, защото, както ще докажемъ това другъ пжть, споредъ сведенията, които ни дава Ариянъ за тази война, Александъръ е миналъ презъ единъ отъ проходитѣ въ Източния Балканъ.

---

[1]) Donau-Bulgarien, I, 227. [2]) История на българитѣ, стр. 523. [3]) Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse, Prag, 1877. [4]) Лѣтопись на Българското книжовно дружество въ София, I, 89. [5]) Сжщо, 93. [6]) Kurz Uebersicht der Feldrüge Alex. des Grossen, Berlin, 1897.

Географътъ Д. Илковъ, подобно на Каница, казва, че голѣмиятъ римски пѫть, който свързвалъ брѣговетѣ на Долния Дунавъ съ брѣговетѣ на Тунджа и Марица при Одринъ, минавалъ сигурно презъ Шипченския проходъ и, като говори за нашествието на готския царь Книва на 251 година и отправянето му отъ Никополъ на Росица за Тракия, дето при Верея разбилъ римския императоръ Траянъ Деций, казва, противно на Каница, че Книва, а не Деций, миналъ презъ сѫщия проходъ, когато, напротивъ, древниятъ авторъ Йорданесъ, който съобщава за това, не казва името на никакъвъ проходъ[1]).

Христо Ив. Поповъ, като пише за интернирането на патриархъ Евтимия въ Тракия и на търновскитѣ боляри и първенци — въ Мала-Азия отъ турцитѣ, следъ завладяването на старата българска столица, казва, че тѣ навѣрно сѫ били прекарани „презъ най-работния проходъ — Шипченския“ и че тука била станала онази сърцераздирателна сцена между народа и великия пастирь, при раздѣлянето имъ, за която говори Григорий Цамблакъ[2]).

Проф. А. Ишırковъ сѫщо намира Шипченския проходъ за единъ отъ най-важнитѣ въ нашето минало. Като говори за похода на унгарския и полския краль Владиславъ III, въ 1444 г., противъ Турция, казва, че когато този краль стигналъ при Никополъ, султанъ Мурадъ тръгналъ съ армията си отъ Одринъ на помощь на обсадения Никополъ. „Като имаме предъ видъ, прибави сѫщиятъ авторъ, че султанъ Баязидъ въ похода си срещу императора Сигизмунда (въ 1396 г.), който бѣ стигналъ до Никополъ, миналъ презъ *Шипченския проходъ*, можемъ да приемемъ, че и султанъ Мурадъ е миналъ презъ него, защото обстоятелствата сѫ били досущъ еднакви“. Обаче, на какво се основава, та твърди положително, че султанъ Баязидъ е миналъ презъ Шипченския проходъ, проф. Ишırковъ не казва[3]). Сигурно, за да каже това, е повлияла голѣмата слава на този проходъ.

Бившиятъ директоръ на Народния музей, *В. Добруски*, отиде още по-далечъ. Той казва, че и пѫтьтъ, който водилъ отъ Трояновия Никополъ на р. Росица, при с. Никюпъ, за голѣмия тракийски градъ Кабиле, при с. Изворъ, Ямболско, билъ водилъ пакъ презъ Шипченския проходъ[4]), а *профе-*

---

[1]) С. Шипка. Отчетъ за учебната 1907/8 г. въ Военното на Н. В. Училище, София, 1909 г., стр. 84; Jordanes, ed Mommsen, p. 82—4. [2]) Евтимий, последенъ търновски и трапезицки патриархъ (1375—1394), Пловдивъ, 1901, стр. 110, 116; за Цамблака, Гласник, XXX, 286—288. [3]) Походитѣ на краль Владиславъ III въ България въ 1443 и 1444 г., София, 1923, стр. 27. [4]) Материали за археологията на България, въ Мсб. XVIII, 710.

соръ Б. Филовъ, напротивъ, пише, че „Трояновиятъ друмъ презъ *Твърдишкиятъ* проходъ за Кабиле билъ главното съобщително средство между Мизия и Тракия презъ Балкана"[1]).

Както видѣхме и Г. Баласчевъ, и Христо Милевъ, и професоръ Погодинъ указватъ на сжщия Шипченски проходъ, като мѣсто, дето е станалъ византийскиятъ погромъ въ 1190 година.

Пита се: защо става всичко това? — Споредъ мене — затуй, защото всички тия автори сж съвременици на разработването на прохода отъ половината на миналия вѣкъ насамъ и, главно, на онова знаменито събитие, което се извърши въ него отъ рускитѣ войски и българскитѣ опълченци, противъ грамадната армия на Сюлейманъ паша и Вейселъ паша въ 1877 година за освобождението на България. Това изтъква и знаменитиятъ географъ Елизе Реклю, като казза, че Шипченскиятъ проходъ доби известность като мѣсто на ожесточенитѣ битки въ миналата руско-турска война"[2]). Но, ако тия автори пишеха за сжщия проходъ преди единъ вѣкъ, когато вѣковнитѣ порои бѣха докарали всичкитѣ балкански проходи въ едно съвсемъ плачевно положение и бѣха обърнали старитѣ друмища въ кози пжтеки — азъ не зная дали тѣ биха си позволили да отдадатъ такава висока честь на Шипченския проходъ и дали тѣ нѣмаше повече да се замислятъ върху неговата историческа роля въ миналото.

Азъ ще взема смѣлостьта да се обявя съ всички сили противъ отдаването подобно високо значение на този проходъ, да докажа погрѣшностьта на твърденията на всички поменати писатели и че Верейскиятъ пжть нѣма нищо общо съ сжщия проходъ.

Римскитѣ итинерари Tabula Peutingeriana[3]) и Itinerarium Antonini Augusti[4]) не ни съобщаватъ дали пжтищата презъ нашитѣ по-главни проходи въ Габровския и Трѣвненския балкани сж били прокарани и шосирани отъ великитѣ завоеватели — римлянитѣ и кои сж били тѣхнитѣ станции, както тѣ ни даватъ сведения за друмищата презъ Каджбоазкия, Троянския и Месемврийския проходи. Но безспорно е, че Шипченскиятъ проходъ е билъ шосиранъ отъ римлянитѣ. Следитѣ отъ калдаръма на пжтя, известенъ въ Габрово подъ името „Малия друмъ", се и днесъ виждатъ по гръбнака на „Киселчова могила" при Габрово и надъ „Червенъ брѣгъ", на мѣстностьта „Ковашка калдърма". На сжщата могила се

[1]) Римското владичество въ България. Българска историческа библиотека, год. I, т. I, 1928 г., ст. 41. [2]) Всемiрная Географiя. Земля и люди. Випускъ IX, Спб., стр. 164. [3]) **Desjardin**, La table de Peutinger d'aprés l'original conservé á Vienne, Paris, 1874; **D-r Konrad Miller**, Weltkarte des castorius genannt die Peutinger'sche tafel, Ravensburg, 1888; сжщо, Itineraria Romana, Stuttgrat, 1916. [4]) Ed. Pinder et Parthey.

издигалъ и единъ кастелъ, който е пазилъ разклонението на пжтищата по двата прохода: Габровския и Шипченския, при вливането на р. Паничарка въ Янтра. Следитѣ му и сега личатъ. Това е констатиралъ и географътъ Д. Илковъ.[1]) При Габрово се издигало и друго едно голѣмо укрепление, известно подъ названието „Градище",[2]) което е пазило разклоненията на пжтищата отъ Балкана къмъ Търново, Свищовъ, Севлиево, Трѣвна, Ново село и Троянъ и което, заедно съ остатъцитѣ на римскитѣ друмища и съ названието на м. „Падало" — станция, на латински mansio — при Габрово, показва, въпреки твърдението на новитѣ историци, че Габрово, като селище, води началото си още отъ древната тракийска епоха.

Споредъ сведенията на Д-ръ П. Цончевъ, председатель на историко-археологическата дружба въ гр. Габрово, презъ последнитѣ години се открили до шосето при хановетѣ на м. „Червенъ брѣгъ", отдето започва Шипченскиятъ проходъ въ Балкана, зидове на голѣма сграда и монети отъ императоритѣ Анастасий (491—518) и Юстиниана I (527—565); а при „Узунъ-укушъ" (Дълга-стръмнина), въ сжщия проходъ, — голѣмъ прегради зидъ. На върха пъкъ на прохода, при мѣстностьта „Св. Никола", тамъ, дето сж издигнати рускитѣ паметници за войната отъ 1877 г., азъ констатирахъ, че се издигала римска станция, подобно на станцията Monte Haemo въ Троянския проходъ. Нейнитѣ развалини сж сжщитѣ, които народътъ, споредъ преданията, чути отъ Иречека, отдава на нѣкаква крепость на Крали Марка.[3])

При все това, обаче, Шипченскиятъ проходъ не е можалъ да конкурира съ проходитѣ въ Трѣвненския балканъ, а презъ срѣднитѣ вѣкове — и съ прохода презъ с. Етъръ и Нова-махала, който ние нарекохме Габровски. Неговата силна продуктивность не е траяла до кжсни времена. Тя, споредъ мене, е траяла презъ римската епоха отъ покорението на Тракия въ 46 год. следъ Христа, въ време на императора Клавдий I, до императора Септимия Севера (193—211), докогато обширната нѣкога тракийска провинция се простирала на северъ отъ Балкана, вѣроятно, отъ Берковско до с. Бутово, Никополъ на Росица и Маркиянополъ (при с. Девня,

---

[1]) Отчетъ за учебната 1907/8 год. на В. Н. В. Училище, 83. [2]) Вижъ за него **Д-ръ П. Цончевъ**, въ в. „Родолюбецъ", Габрово, брой 12, отъ 18 септемврий 1922 г.; за „Малия друмъ", брой 14, отъ 30 с. м. [3]) Пжтувания по България, 216; **Kanitz**, Donau-Bulgarien und der Balkan, I, 229. Д-ръ П. Цончевъ вѣрва, че тази станция се намирала на горния край на „Узунъ-укушъ" (в. „Родолюбецъ", брой 14, отъ 30. IX. 1922 г.), но, споредъ мене, мѣстата се нуждаятъ отъ едно по-добро изследване и отъ разкопки. Азъ допущамъ, че поради голѣмитѣ стръмнини, може да е имало станции и на двете мѣста.

Варненско), както това установяватъ намеренитѣ каменни надписи[1]); на югъ — до Егейско (Бѣло) море и Пропонтида (Мряморно море); и отъ Суха-планина, между Нишъ и Пиротъ, до Понтусъ Евксиносъ (Черно море). Тогава резиденцията на пропретора на тази толкова обширна римска провинция е била въ Филипополъ, сегашния Пловдивъ, който е билъ и нейния главенъ културенъ, религиозенъ и търговски центъръ. Тамъ всѣка година се събирали всички първенци отъ цѣлата провинция за да изслушватъ доклада на пропретора, да извършватъ голѣми тържества и игри въ честь на императора и пр.[2]) Следъ това, когато тази провинция е била раздѣлена на по-малки части: на западъ отъ Ихтиманскитѣ височини се издигнала провинция Dacia Mediterranea (Средиземна Дакия), на западъ отъ рѣката Осъмъ и Сомовитскитѣ височини — Dacia Ripensis (Прибрежна Дакия); на истокъ — Moesia Inferioris (Долня Мизия), а на югъ отъ Балкана до рѣка Мѣста, Бѣло и Черно море се издигнали 4 провинции: *Тракийска*, съ главни градове: Филипополъ и Верея; *Хемимонтъ*, съ главни градове: Хадрианополъ и Анхиало; *Родопи* и *Европа*[3]), тогава славата на Пловдивъ значително паднала и не ще съмнение, че заедно съ това и съобщенията съ него намалѣли. Това положение траяло до установяването на първото българско царство на югъ отъ Дунава въ VII вѣкъ и по-сетне. Съ издигането на неговата столица Плиска и по-сетне—на Преславъ, движенията презъ Централния балканъ заглъхнали още повече, а се разработили проходитѣ въ Източния балканъ, отъ Върбица до Месемврия.

Презъ време на второто българско царство, Шипченскиятъ проходъ започналъ пакъ да действува, но и този пжть той пакъ отстжпвалъ не само на своитѣ източни съседи, но и на Габровския. Последниятъ проходъ е по-низъкъ отъ Шипченския, който се издига на 1330 м., с. Шипка на 570, а гр. Габрово на 375 м. надъ морското равнище; при това, Шипченскиятъ проходъ върви по билата на открити височини, а Габровскиятъ—повече изъ долината на р. Янтра; затова последниятъ е билъ винаги по-удобенъ и по-запазенъ зимно време отъ буритѣ. Вследствие на това, види се, народътъ е нарекълъ стария римски пжть по „Киселчова могила“ „Малия друмъ“, за разлика отъ „Голѣмия друмъ“ презъ с. Етъръ и „Низкия предѣлъ“ въ Балкана. Отъ друга страна, че наистина Шипченскиятъ проходъ е билъ отдавна

---

[1]) Мсб., т. 18, стр. 713—715; сжщо надписитѣ въ Arch.—epig. Mitth. XV., p. 209—210, № № 70—82; XVII, p. 184—6, № № 35—8; Абоба-Плиска. стр. 469, 479. [2]) **Dumont-Homolle**, Mélanges d'archéologie, 332: **Eckhel**, Doctrina numorum veterum, II, 43; **В. Добруски**, Материали по археологията на България. Мсб., т. 16—17, стр. 76. [3]) **Ammianus Marcellinus**, XXVII. 4, 12.

Шипченскиятъ проходъ и с. Шипка

заглъхналъ се вижда отъ това, че презъ цѣлия проходъ отъ Шипка до Габрово, на разстояние 23 км., нѣма издигнато нито едно село и пѫтницитѣ нѣма где да се спратъ за почивка и пренощуване. Хановетѣ на „Червенъ Брѣгъ“ сѫ отъ по-ново време — следъ освобождението на България. Затова и професоръ Иречекъ, при пѫтуването си преди 45 години, се оплаква, че пѫтувалъ отъ Шипка до Габрово цѣли 5 1/2 часа, безъ да слѣзне отъ сѣдлото на коня.[1]) Идете пъкъ въ Трѣвненския и Габровския проходи и тамъ Вие ще видите, че нуждата при пѫтуването е заставила да се издигнатъ цѣла редица отъ села, колиби и ханове, които замѣствали едновремешнитѣ римски мансии и мутации, византийскитѣ пандохии и старобългарскитѣ падалища и представляватъ цѣла благодать за пѫтницитѣ и керванитѣ, а особено лѣтно време въ жегата и зимно време въ снѣговетѣ, каловетѣ и буритѣ.

Причината, дето Шипченскиятъ проходъ е стоялъ поназадъ отъ своитѣ източни съседи, е, че той най-много извива на западъ отъ Търново и пѫтьтъ презъ него е ималъ значение за съобщенията, главно, съ Пловдивъ и съ земитѣ на югъ и западъ отъ него; но следъ образуването на второто българско царство главната търговска и военна комуникационна линия трѣбвало да се измѣни въ юго-източна посока — къмъ главнитѣ центрове: Верея, Одринъ и Цариградъ, като столица на империята. По причина, че Цариградъ запази положението си на столица не само презъ дългия римо-византийски периодъ, но и при издигането на латинската империя тукъ (1204 –1261 г.), то и нападенията отъ страна на Византия сѫ идѣли главно оттамъ и по сѫщата посока и българитѣ сѫ били принудени да се бранятъ най-вече въ проходитѣ на изтокъ отъ Шипка. Чрезъ доброто тѣхно осигуряване, както и на аванпоста на Балкана — Срѣдна-гора, се е запазвала и самата българска столица. Дори и за действие въ южна посока отъ Търново къмъ центра на Тракия—Пловдивъ, както ще видимъ по-нататъкъ, Шипченскиятъ проходъ не винаги е билъ най-удобния за съобщение, защото въ древнитѣ, средновѣковнитѣ и дори презъ турскитѣ времена пѫтьтъ не е вървѣлъ по посока на сегашното шосе Шипка—Калоферъ—Пловдивъ, а — по съвършенно друга посока, по която пѫтуването се съкратявало съ еднодневенъ военъ и кервански маршрутъ.

Шипченскиятъ проходъ започналъ да добива по-голѣмо значение отъ края на XVIII вѣкъ. Въ 1798 г. презъ този проходъ преминалъ Хюсеинъ паша, съ 120,000 души

---

[1]) Пѫтувания по България, 215;

войска, за Видинъ, за да усмири бунта на Пазвантъ-оглу[1]). Въ 1810 г. рускиятъ генералъ князъ Вяземски превзелъ Търново и Габрово и пратилъ презъ прохода разезди чакъ до Казанлъкъ. Споредъ рускитѣ военни съчинения, въ 1827 г. проходътъ се описва като неудобенъ за кола, защото презъ него водила само една тѣсна и на много мѣста стръмна пжтека, по която мжчно се ездѣло и на конь. Въ края на 1836 г. се получило известие, че презъ пролѣтьта ще мине султанъ Махмудъ II. Тогава тѣсната пжтека била значително разширена и поправена. Заедно съ султана преминалъ и тогавашниятъ германски капитанъ, инструкторъ въ турската армия, по-сетнешниятъ фелдмаршалъ и победитель на Наполеона III, подъ Седанъ, въ 1870 г., — Молтке, който въ кореспонденцията си поменава за поправката на пжтя[2]). Следъ това презъ прохода премина французкиятъ пжтешественикъ Ами Буе[3]). Подиръ 18 години, когато султанъ Абдулъ Меджидъ трѣбвало да мине презъ прохода, турскитѣ административни власти искарали българското население отъ Габровско и Казанлъшко да работи за поправяне на пжтеката и да я насипва съ пѣсъкъ. Следъ султанъ Меджида презъ прохода минали германскиятъ пжтешественикъ Хенрихъ Бартъ[4]), а следъ него — австрийскиятъ Феликсъ Каницъ. Фелдмаршалъ Молтке и поменатитѣ трима пжтешественици, както по-сетне и Иречекъ, разгласиха славата на прохода по свѣта, а особено за чуднитѣ панорами, които се откриватъ отъ неговитѣ височини, но пжтьтъ си оставалъ пакъ лошъ за пжтуване и Каницъ справедливо отбелѣзва, че южната часть на прохода била мжчно проходима за кола. При все това, по-удобенъ проходъ за съобщение презъ Балкана по онова време отъ Шипченския не е имало. Вследствие на това, въ цариградския вестникъ Македония, отъ 23 юлий 1869 г., брой 39, се появи една дописка, въ която се хвали с. Шипка, че „презъ него минавалъ пжтьтъ отъ Тракия и Македония за България и за други страни", а въ друга дописка, публикувана въ брой 67, отъ 20/VII 1870 г., Шипка се нарича „найсгодното пристанище на стария Балканъ"[5]). Въ 1875 г. турското правителство се видѣло принудено отъ обстоятелствата да тури въ изпълнение проектиранитѣ отъ знаменития русен-

---

[1]) **Йорд. П. Георгиевъ**, екскурзия въ Габрово. Псп., кн. LXIV, свезка IX—X, 1903, стр. 733; **Хр. и П. Гжбенски**, История на гр. Габрово, стр. 6. [2]) Едно отъ писмата му, отъ 1837 г., е преведено отъ г-жа **Елисавета Кр. Чапрашикова** въ книгата Казанлъкъ въ миналото и днесъ, София, 1923, т. II. 179; сжщо и **К. Стояновъ**, въ Извѣстия на Истор. дружество, VI, 190. [3]) **Ami Boué**, La Turque d'Europe, Paris, 1840. [4]) **Henrich Barth**, Reise durch das innere der Europöischen Turkei von Rustschuk über Philippopel и пр., 1862. [5]) Казанлъкъ въ миналото и днесъ, II, 272, 273.

ски валия и турски реформаторъ, Митхадъ паша, шосета презъ проходитѣ на Срѣдния Балканъ. Прокарването на шосето презъ Шипченския проходъ предизвикало голѣми крамоли и умрази между габровци и трѣвненци, защото и еднитѣ и другитѣ искали то да бѫде прокарано презъ тѣхния Балканъ. Свадата била разрешена, казватъ, въ полза на габровци затова, защото тѣ сполучили да подкупятъ въ гр. Русе главниятъ миндизинъ (инженеръ) и да придобиятъ на страната си най-влиятелнитѣ първенци въ търновския конакъ[1]).

Въ сѫщата година, когато се прокарвало шосето, презъ прохода миналъ рускиятъ капитанъ Артамоновъ, който незабелязано сполучилъ да скицира цѣлия проходъ. Тази негова скица послужила по сетне, презъ 1877 год., въ време на боеветѣ въ прохода, на руския генераленъ щабъ. Освободителната война заварила пѫтя въ едно полуокаяно състояние. Очевидци разказватъ, пише Д. Илковъ, че когато турцитѣ укрепявали прохода въ надвечерието на войната, българитѣ отъ Шипка и околнитѣ села на рѫце изнасяли припаситѣ на войската и топоветѣ по височинитѣ на Балкана, защото шосето не било годно нито за кола, нито за коне[2]). „Цѣлиятъ пѫть отъ Габрово до Шипка, казва генералъ Радко Димитриевъ, се считаше за шосе; обаче, къмъ описваемото време, само първитѣ 9 клм. се подържаха въ изправность; на останалото протежение шосето бѣше напуснато и непоправено и планинскитѣ потоци го бѣха превърнали въ обикновенъ планински коларски пѫть, който представляваше твърде голѣми трудности за движението не само на артилерията, но и за кавалерията“[3]). Подиръ Берлинския конгресъ, Източно-румелийското правителство отдавало голѣмо значение на шосето презъ този проходъ за сношенията между Южна и Северна България, та побързало да го направи образцово до граничната линия на Балкана, а следъ това и българското правителство го продължило на отвъдната страна на планината[4]).

Такава е на кѫсо историята на Шипченския проходъ. Отъ нея и отъ това, което казахме изобщо за проходитѣ, може да се проследи, че той дълги вѣкове е билъ въ занемарено и заспало състояние и че се е събудилъ отъ летаргията на ново едва презъ миналия вѣкъ. Но, понеже въ войната презъ 1877 г. Шипченскиятъ проходъ доби всемирна известность и понеже още отъ преминаването на султанъ Махмуда въ 1837 г. досега този проходъ е единствениятъ по цѣлото протежение на Балкана, отъ Калоферъ до Сливенъ, презъ който се бѣ прокарало едно що-годе шосе и

---

[1]) **Д. Илковъ**, Село Шипка, Отчетъ, стр. 84. [2]) Сѫщо, 85; **Иречекъ**, Пѫтувания, 216. [3]) Боеветѣ и операциитѣ около Шипка, 16. [4]) **Д. Илковъ**, сѫщо, 85.

само то бѣ, което служеше за по-широко и по-сносно съобщение въ цѣлата тази обширна область, отъ дветѣ страни на Балкана, то по тѣзи причини погледътъ на ученитѣ бѣше обърнатъ все къмъ него. Но, преди 18 години, когато дойде време да се прокара първата ж.-пжтна линия, която да свърже не само Северна съ Южна България, но и Срѣдна Европа съ бѣломорския басеинъ при Деде-Агачъ и съ всемирната столица и царица на моретата — Цариградъ, по най-кжсо разстояние, тогава погледътъ на българското правителство и на специалиститѣ-инженери се обърна къмъ съвсемъ друго мѣсто, а не къмъ Габрово и Шипка. Вследствие на всичко това, ние трѣбва да търсимъ Верейския пжть въ съвършенно другъ и неизвестенъ до сега проходъ.

КРЪНСКИ ПРОХОДЪ

Колкото всички поменати проходи и да сж работили, кой повече, кой по-слабо, презъ миналитѣ времена, споредъ обекта на военнитѣ действия и търговскитѣ сношения на югъ и на северъ отъ Балкана, другъ е билъ проходътъ, който е държалъ палмата на първенството въ цѣлата източна область на Централния Балканъ. Той е проходътъ презъ седловината „Бедекъ“ (1440 м.). Презъ последнитѣ вѣкове, той, подобно на Габровския, съвсемъ заглъхналъ и не се знае дори какъ се е именувалъ, — който мине сега оттамъ, казва, че миналъ презъ „Бедекъ“. Но, понеже той се намира надъ развалинитѣ на г. Крънъ, който нѣкога е билъ неговъ владетель, а сега — на с. Енина и понеже Енина си има другъ проходъ — презъ „Българка“, то азъ за различие отъ другитѣ, му давамъ названието *Крънски*.

Топографическото положение на този проходъ се съвършенно отличава отъ онова на всички други проходи на западъ отъ него, а до нейде и на тия на изтокъ отъ сжщия. Севернитѣ склонове на планината при Шипченския, Габровския, Енинския, Мъглишкия и Яйканлийския проходи се спущатъ, кой повече, кой по-малко, стръмно въ долинитѣ на рѣкитѣ. Освенъ това, планинскитѣ гребени и високи плата, които се спущатъ отъ тѣхъ на северъ къмъ дунавската равнина, не вървятъ по права посока и не продължаватъ дълго. Въ това отношение топографията на Крънския проходъ представлява нѣщо по-особенно.

Като минете седловината на главното било на Балкана при върха „Бедекъ“ и слезете на м. „Преслапа“, предъ васъ настава една наклонена къмъ северъ и вълнообразна тераса, която продължава съ десятки километра и краятъ ѝ се свършва далечъ, отвъдъ Търново, въ дунавската равнина, близо при р. Росица, тамъ, дето е разположено с. Поликраище. Съ

името си този село иде да ни посочи, че откъмъ северъ полето — дунавската равнина — се свършва и започва предгорието на Балкана и обратно, че тукъ е краятъ — политѣ на планината. Това не е единъ дългъ ридъ, каквито има на късо разстояние въ всички планини, а, както казахме, едно високо и разлато плато, назъбено съ малки долчинки и рѣкички, и съ издигнати тукъ-тамъ високи върхове, отъ които се откриватъ очарователни картини къмъ истокъ, западъ и северъ и даватъ възможность да се наблюдава отъ тѣхъ, даже съ просто око, движението на неприятелски войски и търговски кервани чакъ откъмъ дунавската равнина.

По топографията си, това високо плато се дѣли на три съединени помежду си части: първата обема пространството отъ м. „Преслапа" до височината при Царева-Ливада и до седловината при ханищата на дѣда Страти, която дѣли басейнитѣ на Янтра и Дрѣновската рѣка; втората часть обема скалистото плато „Стражата" отъ дѣдо Страти до седловината между селата Геша и Караиваница; и третята — отъ тази седловина до селата: Балванъ-махале и Поликраище, дето платото се свършва съ скалисти височини, подъ название „Търновска планина".

Откъмъ западъ тази планинска часть се заобикаля отъ р. Янтра, на която лежи гр. Габрово и многобройни села, между които Фердинандово (Адъмово), Малко-Яларе и Гостилица, а откъмъ истокъ — отъ Трѣвненската рѣка, на която лежатъ градоветѣ Трѣвна и Дрѣново. Дължината на платото има приблизително 70 клм., колкото е разстоянието отъ с. Плачковци, въ подножието на Балкана, до Поликраище, а широчината му отъ 8 до 20 клм.

Мнозина биха помислили, че това високо плато е пусто и необитаемо; напротивъ, то е поръсено отдолу догоре, чакъ до м. „Преслапа", подъ самия гръбнакъ на Балкана, съ многобройни гиздави паланки, села и селца, наречени колиби. Икономическитѣ, търговскитѣ и политическитѣ имъ центрове горе къмъ планината сѫ градоветѣ Трѣвна и Габрово, къмъ срѣдата — Дрѣново, а долу — Търново.

На истокъ, по цѣлото протежение на дѣсния брѣгъ на Трѣвненската рѣка, отъ с. Плачковци до вливането на рѣката въ Янтра, както и по-долу — на истокъ отъ Търново и неговия Дервентъ, се издигатъ високи, вълнообразни и гористи плата, които обематъ пространството на часть отъ търновска, дрѣновска и еленска околии, чакъ до Сливенския проходъ — Демиръ-капия; тѣ образуватъ единъ широкъ отъ нѣколко десетки километра лабиринтъ отъ рѣки, долини, върхове, гори и издигнати поляни, които иматъ прѣка свръзка съ Балкана, чрезъ многобройнитѣ му долчинки и планински

ребра. Оттукъ нагоре започватъ проходитѣ: Мжглишки, Яйканлийски, Хаинбоазски, Твърдишки, Гавраиловски и Сливенски.

Въ древнитѣ времена, пъкъ и сега, проходитѣ въ Карпатскитѣ планини сж имали беспирно много голѣмо влияние върху дунавскитѣ бродища и върху историческата сждба на балканскитѣ проходи изобщо. Що се касае до тия въ Централния Балканъ, карпатскитѣ проходи, които сж представлявали грамадни улеи, презъ които етнографическитѣ вълни отъ Дакия, Германия, Сарматия и Скития, при преселяването на народитѣ и преди него, сж заливали нашитѣ земи въ Мизия, Тракия и Илирия, сж били Rothen Turm (Червена кула) Törzburger (Тьорцбургеръ) и Predeal (Предѣлъ). Тѣзи проходи лежатъ между 24 и 26 меридиани; въ тая зона влизатъ балканскитѣ проходи отъ Етрополе до Твърдица, а въ това число и Крънскиятъ.

ПРОХОДЪТЪ „ЧЕРВЕНА КУЛА" И ДУНАВСКИТѢ БРОДИЩА ОТЪ ЕСКУСЪ ДО НОВЕ

Този проходъ се образува отъ процѣпването на Карпатската планина отъ р. Алута, сегашната Олта, издига се само на 360 м. надъ морското равнище[1]) и въ древнитѣ времена варварскитѣ народи сж могли да свличатъ по рѣката отъ Карпатитѣ много материалъ за понтони и ладии, та преминаването на Дунава е ставало много лесно. Ето защо този проходъ е игралъ, както играе и сега, една първенствующа роль не само въ владеющето го Ромънско кралство, но и въ цѣла срѣдна Европа презъ всички времена и епохи.

Следъ като императоръ Траянъ покорилъ Дакия, римлянитѣ, споредъ итинерариитѣ, шосирали друма презъ този проходъ чакъ отъ северния край на Дакия, отъ гр. Поролисумъ, до Дунава, при ромънското село Челей, близо до гр. Корабия. Въ войнитѣ съ сарматитѣ императоръ Константинъ Велики (306—337 г.) билъ принуденъ да издигне тукъ — между Челей и Гигенъ — мостъ надъ великата рѣка. Сега едно първостепенно шосе и желѣзно-пжтна линия минаватъ презъ прохода и съединяватъ Дунава съ Балтийско море.

За да пази тукашния бродъ презъ рѣката, римлянитѣ издигнали на лѣвия брѣгъ на Дунава крепостьта Сицибида, а на дѣсния — Палатиолонъ, а задъ последната — колосалната крепость Ескусъ, при сегашното с. Гигенъ, дето презъ дълги вѣкове установилъ резиденцията си V Македонски легионъ. При това, още следъ завоюването на Тракия отъ

---

[1]) **Mayers**, Konversations—Lexikon, т. 17. стр. 175.

римлянитѣ, пжтьтъ отъ Ескусъ до Филипополъ — столицата на Тракийската провинция, презъ Троянския проходъ, билъ започнатъ и, както се установява отъ единъ надписъ отъ времето на императоръ Нерона, отъ 61 г., въ тая година той билъ свършенъ и табернитѣ (гостоприемницитѣ) и преторинтѣ (конацитѣ) за пжтницитѣ и държавнитѣ чиновници били устроени[1]).

Но, колкото важенъ да е билъ този друмъ, на югъ отъ Дунава, неговото значение е траяло до тогава, докогато Пловдивъ е билъ резиденция на пропретора (губернатора) на обширната тракийска провинция; следъ разпадането на провинцията значението на Пловдивъ се намалило, а заедно съ това и Траяновия друмъ добилъ повече локално, мѣстно значение за мизийскитѣ и тракийскитѣ племена. Върху това сж повлияли и други нѣколко причини, именно: 1. мжчното преминаване на Троянския проходъ, който се издига на 1648 м. височина надъ морското равнище, и поради силнитѣ бури, които върлуватъ въ него пролѣтно и есенно, а особено зимно време. Византийскиятъ историкъ отъ VII в. Теофилактъ Симоката ни свидетелствува, че когато въ 600 година, презъ есеньта, византийскиятъ пълководецъ Коменциолъ, на връщане отъ войната му съ аваритѣ, се отправилъ отъ Нове, при Свищовъ, за Пловдивъ, за да презимува тамъ, на преминаване презъ Троянския проходъ трѣбвало да даде голѣми жертви отъ хора и добитъкъ[2]), така опасенъ е проходътъ и сега, и 2. На югъ отъ Пловдивъ пжтьтъ за Бѣло море трѣбвало да мине презъ разлатитѣ Родопи, а за това сж били нуждни най-малко 5—6 дни.[3]) Да се пжтува пъкъ въ лѣво изъ тракийската равнина, по долината на Марица, отъ Пловдивъ надолу, за басеина на Бѣло море, Перинтъ и Цариградъ, пжтьтъ отъ Дунава е много заобикалялъ. Вследствие на горнитѣ причини, тѣзи, които сж минавали презъ прохода „Червена кула" за столицата на империята — Цариградъ, не сж излизали на Дунава въ с. Челей и Ескусъ, а сж вървѣли въ лѣво по течението на Алута и сж стигали при голѣмитѣ бродища: 1. Между Изласъ[4]) и Сомовитъ; 2. Между Турну-Магурели и с. Черковица; и 3. Между Зимничъ и Нове.

---

[1]) Вижъ този паметникъ въ Сборникъ за народни умотворения, т. 16—17, стр. 97. [2]) **Theoph. Simocattes**, 289—290. [3]) Въ 1706 г. френскиятъ лѣкарь Полъ Люкасъ пжтувалъ по поржка на Людвика XIV и на пжть презъ Родопитѣ тръгналъ отъ Пловдивъ на 6 юний и презъ Станимака — Бачковския монастиръ — Пашмаклж — Арда стигналъ въ г. Драма на 12 с. м. Вижъ статията на **Иор. Ивановъ**, Презъ Родопитѣ преди 220 години, въ в. „Миръ", брой 7848, отъ 27 августъ 1926 г. [4]) Това название на града е дадено още отъ старитѣ славяни за излизането имъ на Дунава при него.

Вторият ъ прохоръ — Търцбургеръ (1245 м.) слизалъ отъ Карпатитѣ въ влашката равнина, въ гр. Кампалунгъ и оттамъ излизалъ на Дунава, въ гр. Зимничъ, дето се преминавалъ брода за Нове.

Колко силни сж били нахлуванията на варварскитѣ народи презъ бродищата на Дунава отъ Ескусъ до Нове, се вижда отъ страшната укрепителна система, състояща отъ 20 крепости, които можахме да откриемъ само отъ устието на Искъръ до това на Янтра; при това, както знаемъ, въ Ескусъ е ималъ презъ нѣколко вѣка седалището си V Македонски легионъ, а въ Нове — отъ 46 до 69 г. сл. Хр.— VIII Августовъ легионъ и следъ това—I Италийски легионъ.[1]) Освенъ тѣхъ, въ поменатитѣ крепости сж квартирували и многобройни конни и пѣхотни отдѣления отъ така-наречените помощни войски[2]) и части отъ Дунавската флотилия. И като не стигали тѣзи многобройни и грамадни крепости и войски, римскитѣ императори, за да възпратъ нахлуванията на варваритѣ презъ тѣзи бродища, издигнали на сомовитскитѣ височини, тъкмо срещу двата първи брода, три страшни и власати кумири отъ сребро, за да блѣщятъ и плашатъ варваритѣ[3]).

Като преминавали презъ тѣзи дунавски бродища, армиитѣ, пжтницитѣ и керванитѣ се събирали въ града Нове и оттукъ се отправяли за Крънския проходъ, а оттамъ — за Крънъ, Тулисъ, Верея, Одринъ, Периктъ и Цариградъ.

Трѣбва да изтъкнемъ, че крепостьта и градътъ Нове е келтско название, а това показва, че той е билъ издигнатъ отъ келтитѣ още когато тѣ завладѣли тукашнитѣ земи и установили столицата си Тулисъ въ Казанлъшко поле на нашия друмъ. Освенъ това, бившиятъ директоръ на Букурещкия музей, Точилеско, твърди, че въ станцията на лѣвия брѣгъ на Дунава, срещу Нове, въ сегашния градъ Зимничъ, сж били открити келтски гробници.[4]) Крепости съ име Нове имало още на две мѣста, пакъ на дѣсния брѣгъ на Дунава: една между градоветѣ Виминациумъ и Талиата, въ днешна Сърбия[5]), и друга — между Видинъ и Рациария[6]). Имало и

---

[1]) Ср. **Filow**, Legionen der Provinz Moesia, p. 19, 21, 25; **Г. И. Кацаровъ**, Антични паметници, въ Известия на Бълг. арх. дружество, III, 2, 1913 г., стр. 193—5. [2]) **Д-ръ Б. Филовъ**, Помощнитѣ войски на римската провинция Мизия, въ Известия на Истор. дружество въ София, 1906 г., кн. II, 41 сл. [3]) **Олимпиодоръ**, фр. 27. **В. В. Латышевъ**, Scythica et Caucasica, I, 786. [4]) Вижъ **Gr. Tocilesko**, Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie, Bucarest, 1900. [5]) Tabula Peutingeriana, seg. VII. [6]) **Procôpius**, De aedificiis, ed. Haury, стр. 129.

друга много важна келтска крепость при устието на Дунава — Новиодунумъ, сега Исакча, дето презъ римо-византийската епоха стоялъ цѣлъ легионъ за пазение на границата[1]. Освенъ тѣхъ, ученитѣ ни съобщаватъ, че, както покрай Дунава, така и въ вжтрешностьта на Мизия и Тракия, келтитѣ сж имали и други крепости и градове съ свои названия[2]. Споредъ изследванията на професоритѣ Ад. Шмитъ[3]) и В. Латишевъ[4]), балканското царство на келтитѣ се простирало на северъ отвъдъ Дунава, чакъ до р. Днестъръ, и тѣ сж били, които сж нападали на г. Олбия, при днешния гр. Николаевъ, въ южна Русия. Вследствие на това, за да могатъ да запазятъ редовно сношенията си съ отвъдъ-балканскитѣ и отвъдъ-дунавскитѣ страни и, главно, за да могатъ да държатъ и тамошнитѣ племена и народи въ подчинение, тѣ трѣбвало да държатъ здраво въ ржцетѣ си, както балканскитѣ проходи, така и дунавскитѣ бродища и за това тѣ издигнали при тѣхъ силни крепости.

Друмътъ Нове — Крънъ — Тулисъ — Верея

Градоветѣ Нове, Крънъ и Тулисъ сж се издигали почти на единъ и сжщъ меридианъ и друмътъ, който ги е свързвалъ, е вървѣлъ почти по една права линия, до колкото топографическитѣ условия сж позволявали, отъ Дунава до Балкана и оттамъ, презъ Крънъ и Тулисъ, за Верея.

Този прѣкъ друмъ отъ Нове до Балкана не е изследванъ досега отъ никого, тъй като никой не е подозиралъ за него. Трѣбва да призная, че и на менъ времето и средствата не позволиха да го проследя отъ край до край и да изуча неговитѣ мансии и мутации по-обстоятелствено; за това ние ще направимъ заключението си по осжднитѣ, но сигурни данни, съ които разполагаме.

Отъ Нове друмътъ е вървѣлъ по посока къмъ Свищовското село Овча-могила. Тукъ известниятъ французски пжтешественикъ Лежанъ, въ 1872 г., издирилъ остатъци отъ калдаръмъ, безъ да подозира чий е[5]), а той, споредъ мене, е на търсения отъ насъ друмъ. Отъ Овча-могила пжтьтъ продължавалъ да върви на югъ и спиралъ при сегашнитѣ села Неданъ и Бутово. Тукъ, както е известно, се откри трако-

---

[1]) Вижъ цит. съч. на **Д-ръ Б. Филовъ**. Сжщо, **Г. Кацаровъ**; Келтитѣ въ стара Тракия и Македония. Списание на Бълг. академия на наукитѣ, кн. XVIII, стр. 67. [2]) Вижъ за тѣхъ у **Г. Кацаровъ**, цит. статия, стр. 61 сл. и означената тамъ обширна литература. [3]) **Ad. Schmidt**, Abchandl. zur alten Gesch., 110 сл. [4]) Изслѣдованія объ исторіи города Алвый, Спб., 1887, стр. 76 сл. [5]) Tour du monde. 1873, vol. XIII.

римско селище, съ много важни епиграфически паметници, които се публикуваха[1]). Отъ нѣкои отъ тѣхъ се установи, че тукъ е имало митнически пунктъ, каквито въ римско време се издигали на границитѣ на провинциитѣ[2]).

Мѣстото при тѣзи села е било отъ особена важность, защото тукъ къмъ друма отъ Нове се присъединявалъ другъ голѣмъ римски пжть отъ сегашна западна България, именно: откъмъ града civitas Montanensium (при гр. Фердинандъ); отъ градището „Костенградъ", издигнато отъ Константина Велики на р. Искъръ, при сегашното с. Чомаковци, което сжщевременно е служило за станция и на друма отъ Сердика (София) за Ескусъ; отъ Storgosia (въ Каялъка, при Плевенъ) и отъ Giridava (при с. Пелишатъ).

Отъ Бутово, друмътъ продължавалъ на югъ и стигалъ въ станцията при с. Павликени. Въ последно време и въ тази станция се откриха важни археологически паметници, които се публикуваха отъ Шкорпила и отъ Народ. музей). Като мѣсто, раположено между Мелта (Ловечъ) и Траяновия Никополъ на р. Росица, азъ даже допущамъ, че тази станция е служила за мансия и на важния римски друмъ между тѣзи два града. Друмътъ е означенъ въ Табула Певтингерияна, но безъ станции. Шкорпилъ казва, че пжтьтъ личалъ подъ с. Павликени. Този авторъ мислѣше, че Мелта е градището при с. Чомаковци[3]); това обаче се оказа невѣрно[4]). Отъ Павликени до Никополъ разстоянието е точно 17 р. мили или 26 клм., колкото трѣбва за една мансия.

Отъ станцията при Павликени, друмътъ продължавалъ на югъ къмъ сегашното село Бѣла-Черкова, дето стигалъ до р. Росица. Тукъ, при рѣката, непременно се е издигала друга станция, защото отъ Дунава едва тукъ друмътъ е спиралъ при изобилна вода, толкова необходима за пжтницитѣ и керванитѣ, при староитѣ начини на пжтуване. Тукъ, както и по другитѣ станции, които изброяваме, не сж правени никакви разкопки, но, при все това, както и въ Бутово и Павликени, така и тукъ, самата повърхность на земята издава, че тамъ нѣкога е сжществувало старо селище. Тамъ се откриха два тракийски каменни паметника: единъ съ изображение на Зевса, а другъ — съ изображение на тракийския

[1]) Arch.-epigr. Mitth. XV, p. 209—210, № № 79—83; XVII, p. 184—6, № № 35—38; CIL, III, 6150, 7435, 12407; Извѣстія рускаго арх. института въ Константинополѣ. Абоба—Плиска, т. X. 470, 479. [2]) Сравни В. Добруски, Материали по археологията на България въ Мсб, т. XVIII, 739, 755. [3]) Мсб., т. VII, 96—8; Водачъ на Народ. музей, стр. 137, 161. [4]) Абоба—Плиска, 478—482. [5]) Вижъ моята статия Траяновия пжть отъ Карпатитѣ презъ Дунава и Балкана за Пловдивъ, въ Известия на бълг. арх. дружество, т. IV, 1915, стр. 231.

конникъ и други много фигури, които се публикуваха отъ директора на археологическия музей, Добруски[1]), а ако се направятъ разкопки, сигурно ще се откриятъ още много паметници.

Отъ Бѣла-Черкова друмътъ преминавалъ р. Росица и стигалъ при сегашното с. Вишовъ-градъ, съ старо градище. Отъ Павликени до това село разстоянието е 10 клм. Тукъ се откри единъ жертвеникъ, посветенъ, споредъ надписа, на Юпитера Сабадия и единъ надгробенъ паметникъ, съ латински надписъ[2]).

Ако не при Бѣла-Черкова, то сигурно тукъ, при градището на Вишовградъ, друмътъ се разклонявалъ на две: Единъ пжть вървѣлъ направо къмъ с. Добромирка и презъ височината, на която сж разположени селата Каябашъ и Козирогъ, стигалъ въ Габрово и оттамъ за Шипченския проходъ, а оттукъ — направо презъ Турийския проходъ въ Сърнена-гора — за Пловдивъ. Остатъци отъ тоя римски пжть, азъ лично видѣхъ при Козирогъ. Отъ Дунава за Балкана и отъ Балкана до Пловдивъ този пжть е най-кратъкъ. По него мнозина габровци сж ходили, при силенъ ходъ, за единъ день отъ Габрово до Свищовъ, 4 клм. на западъ отъ Нове, за да купуватъ риба отъ Дунава.

Вториятъ клонъ отъ друма вървѣлъ право на югъ и спиралъ въ станцията при селата Гостилица и Малко-Яларе, на р. Янтра, дето, както ще видимъ подиръ малко, тукъ пресичалъ пжтя отъ Сексанта-Приста и Никополъ за Шипченския проходъ. Разстоянието отъ с. Вишовъ-градъ е 26 клм., тъкмо толкова, колкото е било необходимо отъ една станция до друга.

Мѣстото при с. Гостилица е било отъ извънредна важность за издигане тамъ, при условията въ старо време, на единъ голѣмъ градъ и удобна станция за пренощуване. Причинитѣ за това сж били: 1. Плодородното поле; 2. Издигането на височината „Стража" къмъ с. Междени и Мичковци за пжтя отъ Никополъ къмъ Габрово и Шипка; 3. Разклонението на сжщия друмъ къмъ Севлиево, Марагидикъ и Троянъ; и 4. Най-важно, тукъ при Янтра, на всѣка цена, трѣбвало да се издигне станция на друма отъ Нове, защото отъ Дунава дотукъ се минава само една рѣка — Росица и то близо до Павликени, додето отъ Гостилица направо има 30 км., а изобилната вода е била отъ особенна необходимость при пжтуването на войски и дълги кервани. Отъ самата станция за пжтници-гости е произлѣзло и славянското название на се-

---

[1]) Въ Известия на Народния музей, I, 140 и въ Мсб., т. XVI—XVII, 51. [2]) Сжщитѣ Известия, стр. 173; Мсб., т. VII, 94—5, и Corpus Inscriptionum Latinarum, ss. 12428 и 12429.

лището Гостилница и оттамъ е останало и сегашното име на селото—Гостилица. Вследствие на тия чести и многобройни пжтници-гости, както можахъ да узная въ близкия градъ Дрѣново, селото се слави съ малко по-свободни нрави и обичаи, въ сравнение съ другитѣ околни села, така, както, по сжщитѣ причини, се слави и друго едно село въ Ихтиманско—Вакарелъ, вѣковна станция на голѣмия друмъ отъ Бѣлградъ за Цариградъ. Казватъ дори, че въ Гостилица имало разлика и въ носията (облѣклото[1]).

Ние имаме положителни, писмени документи, които ни даватъ не само старото, тракийското име на станцията, но— и че тя е била голѣмо и важно селище; че е била тържище — емпория въ тукашната подбалканска страна и че нито Пловдивъ, подъ главното административно ведомство на който е спадала по-рано, нито Никополъ, подъ ведомството на който е спадала по-кжсно, нито вѣковната резиденция на I Италийски легионъ — Нове сж имали такива морални и материални свръзки съ нея, както Верея, наречена отъ императора Траяна — Траянополисъ и Августа-Траяна. Това сж изкопанитѣ тукъ епиграфически паметници.

Едни отъ тѣзи паметници се публикуваха отъ Шкорпила въ Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich Ungar XVII, p. 188, 189, №№ 45, 46 и 47; други се откриха отъ П. Гжбенски, отъ които единъ отъ времето на императора Септимия-Севера (193—211 г.); трети се обнародваха отъ Д-ръ Велковъ. Отъ единъ отъ тия — последнитѣ надписи на подставка на статуя се установява, че градътъ Траянея — ἡ πολίς ἡ Τραιανέων издигналъ статуя, сега изчезнала или пъкъ се намира още зарита въ земята, на императора Маркъ-Аврелий (161—180 г.) въ *емпорията*, която носила старото тракийско название Δισχοδουρατέρες —Дискодуратера. Отъ втори надписъ на друга подставка на статуя се установява, че тя била издигната отъ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Τραιανὲων — отъ съвета и народа на Траянея. И въ него се поменава името на емпорията. Изчукано (заличено) е името на императора, но по името на императорския прокураторъ. на тракийската провинция Caecina Larqus (около 198—199 г.), поменато въ монетитѣ и други надписи, се вижда, че императорътъ е билъ Септимий Северъ. Въ сжщия надписъ се среща името и на единъ чиновникъ — Οὔλπιος Ἀγήσανδρος, който, като ἐπιμελητής въ тържището, билъ

[1]) Село Гостиля има и въ Орѣховска околия, заселено следъ освобождението на България отъ банатски българи.

назначенъ за извършване опредѣлени работи[1]). Отъ третя подставка на статуя се вижда, че тя е била издигната пакъ отъ „съвета и народа на Трайанополисъ“ въ емпорията Дискодуротерасъ, въ честь на императора Максимина и сина му Максима (235—238), нѣщо, което се обяснява още по-добре отъ другъ единъ надписъ, намеренъ въ станцията Cillis, при сегашното с. Черна-гора, Чирпанско[2]).

Всички тия широки свръзки на тракийската Верея или Траянополисъ съ голѣмата пѫтна и търговска станция — Дискодуратерасъ, далечъ задъ Балкана, на друма отъ Нове за Тракия, идатъ явно да ни подскажатъ още отъ сега, че търсения отъ насъ *Верейски пѫть*, по който императоръ Исакъ Ангелъ бѣгалъ въ 1190 г., презъ Крънъ за Верея, е именно този, който следваме.

Отъ мансията Дискодуратерасъ друмътъ преминавалъ р. Янтра. На дѣсния брѣгъ на рѣката, на една височина, близо при с. Каяджикъ, се издигала една малка крепость, която охранявала брода на Янтра. Поради голѣмитѣ движения изъ този друмъ, много е вѣроятно на рѣката да е имало мостъ, но досега следитѣ му не сѫ открити. Отъ рѣката друмътъ се изкачвалъ на едно високо и широко плато и следъ петь километра спиралъ се на билото — водораздѣлъ между Янтра и Дрѣновската рѣка, между селата Караиваница и Геша, дето, сигурно, поради издигането оттукъ нататъкъ на планината „Стража“, въ старитѣ времена се издигала една малка станция за почивка — мутация.

Следъ като стигнахме дотукъ, ние ще спрѣмъ за малко време по-нататъшното описание на нашия друмъ и ще отидемъ пакъ на Дунава и Карпатитѣ, за да видимъ каква е била историческата роля на третия проходъ.

„Предѣлъ“ и неговата свръзка съ Верейския пѫть.

Следъ прохода „Червена-кула“, проходътъ „Предѣлъ“, нареченъ така още отъ древнитѣ славяни, е единъ отъ най-удобнитѣ и най-важнитѣ въ южния венецъ на Карпатскитѣ планини. Неговото голѣмо значение въ древнитѣ времена е идѣло, първо, отъ това, че височината му, сравнително, не е голѣма — 1040 м. надъ морското равнище и, второ, че при движението на скитскитѣ, сарматскитѣ, готскитѣ, хунскитѣ и славянскитѣ племена на югъ отъ своитѣ прародини или окупирани земи въ днешно Маджарско и Трансилвания,

---

[1]) **Liebenam**, Städteverwaltung im röm. Kaiserreiche, 295, 385; **Poland**, Geschichte des griechischen Vereinswesens, 406; **Pauly-Wissowa**, Real. Encyclop., VI. 1, 162. [2]) Срв. **Ив. Велковъ**, въ Годишникъ на Народния музей за 1922—1926 г., стр. 131—132.

много отъ тѣхъ, а особенно славянитѣ, не сж заобикаляли извититѣ далечъ на юго-изтокъ Карпати, а сж минавали отъ Полша и Галиция презъ *западнитѣ имъ проходи*, които сега, въ световната война, станаха арена на страшни сражения между немци, австрийци и маджари, отъ една страна, и руси — отъ друга, излизали въ *южния вѣнецъ* на Карпатитѣ, въ прохода „Предѣлъ" и оттамъ, покрай Синая, сегашна лѣтна резиденция на ромънскитѣ крале, слизали въ влашката равнина, въ гр. Плоещъ, а оттукъ, презъ Букурещъ, излизали на Дунава при гр. Гюргево. И сега втората желѣзно-пжтна линия, която съединява Балтийско и Северно морета съ Дунава, е прокарана презъ прохода „Предѣлъ".

Ние не единъ пжть сме изтъквали, че, както отъ двѣтѣ страни на планинскитѣ проходи, така и на двата брѣга на голѣмитѣ рѣки, нуждата, необходимостьта е диктувала, щото още отъ незапомнени времена да се издигатъ станции за пренощуване и за набавяне нужднитѣ средства за преминаване на прохода или брода, защото въ ония времена, по известни причини, не е било така лесно да се мине една голѣма планина или рѣка кждето искаме и както искаме. Така сж изникнали още въ джлбока древность единъ срещу други на Дунава градоветѣ: Мачинъ и Браила, Силистра и Каларашъ, Тутраканъ и Олтения, Нове, Свищовъ, древния Евстесиумъ и Зимничъ, Никополъ и Турну-Магурели, Сомовитъ и Излазъ, Ряхово и Пикетъ, Видинъ и Калафатъ, Бѣлградъ и Земунъ и пр. Така сж изникнали единъ срещу другъ и Гюргево и Русе. Древното название на Гюргево не се знае, но това на Русе е известно.

При окончателното покорение на балканскитѣ земи въ 46 г. сл. Хр., римлянитѣ не устроили морската си база нито на Понтуса (Черно море), нито на Егейско (Бѣло) море, а — на Пропонтида (Мряморно море), въ голѣмото пристанище Перинтъ, сега с. Ерегли, и съ помощьта на тукашната флота, отъ една страна, и съ помощьта на разположенитѣ въ вжтрешностьта на Тракия и Мизия малки гарнизони, всичко на брой 2000 души, и на дунавскитѣ легиони — отъ друга, тѣ можали да държатъ въ подчинение буйнитѣ тракийски племена.[1]) Следователно, свръзката между Перинтъ, голѣмитѣ тракийски градове и крепости: Ускудама (Одринъ), Филипополъ и Верея и дунавскитѣ легиони, лежащи най-близо до Тракия, именно: V Македонски легионъ въ Ескусъ; I Италийски легионъ въ Нове; XI Клавдиевъ легионъ въ Дуросторумъ (Силистра) и съ дунавската флота трѣбвало да се подържа главно презъ нашия, Крънския проходъ, защото отъ Цариградъ, Мряморно и Егейско море пжтьтъ е вървѣлъ по

---

[1]) **Иосифъ Флавий**, Bell. Iud., II, 16, 4.

долината на Марица и чакъ до Балкана не е срѣщалъ никаква планина, освенъ малката Срѣдня-гора.

Въ време на дакийскитѣ войни презъ 101—102 г. и 105—106 г., римскиятъ императоръ Траянъ използувалъ града Русе катоważенъ стратегически и комуникационенъ пунктъ между балканскитѣ и карпатскитѣ страни. Той реставриралъ града и го нарекълъ Sexanta-prista — Шестдесеть кораба. Това название явно показва, че тукъ е било едно отъ важнитѣ пристанища на римската дунавска флота. Тя се поменава още въ 50 г. следъ Христа, била е реставрирана отъ императора Веспасиана (69—79 г.) и се поменава пакъ въ време на императора Диоклетияна (284—305 г.), а следъ това и въ началото на V в. въ Notitia dignit or.[1]) Установяването на флотата въ Сексанта-Приста иде да ни подсети още, че следъ базата на Траяна въ поменатитѣ войни противъ дакийския царь Децебала, на дѣсния брѣгъ на Дунава, при Понтесъ, сега Кладово, срещу Друбете, сега Турну-Северинъ, дето е билъ издитнатъ мостъ надъ Дунава за пренасяне на войски отъ западната часть на полуострова и отъ Италия въ Дакия, втората му база, сигурно, е била тукъ, при Сексанта-Приста, и е служила за пренасяне войски отъ Мизия и Тракия, пакъ може би и отъ малоазиатскитѣ римски провинции, които сѫ били прехвърляни въ Тракия, чрезъ морската флота, която, както казахме, имала седалището си въ гр. Перинтъ, на Мряморно море.

Следъ победата на Траяна надъ Децебала и присъединяването на дакийското царство къмъ империята, къмъ 115 г., Траянъ издигналъ Никополъ — Градътъ на победата — на р. Росица, пъкъ на сѫщия друмъ.[2]) Споредъ готския историкъ Йорданесъ, този градъ станалъ главенъ центъръ на областьта, която обемала предпланинитѣ на югъ до Балкана (Хемусъ[3]), вѣроятно отъ Троянъ до Сливенския проходъ. Заедно съ г. Маркиянополъ, който сѫщиятъ императоръ издигналъ при чуднитѣ извори до с. Девня и го нарекълъ на името на сестра си Марцияна, Никополъ образувалъ часть отъ втората укрепителна линия на дунавската равнина, следъ първата покрай рѣката, състояща се отъ около 80 крепости отъ Сингидунумъ (Бѣлградъ) до Новиодунумъ (Исакча) и както Маркиянополъ държалъ нишкитѣ на проходитѣ въ Източния Балканъ, така и Никополъ — въ Централния, отъ Троянъ до Сливенъ.

Френскиятъ археологъ G. Seure, който презъ 1900 г. правй разкопки въ развалинитѣ на Никополъ, съ средства

---

[1]) Вижъ изданието на **Otto Seeck**, Berolini, 1876. [2]) На всѣкжде, дето тукъ се поменава Никополъ, трѣбва да се подразбира този градъ, а не сегашниятъ гр. Никополъ на Дунава. [3]) **Iordanes**, Getica, XVIII, LI.

на тогавашния князъ Фердинандъ, вѣрва, че основаването на града спада около 115 година следъ Христа, когато била учредена автономна провинция Тракия. Императоръ Хадриянъ (117—138) далъ на града муниципално право; той цъвти въ време на императора Септимия Севера (193—211) и почва да отпада въ време на императора Гордияна III, поради честитѣ нападения на готитѣ. Въ 251 година тѣ го превзиматъ. Въ 270 г. повторно го обсаждатъ. Въ 458 г. градътъ е епископско седалище. Въ 569 г. императоръ Юстиниянъ го възобновява, а за последенъ пѫть той се чува около 600 г., въ време на войнитѣ между Византия и аваритѣ. Въ време на знаменитата война между Византия и Персия, която, съ малки прекѫсвания, трая отъ 604 до 627 г.; всичкитѣ сили на империята сѫ били ангажирани въ Азия и тогава станало най-голѣмото нахлуване презъ Дунава на славянитѣ и аваритѣ, чакъ до стенитѣ на Цариградъ и Солунъ. Тогава е станало най-страшното опустошение и разорение на Тракия, Мизия и Македония и сѫ били унищожени всички знаменити нѣкога трако-римски и римо-византийски градове, едни отъ които, като: Виминациумъ, Рациария, Ескусъ, Нове, Маркиянополъ, Никополъ и др. изчезнали за винаги отъ картата на свѣта и върху развалинитѣ имъ се издигнали малки селца, които напомнятъ за нѣкогашното тѣхно славно сѫществуване.[1])

Като главенъ културенъ, административенъ и стратегически центъръ между Дунава и Балкана, Никополъ е билъ свързанъ по всички посоки съ здрави римски калдаръмени шосета. Не ще никакво съмнение, че ако не преди дакийската война или въ време на нея, то следъ издигането на града, единъ отъ първитѣ друмища, които сѫ били шосирани отъ римлянитѣ, е билъ пѫтьтъ отъ Сексанта-Приста на Дунава до Никополъ. Той досега не е билъ изученъ отъ никого; не се знаятъ де и кои му сѫ били мансиитѣ и мутациитѣ, защото той не е означенъ въ никоя отъ римскитѣ итинерарии (пѫтописни таблици). За съжаление и азъ не можахъ да направя нуждниттѣ изследвания, по липса на време и средства.

Не сѫ означени въ итинерариитѣ и римскитѣ пѫтища, които сѫ изхождали отъ Никополъ на югъ къмъ проходитѣ

---

[1]) За Никополъ вижъ подробнитѣ описания у: **Kanitz**, Donau-bulgarien, II, 60 сл.; **Иречекъ**, Пѫтувания по България, 239; **Pick**, Die antiken Münzen Nordgriechenland, Berlin, 1899, **В. Добруски**, Материали по археологията на България, въ Мсб., т. XVIII, стр. 704; **G. Seure**, въ Revue Archéologique, 1907, Sept.—Oct., p. 257 сл., 413 сл.; **М. Бръчкова**, Годишникъ на Народ. музей, 1920 г., стр. 71—8; **архитектъ С. Бобчевъ**, въ Известия на Бълг. арх. институтъ, т. V, 56—76.

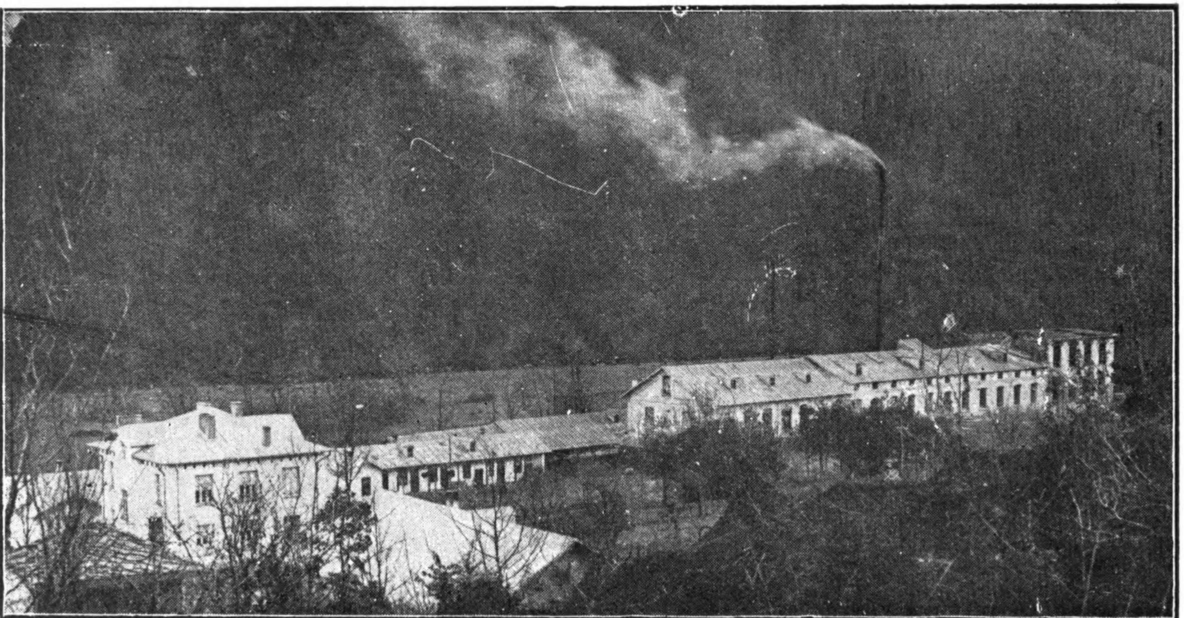

Долината на р. Паничарка. Пѫтьтъ отъ Габрово за Шипченския проходъ.
Текстилната фабрика на г-нъ Христо Райковъ

въ Централния балканъ. Въ цѣлата тази планина, отъ пролома на р. Искъръ, при София, до Сливенската „Желѣзна врата", въ итинерариитѣ е означенъ само друмътъ отъ Ескусъ до Филипополъ, който, споредъ моитѣ изследвания, е преминавалъ презъ Троянския проходъ.[1]) Обаче, когато се явихъ въ Трѣвненския балканъ, азъ останахъ смаянъ, като констатирахъ отъ запазенитѣ досега остатъци отъ калдаръмитѣ една грамадна и неизвестна за науката мрѣжа на римски пѫтища и то не само къмъ главния, Крънския, проходъ, но и презъ всичкитѣ съседни нему проходи. Така:

1. Както вече знаемъ, единъ пѫть излизалъ на западъ отъ Никополъ и свързвалъ древнитѣ градове при Павликяни, Пелишатъ, Плѣвенъ, Чомаковци, Фердинандъ, Чичилъ и Кула, въ днешна България, и продължавалъ по-нататъкъ изъ Сърбия.

2. Единъ клонъ отъ сѫщия друмъ се отдѣлялъ при с. Павликяни и отивалъ за гр. Мелта (Ловечъ), дето се съединявалъ съ голѣмия друмъ отъ Ескусъ за Пловдивъ и продължавалъ отъ Мелта на западъ за Сердика (София), дето пресичалъ друма отъ Сингидунумъ за Цариградъ, и продължавалъ още на западъ за Македония, Егейско и Адриатическо морета и за Гърция.

3. Другъ пѫть излизалъ отъ Никополъ на изтокъ и водилъ за Маркианополъ и Одесосъ на Черно-море, като пущалъ разни клонове на северъ, къмъ Добруджа и делтата на Дунава, и на югъ, къмъ разнитѣ проходи въ Източния Балканъ.

4. На югъ къмъ Балкана единъ пѫть вървѣлъ презъ Горна-Орѣховица и Лѣсковецъ и по долината на Стара-рѣка стигалъ въ гр. Елена. Тукъ единъ клонъ се отдѣлялъ презъ прохода Демиръ-Капия за Сливенъ. Въ този важенъ градъ единъ клонъ се отдѣлялъ на изтокъ, съединявалъ всичкитѣ подбалкански градове и крепости и се раздѣлялъ за Месемврия, Анхиало и Девелтъ на Черно-море. Другъ клонъ водилъ на югъ за Кабиле (при с. Изворъ), Диамполисъ (Ямболъ) и Одринъ, а оттукъ — за Цариградъ, Перинтъ на Мряморно море и Еносъ на Егейско море. Въ гр. Елена другъ клонъ се отдѣлялъ за Твърдишкия проходъ и оттукъ за стария градъ при Нова-Загора и за гр. Арзумъ (на р. Сазлийка, при с. Мусача-теке или Калугерово), дето се съединявалъ съ голѣмия друмъ отъ Бѣлградъ за Цариградъ.

---

[1]) **В. Аврамовъ**, Трояновиятъ пѫть отъ Карпатитѣ, презъ Дунава и Балкана, за Пловдивъ, въ Извѣстия на Бълг. арх. дружество, IV, 1914, стр. 227—240.

5. Отъ Никополъ другъ пжть излизалъ по височинитѣ надъ Преображенския монастиръ, минавалъ презъ Търново и надъ Килифарския монастиръ и стигалъ въ долината на р. Бѣлица. Тукъ пжтьтъ се раздѣлялъ на два клона: единъ минавалъ презъ Хайнъ-боазъ, а другъ — презъ Станчовъ-ханъ и „Кръстецъ" за Мъглишкия проходъ и Казанлъшко поле.

Но, колкото всичкитѣ тия пжтища и друмища да сж били важни, другъ е билъ друмътъ, който е игралъ най-главна роль въ източната часть на Централния Балканъ. *Той е билъ сжщиятъ пжть отъ Нове, презъ Крънския проходъ, за Крънъ, Тулисъ и Верея, къмъ който, при мутацията до с. Геша, се присъединявалъ и пжтьтъ отъ Никополъ.*

Римлянитѣ — тѣзи знаменити завоеватели и цивилизатори на свѣта — едва ли сж могли да намѣрятъ въ нашитѣ планини по-удобно плато за прокарване на своитѣ военни пжтища (viae militares) отъ това отъ Никополъ и Гостилица за Крънския проходъ. Известно е, че причинитѣ да търсятъ римлянитѣ високитѣ плата и билá на планинитѣ за прокарване на своитѣ друмища сж били нѣколко и то отъ важно естество; за това ние ще ги изложимъ накратко. Тѣ сж: а) Изъ долинитѣ пжтищата много заобикалятъ, поради голѣмото лакатушене на рѣкитѣ, и, следователно, ставатъ много по-дълги; б) Образуватъ се много голѣми завои, които сж пречили на свободното прекарване обозитѣ на легионитѣ, които сж били карани съ по нѣколко чифта коне или волове, както сега се кара артилерията; в) Ставало е нужда да се просичатъ голѣми скали и канари, а тогава не е сжществувалъ нито барута[1]), нито динамита, нито пироксилина и други взривни вещества, както и модернитѣ средства: електричеството, сгъстениятъ въздухъ и пр.; г) Необходими сж биле много мостове по рѣкитѣ, а римската техника не е познавала добре принципитѣ на поставяне основитѣ имъ и за това тѣ сж били често отвличани отъ пороитѣ. Всичко това е изисквало голѣми срѣдства[2]) и въ резултатъ сж добивали дълги пжтища. Но най-важното е д) Че римлянитѣ сж знаели добре отъ военната история голѣмитѣ изненади, които сж ставали въ планинскитѣ дефилета и сж костували живота на много пълководци и на цѣли армии. Вследствие на това, за да се избѣгнатъ всички тия несгоди, римскитѣ инженери сж прокарвали пжтищата по високитѣ мѣста, главно, по билáта на ридищата, отдето пжтующитѣ легиони сж могли да иматъ обсервационно положение и въобще по-голѣми тактически предимства. По тѣхъ пжтищата не се нуждаятъ

---

[1]) Както е известно, той е изнамеренъ въ 1300 г. [2]) За прокарване само на парчето отъ шосето Панчерево—Пасарелъ въ пролома на Искъръ бълг. правителство похарчи около два милиона златни лева или сегашни 50 милиона лева.

нито отъ мостове, нито отъ пресичане на скали, нито отъ иждивяване на голѣми средства, а е било достатъчно едно малко изравняване на почвата и постилането ѝ съ здравъ калдаръмъ, а не съ пѣсъкъ и чакълъ, който бързо се отвлича отъ пороитѣ; затова, както у насъ, така и въ другитѣ нѣкогашни римски владения, сж останали много следи отъ тѣхъ и даже на много мѣста и до сега населението си служи съ тѣхъ[1]).

Отъ Никополъ друмътъ минавалъ презъ р. Росица югоизточно отъ града и вървѣлъ по дѣсния брѣгъ на р. *Бохота*, която се влива въ Росица отъ дѣсната ѝ страна, тъкмо срещу Никополъ и продължавалъ къмъ с. Хотница. Въ канаритѣ на това село е била каменната кариера на града. И до днесъ, казва Иречекъ, тамъ се виждатъ недодѣлани, съ мжхъ обрасли стълпове и саркофази.[2]) На западъ отъ Хотница е с. Мусина; тамъ пъкъ сж били хванати водитѣ на града. На сжщия пжть, казва Шкорпилъ, близо до шосето Самоводени-Ресенъ, въ м. „Лжко", презъ 1891 г. били открити въ една могила основи на квадратна кула, съ страни 6 м., зидана съ голѣми квадратни камъни[3]). Оттукъ нататъкъ долината на Росица се свършва и се започватъ скалитѣ на Търновската планина, която, както вече знаемъ, съставлява началото на онова високо планинско плато, което води чакъ до върха на Крънския проходъ. Друмътъ се изкачвалъ на тази планина надъ с. Хотница, между събореното с. Кая-бунаръ и с. Кестанболъ и слиза въ р. Янтра, въ пролома „Устето", по източния склонъ на върха „Магарешки токове", на югъ отъ с. Балванъ-махале. Тукъ гънкитѣ на планината и лакатушенето на Янтра между скалитѣ образували таканаречения „Балвански проломъ". Въ този проломъ се намиратъ развалинитѣ на единъ старъ градъ, съ кули и крепости, които сж охранявали и него и пжтя презъ пролома. Върху часть отъ неговитѣ развалини е разположена една махала на с. Балванъ-махале, наречена „Стара Дженевисъ махале". Една кула се именува „Марина Кула", една крепость — „Крайното кале" и друга — „Калето". Намиратъ се развалини и на нѣколко църкви. Споредъ мѣстното пре-

---

[1]) За римскитѣ пжтища вижъ класическото съчинение на нѣмския професоръ L. **Friedlaender**, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, Leipzig, 1889; сжщо и речьта на ректора на университета въ града Гандъ, Белгия, **инженеръ Wolters**, казана при откриване на курсоветѣ въ инженерния факултетъ, презъ 1887 г. Тази речь е публикувана на български отъ Шамарджиевъ въ сп. „Трудъ", въ гр. Търново, год. II, стр. 217—230. Сжщо **Момзенъ**, Римская исторія, III, 458—9. [2]) Пжтувания по България, 240. [3]) Известия на Българ археолог. дружество, I, 152.

дание, тукъ, въ пролома, както и въ Търнвво, имало мостъ отъ синджири. Монетитѣ, намѣрени тукъ, сж римски, византийски и български.

Известниятъ нашъ археологъ К. Шкорпилъ е обходилъ цѣлата тукашна мѣстность и въ една статия „Планъ на старата българска столица Велико-Търново" ни дава подробно описание, както на града и крепоститѣ, така и на черковитѣ, каменнитѣ надписи и другитѣ паметници. Като сжди по запазенитѣ археологически останки на това мѣсто, Шкорпилъ изказва мнение, че то е било важенъ пунктъ, особенно въ българско време[1]).

Споредъ мене, този интересенъ градъ е билъ първата мансия на друма. Разстоянието отъ Никополъ дотукъ е около 26 км. или 17 римски мили — единъ воененъ преходъ — тъкмо толкова, на каквото разстояние сж били отдалечени римскитѣ голѣми станции за пренощуване. Втората причина за издигане на римска мансия тукъ е била р. Янтра, съ своята изобилна балканска вода, толкова необходима за миене, поене и чистене на пжтующитѣ легиони, кервани и пжтници. Третята причина е, че тази станция, поради мѣстоположението си, е представлявала единъ много важенъ центъръ, отъ който се разклонявали нѣколко друма.

Какъ се е наричалъ този градъ, не е известно; обаче, разположенъ на едно много стратегическо мѣсто на главната артерия за Тракия и на единъ пунктъ, дето друмътъ се разклонявалъ къмъ нѣколко посоки, той сигурно е билъ издигнатъ още въ предисторическата епоха и е билъ реставриранъ отъ римлянитѣ, които сж го и укрепили. Следъ това той е билъ опустошенъ отъ готитѣ и хунитѣ и реставриранъ отъ императора Юстинияна въ VI в.; за това той трѣбва да се търси между градоветѣ и крепоститѣ, които Прокопий въ сжщия вѣкъ описва въ вжтрешностьта на Мизия[2]). Следъ това, разоренъ отъ аварскитѣ и славянскитѣ стихии презъ втората половина на VI и презъ първитѣ три десетолѣтия на VII в., той сигурно е билъ наново възобновенъ и е служилъ, както на византийцитѣ, така и на староитѣ българи при пжтуванията направо за Тракия, а не презъ опасния търновски дервентъ, до нашествието на турцитѣ,

---

[1]) Сжщитѣ Известия, стр. 152 сл. [2]) De aedificiis; IV, 20, ed. Haury, p. 146. Понеже съ тѣзи градове и крепости ние ще имаме работа и по-нататъкъ, то ги изброяваме: Капусторосъ, Вергинасо, Тилито, Анкириана, Муридева, Итцисъ, Кастелоново, Падисара, Висмафа, Валентиниана, Залдапа, Аксиопа, Карсо, Гратиана, Преидисъ, Аргамо, Павлимандра, Цасклисъ, Хубава Теодора, Томисъ, Креасъ, Катасу, Нисконисъ, Нове-Юстиниана, Пресидио, Ергамия.

когато градътъ и крепоститѣ му сж били разрушени и отъ оцѣлѣлитѣ му жители се е издигнало върху развалинитѣ му селото Балванъ-махале.

Шкорпилъ не е преценилъ добре значението на тази мансия, защото казва, че „стариятъ римски пжть“, нареченъ тукъ „Дженевизъ йолъ“, вървѣлъ нагоре по течението на Янтра, къмъ селата Гостилица и Малко-Яларе, дето била римската станция и че оттамъ, пжтьтъ продължавалъ за Шипченския проходъ“[1]). За пжть къмъ Верея той не знае нищо. Отъ думитѣ му излиза, че, както станцията при Балванъ-Махале, така и тази при Гостилица, сж служили само на пжтя отъ Никополъ за Шипченския проходъ. Това той твърди съ пълна самоувѣреность, защото, както изтъкнахме още въ началото, не само той, но и всички писатели вѣрватъ, че Шипченскиятъ проходъ е проходътъ, който е игралъ главната, ако не и единствената историческа роля презъ миналитѣ вѣкове въ Централния Балканъ и за това, както той, така и другитѣ, не поменуватъ почти нищо за историческата сждба на останалитѣ проходи на изтокъ отъ Шипка и за свръзката имъ съ тѣзи мансии.

Не се прецени добре, както едната, така и другата станция и отъ уредника на Народния музей, Д-ръ Ив. Велковъ, който ходи следъ Шкорпила да прави при Гостилица разкопки и публикува новооткрититѣ паметници. „Покрай калето, казва той, е минавалъ старъ пжть (сега известенъ като Друма), който идѣлъ западно отъ с. Каяджикъ, минавалъ подъ Малко-Яларе, Калето, отивалъ високо, все по лѣвия брѣгъ на Янтра, къмъ Балванъ-махале, Кестамболъ, за да вземе направление къмъ Nicopolis ad Istrum“[2]). А този друмъ не е никой другъ, освенъ пжтьтъ отъ Никополъ за Шипченския проходъ, както го е опредѣлилъ и Шкорпилъ, само че Д-ръ Велковъ го описва отъ югъ къмъ северъ. За нагоре къмъ Вишовградъ, Павликени, Бутово и Овча-могила никой отъ тѣхъ не се е запиталъ: дали открититѣ и отдавна публикуванитѣ паметници и следи отъ римския пжть нѣматъ нѣкакво значение за съобщенията съ Нове и дали нѣма и другаде още такива следи. Освенъ това, отъ станцията при Балванъ-махале до Гостилица има само 7—8 клм. и пжтътъ върви все покрай р. Янтра; така щото нито разстоянието, нито водата сж могли да станатъ причина за издигането на още една толкова важна и близка станция при Гостилица само за пжтя къмъ Габрово и Шипченския проходъ, ако не е билъ и пжтьтъ отъ Нове за Кръгнския проходъ. При все това Шкорпилъ не е можалъ да не обърне внимание на останкитѣ и на другъ единъ пжть въ друга

---

[1]) Сжщата статия и стр. [2]) Годишникъ на Народ. музей 1922—1926 г., стр. 128.

посока и за това той пише накратко: „Отъ Стара Дженевизъ-махале *къмъ югъ*, презъ единъ просѣкъ на Ханската стена, нареченъ сжщо „Устето“, води *старъ пжть* къмъ с. Еленци“[1]). А този именно „старъ пжть“, споредъ мене, е римскиятъ друмъ отъ Сексанта-Приста и Никополъ къмъ Крънския проходъ.

Отъ римската мансия при Балванъ-махале друмътъ излизалъ горе на платото при с. Еленци. Оттамъ нататъкъ той е продължавалъ между селата Каломенъ и Влайковци, между Плачка и Балванци, между Пейна и Балалея и между Геша и Караиваница, наредени едни подиръ други по платото. Тукъ, до последнитѣ две села, платото представлява една широка, издигната и слабо вълнообразна площь, която се простира на западъ и на северъ до Янтра, а на изтокъ — до Дрѣновската рѣка. Освенъ съ означенитѣ села, тя е порж сена и съ много още други. Откъмъ югъ платото измѣня своето положение: настава височината „Стража“, която спуща краищата си, въ видъ на високи и стръмни скали, откъмъ западъ — въ р. Янтра, а откъмъ изтокъ — въ Дрѣновската рѣка. Съ извиването на двете рѣки тукъ, предъ самата височина, мѣстностьта се стѣснява и догдето въ северния край платото завзима една широчина, отъ около 20 км., колкото е отъ Търново до с. Балванъ-махале, тукъ тя се свива отъ двете рѣки на 6—7 клм. Освенъ по стѣсняването си, но и по сравнително ниската си височина, тукъ мѣстностьта представлява една удобна седловина за преминаване отъ долината на едната рѣка — въ другата. И наистина тукъ, на северната страна на с. Геша, и сега личатъ остатъци отъ римски калдаръменъ пжть, който идѣлъ откъмъ Търново по рида надъ гр. Дрѣново и по лѣвата страна на Дрѣновската рѣка. Вследствие на това, тукъ отъ вѣкове се е образувалъ единъ важенъ кръстопжть. Въ такива мѣста, а особено тамъ, дето предъ тѣхъ се изпречватъ височини, както тукъ „Стражата“, ние поменахме и по-рано, че римлянитѣ винаги сж издигали малки станции, въ които сж държали повече добитъкъ и други превозни средства за подпомагане превоза на войскитѣ, пощата, хазната и пр. Вследствие на това, тукъ на седловината, при кръстопжтя, трѣбва непременно да се търсятъ развалинитѣ на римска станция. Въ нея сж се съединявали двата голѣми друма отъ Нове и Никополъ, а следъ опустошението ѝ сегашнитѣ близки села Геша и Караиваница сж издигнали своитѣ селища.

Дотукъ, споредъ събранитѣ сведения отъ мѣстнитѣ жители, остатъци отъ калдаръма на римския друмъ има: между селата Балванъ-махале и Еленци, — при последното село, на

---

[1]) Сжщитѣ Известия, I, 152.

дерето, имало и едно мостче; между Еленци и Пейна; между Пейна и Балалея; и между Геша и Караиваница.

Отъ тукашната станция нашиятъ друмъ продължавалъ нагоре изъ „Стражата“, минавалъ между просѣченитѣ скали, излизалъ между селата Чомаци и Костенковци, на м. „Калдаръма“, наречена така отъ остатъцитѣ на друма[1]), минавалъ мѣстноститѣ: „Калугеровецъ“, „Ганюва локва“ и „Чешмата“ и влизалъ въ сегашното село Велковци.

За охрана на пжтя служило укреплението, издигнато на върха „Чукаря“, надъ близкото с. Лесичарка.

„Стражата“ е мѣсто отъ извънредна важность въ стратегическо и обсервационно отношение. То държи ключа на съобщенията и отъ него могатъ да се наблюдаватъ пжтищата и селищата далечъ по всички страни. Тукъ, на темето на височината, римлянитѣ, по общо правило на устройството на своитѣ мансии, сж имали станция, следъ разрушението на която с. Велковци, отъ дълги вѣкове, я достойно замѣства. Тамъ сигурно е стоялъ и известенъ гарнизонъ за охрана на голѣмитѣ съобщения и оттамъ цѣлата мѣстность отъ пролома на Янтра, откъмъ Габрово, при с. Фердинандово, чакъ до пролома на Трѣвненската рѣка, при Дрѣновския монастиръ, е добила названието „Стража“.

Въ археологическо отношение цѣлата тази мѣстность представлява голѣмъ интересъ, но тя досега не е изследвана отъ никого. Въ време на моята екскурзия, доцентътъ при Софийския университетъ, Д-ръ Тулешковъ, бѣ далъ инициативата на младежитѣ въ своя гр. Дрѣново за основаване на археологическо дружество и тѣ, при едни разкопки на „Стражата“, откриха важни развалини тъкмо надъ скалитѣ на Дрѣновския монастиръ, дето е билъ откритъ единъ латински надписъ отъ II в. сл. Христа.

Отъ станцията при Велковци, нашиятъ друмъ продължавалъ изъ високото плато, поржсено съ многобройни села и колиби и, като минавалъ презъ м. „Джбравата“, до с. Косовитѣ, слизалъ въ с. Дѣдо Страти.

Това селце се състои отъ нѣколко хана и колиби, които сж издигнати върху самата седловина, която представлява водораздѣлъ между Янтра и Трѣвненската рѣка. Тази седловина представлява още и свръзка между „Стражата“ и височинитѣ къмъ Крънския проходъ въ Балкана и важенъ кръстопжть отъ Търново, Дрѣново и Царева-ливада за Габрово. Тукъ сигурно нѣкога се е издигала малка станция, която сега се е замѣстила отъ ханищата на Дѣдо Страти.

---

[1]) Думата „калдаръмъ“, „калдърма“ не е турска, а произхожда отъ calea d'armata — военен пжть.

Отъ станцията при с. Дѣдо Страти нашиятъ друмъ продължавалъ на югъ, слизалъ въ долината на Боженската рѣка и презъ с. Болтата и с. Чернювци, излизалъ подъ с. Трапесковци, на м. „Бостанитѣ“ и оттамъ презъ м. „Присойката“ и покрай „Черневъ връхъ“ влизалъ въ с. Боженци.

Остатъци отъ калдаръма на пжтя, казватъ, има при м. м. „Бостанитѣ“, „Присойката“, „Припора“ и „Копацитѣ“.

Селото Боженци е едно отъ хубавитѣ и известнитѣ въ цѣлия тукашенъ край села. Жителитѣ му сж събудени и доста интелигентни. Отъ него сж излѣзли много учители, сждии, адвокати, свещеници, а главно търговци. То впада въ басейна на Трѣвненската рѣка, но административно — въ Габровската околия.

За древностьта на това село никой нищо не можа да ми каже; едно само ми се съобщи, че боженцитѣ считатъ селото си за по-старо отъ Габрово, защото въ този градъ имало Боженска махала, а съ това боженцитѣ искатъ да кажатъ, че тѣ сж дали основенъ елементъ за издигане на града. Обаче, като взехъ предъ видъ, че отъ първата римска станция при Балванъ-махале дотукъ има единъ-дневенъ пжть, колкото остава и до Крънъ, отвъдъ планината, и че откъмъ Дрѣново и Царева-ливада се протакатъ, както ще изложимъ подиръ малко, и други пжтища, сé по посока къмъ Боженцитѣ, азъ се убедихъ, че тукъ нѣкога се е издигала голѣма римска мансия и трѣбваше на всѣка цена да издиря развалинитѣ й; обаче, отъ разпита, който направихъ, на кмета, стареитѣ и други стари хора, се оказа, че паметьта за такава мансия въ селото съвсемъ изчезнала и че никой нищо не знае за нея. Най-после, като разгледахъ околностьта, азъ попаднахъ на едно мѣсто, наречено „Монастиря“, дето се оказа, че е била разположена самата римска станция, а не нѣкакъвъ си монастиръ. И наистина, додето въ селото и около него има цѣла редица отъ черковища и оброчища, като: св. Симеонъ, св. Троица, малка и голѣма св. Богородица, св. Атанасъ, Възнесение, Дванадесеть Апостоли (св. Павелъ) и др., дето на опредѣлени дни презъ годината селянитѣ ходятъ да колятъ курбанъ и да се черкуватъ — тукъ, на мѣстото на „Монастиря“, такива жертвоприношения и черкувания никога не ставали и даже „Монастирътъ“ нѣма название, както другитѣ черковища. Явно е, че това мѣсто, подобно на градището при Голѣмо-село, въ Казанлъшко, и на много мѣста изъ България, е добило названието си „Монастиръ“ отъ невежественото население, което, като не е могло да си обясни за какво здание сж служили сжществуващитѣ тукъ нѣкога дебели и хоросанлии зидове на римската мансия, отдало ги е на нѣкакъвъ си монастиръ, тъка, както и жителитѣ на с. Балванъ-Махале отдали развалинитѣ на

тамошната римска станция на нѣкакви си генуезци и нарекли новото селище „Дженевисъ-махале“ [1]).

Мѣстностьта „Монастиръ“ се издига тъкмо надъ с. Боженци съ много важно обсервационно положение къмъ северъ. Отдѣсно се издига високиятъ „Черновъ връхъ“, а отъ лѣво — височинитѣ на водораздѣла между Янтра и Трѣвненската рѣка и въ междината се открива една очарователна гледка по дължината на цѣлото плато чакъ до Търновската планина. Върху самитѣ развалини на станцията сега има ниви. Стопанката имъ — една стара жена — ми съобщи, че при орането и жътвата намирала стари монети, тухли, керемиди и хорасанъ. Отъ северната страна има единъ доста високъ насипъ. Той е образуванъ сигурно отъ нѣкакъвъ срутенъ дебелъ зидъ. Директорътъ на тукашната прогимназия въ 1923 г. започналъ да копае съ ученицитѣ този насипъ, но окрѫжниятъ училищенъ инспекторъ му предписалъ да спре работата, додето получи разрешение отъ комисията за старинитѣ при Министерството на Просвѣщението, съгласно закона за старинитѣ и той изоставилъ разкопкитѣ. Ако, обаче, тѣ се продължатъ, тукъ вѣроятно ще се откриятъ много паметници. Въ сѫщата мѣстность текѫтъ четири чешми: три отъ западната ѝ страна и една отъ източната, нѣщо, което, както вече знаемъ, е било много необходимо за една пѫтна станция. Главниятъ римски друмъ е минавалъ на изтокъ отъ станцията около 200—300 крачки. Едно голѣмо парче отъ неговия съвсемъ запазенъ калдарѫмъ и сега стои. То е дълго 268 м. и широко около 3 м., съ каменни первази отъ двѣтѣ страни и съ олуци за изтичане на водата извънъ первазитѣ. Този друмъ сега се именува „Трапезковъ пѫть“ и подъ това име е известенъ на цѣлото околно население. Подъ с. Боженци е с. Трапезковци и преданието отдава направата на този друмъ на основателя на това село. Този пѫть продължава да служи на жителитѣ отъ селата по дѣсния склонъ на платото, именно на: Куманитѣ, Войницитѣ, Скорцитѣ, Генчевци и др. за нагоре къмъ Балкана и поради солидната му направа това сигурно ще трае още дълги вѣкове. Друмътъ е билъ съединенъ съ станцията чрезъ другъ единъ, сѫщо калдаръменъ пѫть, който е влизалъ въ станцията отъ южната страна и е излизалъ отъ северната. Остатъци отъ него и сега сѫ запазени отъ двѣтѣ страни на станцията. Войскитѣ и керванитѣ сѫ се спирали подъ станцията на изтокъ отъ селото, въ Боженскитѣ ливади, до „Черновъ връхъ“. За поение на хората и добитъка тукъ имало отдѣлни чешми,

---

[1]) Вижъ за това статията на А. Т. Илиевъ, Българскитѣ предания за исполини, наречени елини, жидове и латини, въ Мсб., т. III, 179 сл.

които сега сж унищожени, и една часть отъ тази обширна поляна се именува отъ тѣзи води — „Изворитѣ".

Отъ мансията при Боженцитѣ, съединениятъ друмъ, който въ това село се нарича „Стариятъ пжть" или „Пощата", е вървѣлъ нагоре по билото на върха, нареченъ „Сѣченъ камъкъ" и оттамъ минавалъ по източнитѣ поли на високия връхъ „Овчарь" (869 м.). Тукъ имало стара чешма, но иманяритѣ я развалили за да търсятъ нѣкаква „царска хазна", която, споредъ преданието, била нѣкога пропаднала на това мѣсто, вследствие на една фъртуна. Отъ „Овчарь" друмътъ продължавалъ нагоре покрай колибитѣ: Гуглювци, Горни Раковци и Горни Маренци и излизалъ на м. „Калдаръма". наречена така отъ остатъцитѣ на римския друмъ, които и сега сжществуватъ тукъ.

Отъ м. „Калдаръма" друмътъ продължава нагоре презъ „Сѣчената скала". Тази скала е била нарочно просѣчена за да мине друма и оттамъ тя е добила това название. Следъ това пжтьтъ минавалъ по източнитѣ поли на голѣмата височина, наречена „Мъхченица", надъ селата Енчевци и Маруцековци и спиралъ въ м. „Преслапа".

Широкитѣ поли на „Мъхченица" и м. „Преслапа" образуватъ една голѣма поляна, отдето вече започватъ височинитѣ на главния гребенъ на Балкана, Тукъ, въ полето, има много чешми, които нуждата е предизвикала да се направятъ още отъ дълги вѣкове. Една чешма се нарича „Гърковъ кладенецъ", друга — „Чучура", трета—„Корита" и пр. Тукъ е излизалъ отъ долината на Трѣвненската рѣка единь пжть, който на „Преслапа" се съединявалъ съ друма и заедно съ него поемалъ нагоре къмъ „Бедекъ" или обратното—този, който е слизалъ отъ „Бедекъ" на „Преслапа", напущалъ е друма и по този пжть слизалъ въ долината и оттамъ отивалъ по разнитѣ пжтища за: Трѣвна, Дрѣново и Търново. По този пжть сега каменно-вжглената мина на Калпазановъ, която е до „Преслапа", прекарва вжглищата си до гара Плачковци. По този сжщия пжть азъ срещнахъ да се връщатъ 7—8 души отъ казанлъшкитѣ села, които бѣха ходили да купуватъ добитъкъ на панаиря въ гр. Горна-Орѣховица. Въ поляната на „Преслапа" и покрай политѣ на „Мъхченица", около чешмитѣ, въ време на руско-турската война презъ 1877 г. е билъ лагерътъ наруситѣ, които сж охранявали прохода презъ „Бедекъ". Прочее, предъ видъ на това особено положение на мѣстностьта и че отъ мансията при Боженцитѣ дотукъ има 5 км. стръменъ пжть; че оттукъ нагоре започватъ височинитѣ на Балкана; че тукъ излиза и другъ пжть отъ долината на Трѣвна, — азъ съмъ на мнение, че тукъ нѣкога се е издигала малка римска станция за почивка, — нѣщо, което и сега става — и че остатъцитѣ отъ тази му-

тация ние трѣбва да търсимъ въ прилепеното сега до западния край на поляната, подъ мината Калпазановъ, селце Къшлитѣ.

Отъ мутацията на „Преслапа“ друмътъ започвалъ да кривули нагоре изъ височинитѣ на гръбнака на Балкана; той преминавалъ м. „Хайдушкото кладенче“, минавалъ край м. „Каманярната“ и излизалъ на м. „Кара-Богданъ“ или „Дѣдовата Генюва чешма“, оттамъ минавалъ покрай м. „Турлата“ и излизалъ на върха на Балкана, при „Бедекъ“ — водораздѣлъ между басеинитѣ на Дунавъ и Марица.

Презъ време на руско-турската война въ 1877 год., турцитѣ пазили прохода съ 1500—2000 души низами. Тѣ се защищавали отъ три четирижгълни редута на двата върха и на седловината между тѣхъ и „Бедекъ“, но презъ нощьта на 4 срещу 5 юлий една часть отъ отряда на генералъ Гурко, който мина презъ Хайнъ-боазкия проходъ, състояща се отъ едно отдѣление отъ Орловския полкъ, единъ ескадронъ отъ 30 Донски казашки полкъ и отъ една българска мѣстна милиционна чета, подъ началството на майоръ Бойно Родзевича, чрезъ атака, разбила турцитѣ и преминала прохода[1]). Следъ разбиването на генералъ Гурко подъ Стара-Загора и започването на кървавитѣ сражения на Шипченския проходъ между армиитѣ на Сюлейманъ паша и генералъ Радецки, турцитѣ пакъ завзели прохода „Бедекъ“, дето на единъ връхъ на 10 августъ (ст. стилъ) изкачили една батарея, която оттукъ, далечъ 15 клм., обстрелвала Шипченския проходъ[2]). По-късно, презъ зимата, при превзимането на Шипченския проходъ, единъ руски отрядъ и български милиционери, които пазеха на м. „Преслапа“, трѣбваше на ново да се биятъ и да превзематъ „Бедекъ“.

Тукъ, на върха на планината, ние по общо правило трѣбваше да търсимъ друга римска станция, която е служила за прибѣжище на пжтницитѣ въ бурнитѣ и студени дни и за почивка. Предъ видъ, обаче, че тукъ главното било е изложено на силни бури, то друмътъ не се спиралъ на „Бедекъ“, а продължавалъ надолу, минавалъ презъ мѣстноститѣ: „Мирчови пжтеки“, „Росалийски гробища“ и „Сечемекътъ“ и спиралъ на м. „Ятово падало“, дето е била издигната станцията. Така е била издигната и станцията Monte Haemno, споредъ Tabula Pentingeriana, въ Троянския проходъ.

Разгледана етимологически, думата „падало“ означава сжщото понятие, което ни дава латинската mansio—станция

[1]) Срв. Военный Сборникъ за м. августъ 1902 г., статия на **полковникъ Карповъ**, стр. 1—20; сжщо, в. Миръ, брой 8138, отъ 18 августъ 1927 г., статия на **генералъ Бендеревъ**. [2]) **Генералъ Бендеревъ** въ в. Миръ, брой 8141, отъ 22 августъ с. г.

за пренощуване. Тѣзи станции сж били много необходими въ планинскитѣ проходи, а особенно зимно време. „*Падало*“ има при гр. Габрово, което, както сега, така и въ тракоримската епоха, е служило за голѣмъ възелъ на друмищата презъ Балкана и за Дунава; „*Падало*“ има въ Троянския проходъ, надъ с. Бѣли-Искъръ; „*Царево падало*“ има надъ с. Бояна, дето нѣкога (въ 13 в.) се издигалъ лѣтния дворецъ на софийския великъ бояринъ и властелинъ Константинъ Тихъ, а по-сетне — царь Константинъ-Асенъ; „*Царево падало*“ има и въ Сулу-дервентския проходъ, недалечъ отъ ж.-пжтната станция Костенецъ-Баня; село Старо-падалище има въ прохода презъ Коньовската планина, при с. Чукльово; „*Падала*“ има и на много други мѣста въ България, Македония и Сърбия. Сжществующитѣ днесъ станции въ Шипченския, Троянския и Твърдишкия проходи, наречени „Спасителни домове“ и издигнати почти до самитѣ развалини на тракоримскитѣ станции, изпълняватъ сжщата тѣхна роль, така, както и „Петроханъ“ въ Берковския проходъ и много други „ханища“ въ разнитѣ проходи. Известно е, че между тегобитѣ (munera) на общинитѣ въ римската империя имало и тази — да доставятъ квартира и прехрана на държавнитѣ чиновници, които преминавали презъ градоветѣ и селата имъ сжщо и на тѣхната свита и на войскитѣ. Това се вижда най-ясно отъ известното прошение, което селянитѣ отъ Скаптопара (сегашния гр. Джумая на р. Струма) подали на императора Гордиана III (238—244), съ което се оплакватъ, че мнозина злоупотрѣбявали съ тая тегоба и молятъ да се ограничи това[1]). Тази тегоба е продължавала да сжществува и по-сетне презъ византийската и старо-българската епохи. „На селата около голѣмитѣ шосета, казва Иречекъ, сж тежали различни ангарии, главно даване квартира на пжтующитѣ чиновници или на самия дворъ, а разбира се и на войскитѣ. Тази повинность се наричала падалище, старо-сръбски „преселица“[2]). Думата произлиза отъ падамъ, спирамъ се, кондисвамъ на конакъ. Прилагателно-качественото пъкъ „Атово“ падало на нашата станция въ Крънския проходъ показва, че пжтуването е ставало, главно, съ атове, а всички знаемъ, че атоветѣ сж най-добритѣ и скжпитѣ коне, съ каквито по-рано, когато нѣмаше съвременнитѣ средства за пжтуване, пжтуваха първенцитѣ, голѣмцитѣ и богатитѣ търговци.

Пжтуването съ коне въ старо време е дало названието и на друга една важна станция, на голѣмия пжть отъ Бѣл-

---

1) Срв. **Д-ръ Г. И. Кацаровъ**, Просбата на скаптопаренцитѣ до импер. Гордиана III, въ I годишникъ на Соф. университетъ.
2) Пжтувания по България, 83.

градъ за Цариградъ. Епископътъ А. Врaнчичъ пжтувалъ въ 1553 г., като посланикъ, отъ Австрия за Цариградъ. Отъ Пловдивъ дипломатическата мисия стигнала въ с. Конушъ, въ Станимашката околия. Като се спира на названието на това село, наричано тогава Konjstica, Врaнчичъ казва, че то добило името си отъ коне, защото било станция на кервани[1]). Вследствие на тукашния керванъ-сарай селото добило такова важно значение, че отъ него цѣлата Станимашка околия се нарича и досега Конушка околия.

Отъ станцията при „Атово падало" единъ клонъ отъ друма се отдѣлялъ въ дѣсно и, като се съединявалъ съ пжтя презъ Габровския проходъ, слизалъ долу въ Казанлъшко поле, въ станцията при с. Шипка.

Отъ сжщата станция друмътъ продължавалъ надолу и минавалъ презъ мѣстностьта съ интересното название „Царьтъ"; оттамъ покрай източнитѣ поли на историческия връхъ „Бузлуджа", покрай „Високата могила", м. „Бѣлото камъне" и спиралъ на м. „Търпановитѣ кладенчета". Тукъ другъ клонъ се отдѣлялъ отъ друма въ лѣво и се съединявалъ съ пжтя презъ Енинския проходъ. Оттамъ друмътъ вървялъ надолу покрай Хашката мандра, м. „Крачола", м. „Гушеви ниви", минавалъ източно отъ върха „Севрията" и, като доближавалъ крепостьта на гр. Крънъ, издигната върху една скала, слизалъ изъ една долина между „Асаръ-дере" и „Кемиковъ-долъ" въ голѣмата станция Крънъ.

Отъ Крънъ друмътъ се спущалъ по равното Туловско поле, минавалъ с. Черганово, м. „Сийдаларе" въ землището на с. Ржжана — до VII в., до сжществуването на келтската столица Тулисъ друмътъ минавалъ презъ нея — презъ сегашнитѣ села Борилово и Дубрави въ Сърнена-гора и влизалъ въ гр. Верея.

ВЕРЕЯ

Кога е билъ основанъ този градъ, историята не помни. Сигурно той е билъ издигнатъ отъ тракийцитѣ още въ предисторическата епоха. Неговото старо име е било Вегое или Berrhoea и понеже гърцитѣ нѣматъ буквата б, то презъ византийската епоха това название се измѣнило въ Верея. Вѣроятно, за услугитѣ, които е принесалъ този градъ въ време на дакийската война при движението на войскитѣ, императоръ Траянъ излѣлъ благоволението си надъ него, като го нарекалъ, споредъ намеренитѣ надписи, ἡ Τραϊανέων

1) У **Курупешича** — Konus, у **Рамберти** — Consthyza, вижъ у **Д-ръ Ив. Шишмановъ**, Стари пжтувания презъ България, въ Мсб., т. IV, 419 сл.

πόλις, а споредъ монетитѣ, сечени въ него — Augusta Traiana. Но тѣзи имена не могли да се задържатъ и тѣ отстжпили пакъ на древното му название — Бероe — Верoя, Верея.

Разположенъ въ politѣ на Сърнена-гора, предъ обширно и плодородно поле и на голѣмъ кръстопжть отъ Адриатическо за Черно-море (презъ Пловдивъ за Анхиало) и отъ Дунава за Егейско-море и Пропонтида, а главно за вѣковната столица на римо-византийската империя — Цариградъ, този градъ е билъ изложенъ на много нещастия. Въ 251 г. при него готскиятъ царь Книва разбилъ императора Трайана Деций[1]) и следъ това сигурно ограбилъ и опустошилъ града. Но, като черпилъ винаги грамадни богатства отъ своята разкошна околность, той въ скоро време се пакъ издигналъ и започналъ на ново да държи палмата на първенството въ общирното тракийско поле, следъ главния градъ на провинцията — Филипополъ. За това още въ IV в. римскиятъ историкъ Амиянъ Марцелинъ, като му дава това мѣсто, нарича тѣзи два града amplae civitates — славни градове[2]). Още въ раннитѣ времена на християнството въ Тракия той добива и архиепископска катедра и неговиятъ владика е взелъ участие въ Сардакийския съборъ, въ 343 г. Следъ това за Бероя наставатъ нови нещастия. Въ 376 г. вестъ-готитѣ, изтикани въ Дакия отъ хунитѣ, преминали Дунава и нахлули въ Тракия, като извършили страшни опустошения въ страната, а на първо мѣсто разорили Бероя. Презъ 378 г. императоръ Валенсъ ги посрещналъ при гр. Одринъ, но готитѣ го съвършено разбили и дори той самъ падналъ убитъ въ сражението[3]). На какъвъ пленъ и пожаръ сж били подхвърлени следъ това Тракия, Македония и Тесалия се вижда отъ това, че додето съвременикътъ Евнапий съ удивление указва преди това събитие на цвѣтущото положение на тѣзи провинции: на тѣхнитѣ несмѣтни богатства, многолюдность и деятелния животъ, който кипѣлъ въ тѣхъ, следъ това той казва, че „само нѣкой и другъ градъ, и то не много, били уцѣлѣли и се държатъ, благодарение на своитѣ непристжпни укрепления"[4]). Споредъ думитѣ пъкъ на другъ единъ съвременикъ — св. Иеронимъ, вестъ-готитѣ съ разрушението на градоветѣ и съ избиването на жителитѣ имъ преобърнали цвѣтущитѣ, не много преди това, области въ съвършена пустиня[5]).

При все това, добритѣ условия, въ които е поставенъ нашиятъ градъ, сж го издигнали на ново на надлежната ви-

[1]) **Iordanes**, Gotica, XVIII. [2]) **Ammianus Marcellinus**, XXVII, 4, 12, [3]) Historia Graeci min., II, 233—241; **Ammianus Marcellinus**, II, 230—277; **Shiller**, Gesch. der Römischen Kaiserzeit, II, 1887, 376, 387. 390—397. [4]) Excerpta de legation., ed. Bonn., 51. [5]) Вижъ текста у **М. С. Дриновъ**, Съчинения, т. I, 228.

сота презъ следующия V в., когато настанало още по-голѣмо зло за Балканския полуостровъ. Това е било нахлуването на хунитѣ въ 442 г., а следъ това — и въ 447 г., когато цѣлиятъ полуостровъ, чакъ до Термопили, е билъ най-грозно разоренъ и опустошенъ отъ този, когото историята нарича „бичъ Божи“ — Атила. Тогава, споредъ Просперъ Тиронъ, сж били разорени 70 градове[1]). Споредъ Теофана—оцелѣли били само Одринъ и Перинтъ, а спорадъ Приска, били съсипани и голѣмитѣ градове и крепости, като Сердика (София) и Найсосъ (Нишъ[2]); следователно, не остава никакво съмнение, че такава сждба е сполетѣла и Бероя.

Единъ вѣкъ по-късно надъ Дунава се надвесили други две страшни злини. Тѣ сж били славянската и аварската стихии. Знаменитиятъ императоръ Юстинианъ I побързалъ да издигне на ново всички разрушени крепости, а на нѣкои мѣста и нови, на брой около 450, и то само въ нашитѣ, балканскитѣ земи, описани отъ Прокопия. Тогава сигурно е била поправена и крепостьта на Бероя и съ това е било гарантирано спокойствието и благосъстоянието на града и околностьта му. И наистина, въ похода си противъ империята, въ 586 г., знаменитиятъ аварски хаганъ Баянъ, който опустошилъ всичко на югъ отъ Дунава, презъ дето миналъ, се явилъ подъ стенитѣ на Бероя, но—казва Теофилактъ Симоката—гражданитѣ му се противопоставили и съ една малка сума сполучили да го отпратятъ и той се отправилъ съ армията си къмъ Диоклетианополъ и Филипополъ[3]).

Въ 679 г. българитѣ, подъ водителството на Аспаруха, се настанили въ Мизия и оттогава насетне се започнали многобройни войни съ империята. Само презъ време на дългото царуване на императора Константинъ V Копронимъ (741—775) имало 9 похода противъ България. Въ време на тѣзи войни нашиятъ градъ билъ сигурно пострадалъ, защото подиръ 9 години, следъ възшествието на престола на Константина VI (780—797), въ 784 г., той, заедно съ майка си, императорица Ирина, и съ голѣма свита, придруженъ съ музика, вѣроятно за да закрепи авторитета на императорската власть въ Тракия, предприелъ обиколка по южно-балканскитѣ области и стигналъ въ Верея. Императорицата възобновила тукашната крепость и нарекла града на свое име — Иринополисъ[4]), но това име не се запазило за дълго и останало пакъ Верея. Следъ това, при разширението на границитѣ на първото

---

[1]) **Roncalii**, Vetustiora latinor. script. Chronica, I, 754: Nova iterum orienti consurgit ruina, qua septuaginta non minus civitates chunnorum depraedatione vastatae. [2]) **Priscus**, fr. 8; **Г. С. Дестунисъ**, Сказанія Приска Панійскаго, стр. 33, 35. [3]) **Simocattes**, 103.[4]) **Theophanes**, ed. Boor, 457,

българско царство, градътъ падналъ подъ българско владичество до 972 г., когато императоръ Иванъ Цимисхий турилъ ржка на царството на Бориса II.

Въ 1088 г. печенегитѣ нанесли страшно поражение на византийскитѣ войски, подъ началството на самия императоръ Алекси I Комнинъ, при г. Силистра. Оттамъ императорътъ избѣгалъ въ Верея, дето престоялъ дълго време, докато получилъ пари отъ Цариградъ за откупуване на взетитѣ пленици отъ печенегитѣ и, следъ като събралъ нова армия, отишълъ въ Одринъ[1]).

Презъ зимата на 1121 г. императоръ Иоанъ Комнинъ прекаралъ въ Верея и презъ пролѣтьта на 1122 г. разбилъ печенегитѣ, които слѣзли отъ Балкана[2]).

Малко време преди възстанието и образуването на второто българско царство въ 1186 г., арабскиятъ географъ Идризи въ 1153 г. казва, че Верея или Ферой, както той я нарича, била „единъ голѣмъ и въ всѣко отношение цъвтящъ градъ, единъ центъръ на съобщения и търговия“[3]).

Въ 1189 г., при преминаването на третия кръстоносенъ походъ на Фридрихъ Барбаруса — 5-6 месеца преди катастрофата на Исака Ангела, тиролскиятъ графъ Бертолъ тръгналъ отъ Пловдивъ съ единъ голѣмъ отрядъ кръстоносци и стигналъ при „много богатия градъ“ — civitas opulentissima — Veroi“. Въ началото гражданитѣ се наредили въ боенъ редъ предъ вратата на крепостьта, но преди нападението на кръстоноснитѣ тѣ избѣгали презъ другитѣ врата. Кръстоноснитѣ намерили въ града огромна плячка: ржжь, ечемикъ, брашно, вино, овце, едъръ добитъкъ и всѣкакви платове. Следъ като презимували тукъ, на тръгване, тѣ изгорили града[4]).

Вследствие на плодородната околность на града, той въ скоро време се съвзелъ, но следъ погрома на Исакъ Ангелъ, той не е можалъ да бжде превзетъ отъ българскитѣ царе Петръ и Асенъ (1186—1196), защото въ привилегиитѣ, които Алекси III далъ на венецианцитѣ въ 1198 г., наредъ съ Пловдивъ, се споменава и Верея[5]), а това показва, че градътъ е билъ превзетъ отъ царя Калояна следъ тази дата, защото въ 1206 г. ние го намираме въ владението на българитѣ и че тогава е билъ на ново опленѣнъ отъ латинския императоръ Хенриха[6]).

---

[1]) **Anna Comnena**, VII, 3—6; руски преводъ, стр. 323—337; **В. Г. Васильевскій**, Византія и печенѣги, стр. 56—7. [2]) **Kinnamos**, 20. [3]) **Tomaschek**, Zur Kunde der Haemus—Halb., II, 43. [4]) **Ansbert**, p. 31, 33, 47. [5]) **Tafel und Thomas**, Urkunden zur Handels — und Staat-geschichte der Republik Venedig, I, 269: Provincia Phylipupleos, Veroys“ и т. н. [6]) **Ville—Harduin**, c. 101 сл.; **Nicetas**, 852.

Полината на р. Паничарка. Пѫтьтъ отъ Габрово за Червенъ-брѣгъ и Шипченския проходъ
Ленена фабрика на г-нъ Георги Т. Рашеевъ

Презъ старо-българската епоха, градътъ се наричалъ Боруй отъ старото име Берoя и е билъ главенъ центъръ на „Боруйска хора“, както тя се именува въ известната грамота на царя Ивана-Асена II, дадена на дубровничените[1]).

Прочее, ето каква е накратко историята на града, който е далъ името на пжтя, по който императоръ Исакъ Ангелъ е можалъ да избѣга презъ Балкана и който му е далъ подслонъ въ страшната катастрофа презъ 1190 г.

Продължение на пжтя отъ Верея къмъ Одринъ

Отъ Верея надолу друмътъ не срѣща никакви планини и по него се откривалъ широкъ просторъ за движение. Причината лежи въ това, че, като излизалъ отъ Верея, пжтьтъ се движилъ изъ широкото Ст.-Загорско поле, дето се съединявалъ съ голѣмия друмъ отъ Сингидунумъ, презъ София и Пловдивъ, за Константинополъ и настигалъ р. Марица. При Харманлий тази голѣма рѣка разсѣкла, още преди хиляди години, свръзката между Родопитѣ и Сакаръ-планина и открила една широка и удобна долина за движение на найголѣми армии и търговски кервани. Ключътъ на тази долина, както и на долинитѣ на посестримитѣ на Марица—Тунджа и Арда, които наблизо се съединяватъ въ едно и откриватъ мѣста за нови и удобни сухопжтни артерии, се намира въ ржцетѣ на стария тракийски градъ Ускудама, сегашния Одринъ.

Тукъ друмътъ се раздѣля: на югъ, по течението на р. Марица, за Димотика, която императоръ Траянъ сжщо реставриралъ и нарекълъ на името на жена си Плотина — Плотинополисъ[2]). Оттамъ пжтьтъ стигалъ до Егейско море въ гр. Еносъ и оттукъ — преминавалъ на другия брѣгъ на р. Марица, въ древния градъ Дорискусъ, при сегашното село Лджжа-кьой, надъ Деде-Агачъ, известенъ отъ Херодота още отъ похода на персийския царь Ксеркса, въ 480 г. преди Христа, противъ гърцитѣ[3]); сжщо и този градъ билъ реставриранъ отъ Траяна и нареченъ на негово име — Трайянополисъ[4]). На юго-изтокъ друмътъ водилъ за

---

[1]) Вж. Г. А. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей, Москва, 1911 г., стр. 13. Luccari, въ Annali di Rausa, Venezia, 1605, p. 64, изброява градоветѣ въ Тракия така: Адрианополи, Филипополи, Боруй-градъ, Ямболъ. Сегашното с. Боруйщица, въ Яйканлийския проходъ, е било сигурно заселено отъ жителитѣ на Боруй при бѣгството имъ въ Балкана отъ кръстоносцитѣ въ 1189 и 1206 г. [2]) Срв. C. Mueller, Claudi Ptolemaei Geographia, 1883, т. I, II, III. Споредъ други автори, Плотинополисъ се намиралъ при сегашния гр. Узунъкюприю, на р. Еркене. [3]) Herodot., VII, 59, 60, 105, 106. [4]) C. Mueller, сжщо.

дветѣ голѣми пристанища на Пропонтида: Родосто и Пиринтъ, а по на изтокъ — за Византиумъ — Цариградъ. Въ западнитѣ поли пъкъ на Странджа-планина, на изтокъ отъ Одринъ, се издигала нѣкогашната вѣковна столица на одрискитѣ царе — Бизия, сегашна Виза, която сжщо имала свръзка съ нашия друмъ.

Земитѣ, презъ които преминавала тази артерия, сж най-плодородни отъ всички балкански страни и армиитѣ, и керванитѣ сж намирали винаги най-изобиленъ провиянтъ и вода за хората и добитъка, за което въ древностьта се е държало най-строга смѣтка[1]).

Но, не е било само това: тукъ се намиратъ Босфора и Дарданелитѣ и чрезъ преминаването на тѣзи тѣсни водни ивици друмищата добивали голѣмо международно значение — тѣ навлизали въ необятнитѣ пространства на стария свѣтъ— Азия и, отъ друга страна, друмътъ отъ Дарданелитѣ, като минавалъ покрай брѣга на Срѣдиземно море, презъ Палестина и Сирия, стигалъ въ Египетъ и оттамъ — въ вжтрешностьта на Африка. По този начинъ, пжтьтъ презъ нашия проходъ е билъ презъ всички времена и епохи най-удобната и най-кратката артерия за сношение на цивилизациитѣ отъ Северно и Балтийско моря, отъ Реинъ и Елба, отъ Дунавъ и Марица и отъ Егея и Пропонтида съ тѣзи на Асирия и Вавилонъ, на Персия и Китай, на Индия и Египетъ.

Разклонение на друма

1. Отъ мутацията на водораздѣла между селата Геша и Караиваница единъ пжть се отдѣлялъ на юго-изтокъ и стигалъ въ долината на Дрѣновската рѣка. Оттукъ той преминавалъ презъ Дрѣновския дервентъ, въ който сега е разположенъ известниятъ Дрѣновски монастиръ и излизалъ при с. Царева-ливада. Този пжть ималъ това важно значение, че избѣгвалъ изкачванието на стръмнината презъ „Стражата".

Както въ древностьта, така и сега, мѣстото при Царева-ливада е било отъ много важно стратегическо и комуникационно значение, защото то е било голѣмъ вжзелъ на пжтища и се охранявало отъ много силна крепость. Тукъ пжтьтъ пресичалъ друма, който идѣлъ откъмъ Търново презъ Дрѣново за Габрово, и се раздѣлялъ на две: единъ се изкачвалъ на билото надъ с. Бочуковци, съединявалъ се съ Верейския пжть при с. Трапезковци и влизалъ въ станцията при с. Боженци. Този пжть е билъ сжщо шосиранъ отъ римлянитѣ; и отъ с. Царева-ливада до Бочуковци, далечъ около

---

[1]) **Вижъ за това Никита Акоминатъ**, рус. преводъ, т. II, 57; сжщо и житието на св. Димитрия отъ **Иоана Хартофилакса** у полковникъ **Иор. Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., стр. 101.

5 клм., въ време на ескурзията си въ 1923 г., азъ вървѣхъ по неговия калдаръмъ.

Другиятъ пѫть вървѣлъ на югъ, по рида на лѣвата страна на долината на Дрѣновската рѣка, която оттукъ на горе носи названието Трѣвненска рѣка, и влизалъ въ гр. Трѣвна.

Отъ Трѣвна пѫтьтъ вървѣлъ на югъ изъ долината, доближавалъ Балкана и се разклонявалъ на три: Единъ вървѣлъ презъ с. Ножери и се изкачвалъ по едно планинско ребро на м. „Преслапа", до с. Кѫшлитѣ, дето, при тукашната станция, се съединявалъ съ Верейския друмъ; вториятъ се отдѣлялъ за с. Стоевци и оттамъ преминавалъ презъ Енинския проходъ; а третиятъ вървѣлъ за с. Плачковци, и оттамъ се изкачвалъ на Балкана, на върха „Кръстецъ". Тукъ пѫтьтъ се раздѣлялъ на две: единъ вървѣлъ изъ Мъглишкия, а другъ — изъ Яйканлийския (Джбовския) проходъ.

2. Другъ важенъ клонъ, който се отдѣлялъ отъ нашия друмъ, е билъ този, който е водилъ на югъ отъ Балкана — *отъ Крънъ направо за Пловдивъ.* Този пѫть е сѫщо оставалъ до сега неизвестенъ за историцитѣ и археолозитѣ и, следователно, неизученъ. Споредъ сведенията, които можахъ да събера въ Казанлъкъ, Шипка и Голѣмо-село, този пѫть е вървѣлъ отъ Крънъ покрай политѣ на Балкана и стигалъ въ голѣмото трако-римско селище, което можахъ да открия между селата Шипка и Сикеречево, по срѣдата между изходнитѣ точки на Шипченския и Габровския проходи и е служило за тѣхна обща станция. Отъ тази станция пѫтьтъ пресичалъ на югъ Казанлъшката долина и стигалъ въ политѣ на Сърнена-гора, при с. Павелъ, дето се намиратъ известнитѣ Карагитлийски минерални бани. Тѣзи бани сѫ играли важна роль въ древната епоха и при тѣхъ имало голѣмо трайкийско селище. Въ последно време тукъ се откриха нѣкои тракоримски паметници[1]). Тукашното селище е служило и за станция презъ Срѣдня-гора. Тя имала важно значение, защото въ нея спиралъ и другъ пѫть, който идѣлъ отъ Марагидишкия проходъ, презъ пролома на р. Тѫжа[2]).

Отъ станцията при с. Павелъ пѫтьтъ продължавалъ нагоре по Сърнена-гора, минавалъ между селата Турия и Симитлери и слизалъ на с. Рахманлий. Остатъци отъ неговия римски калдаръмъ и сега личели изъ гората. За охраната му, на северната страна на Сърнена-гора, сѫ били издигнати две крепости: едната при с. Турия, на единъ високъ конусообразенъ връхъ, отъ който могатъ да се наблюдаватъ на югъ Пловдивското, Чирпанското и Ст.-Загорското полета,

---

[1]) Срв. **Г. Кацаровъ** въ Известия на арх. институтъ, II, 79; **Ив. Велковъ**, въ Годишникъ на Народ. музей за 1922—5 г., стр. 144.
[2]) Съ този пѫть ще се занимаемъ другъ пѫть при описането на Марагидишкия проходъ.

чекъ до Родопитѣ, и на северъ — цѣлата Казанлъшка долина; а другата — при с. Симитлери[1]).

Откъмъ южната страна друмътъ се охранявалъ отъ три крепости: една, подъ название „Градище", се издигала до пжтя Рахманлий — Аджаръ; втора, подъ название „Сливово градище", се издигала на северъ отъ Рахманлий; и третя, подъ наименование „Змѣевецъ градище", на изтокъ, около ³/₄ часъ отъ селото. Освенъ тѣхъ, на юго-изтокъ има и други стари развалини, наречени „Свети-каласъ"[2]).

Станцията на пжтя, отъ южната страна на Сърнена-гора, е била при селото Рахманлий, дето се издигатъ нѣколко стари тракийски могили. Една отъ тѣхъ е била разкопана въ 1851 г. и вжтре сж били намѣрени: скелетъ, шлемъ, парчета отъ бронзова броня, различни оржжия и бронзови, сребърни и глинени сждове[3]).

Отъ станцията при Рахманлий пжтьтъ продължавалъ къмъ сегашния градецъ Брѣзово. Тукъ той се е пазилъ отъ крепостьта, наречена „Камалевица-кале[4]). При Брѣзово, въ една погребална могила, се намѣриха много интересни предмети, отъ III—IV в. преди Христа и се публикуваха отъ професора Филовъ.[5]) Близо до тази могила се издигатъ други три неразкопани още могили, които показватъ, че тукъ на друма е сжществувало старо тракийско селище, наследникъ на което е сегашния градецъ Брѣзово, центъръ на бившата Сърненогорска околия. Отъ Брѣзово пжтьтъ стигалъ въ Пловдивъ, вѣроятно, по посока на сегашното шосе, защото мѣстото е равнище.

По този пжть миналъ съ армията си византийскиятъ императоръ Андроникъ отъ Пловдивъ за Потука въ 1323 г.

Сега отъ Пловдивъ до Рахманлий има шосе, отъ Рахманлий до Турия — горска пжтека, а отъ Турия до Казанлъкъ — удобенъ селски пжть. За това пжтницитѣ отъ Пловдивъ за Казанлъкъ и Шипка заобикалятъ по шосето презъ гр. Калоферъ.

---

[1]) Ал. Павловъ, Казанлъкъ въ миналото и днесъ, I, 281. [2]) В. и К. Шкорпилъ, Нѣкои бележки върху археолог. и истор. изследвания въ Тракия, 103. [3]) Цукала, Описание на Пловдивската епархия (на гръцки), стр. 36; „Цариградски вестникъ", отъ 1851 г.; „Мирозрение", 1851 г., стр. 81; Иречекъ, Пжтувания, 203. [4]) Шкорпилъ, сжщо, 102. [5]) Известия на Българ. археолог. дружество, IV, 1916—1918 г., стр. 3.

ДРУГИ ДАННИ ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА РОЛЯ НА КРЪНСКИЯ ПРОХОДЪ И ВЕРЕЙСКИЯ ПѪТЬ

Че действително всички съединени въ едно друмища — откъмъ Нове и Бутово, откъмъ Русе и Никополъ и откъмъ Търново и Дрѣново къмъ Крънския проходъ сѫ носили названието Верейски пѫть и че той е билъ главната артерия за Тракия, се вижда още и отъ следующитѣ факти и данни:

Дългата Маркоманска война (166—180) раздрусала всичкитѣ племена и народи отъ Скития чакъ до Галия и оттогава, може да се каже, се започнало така нареченото въ историята „преселение на народитѣ". Една часть отъ многобройния готски народъ сполучила да се откъсне отъ северъ и да нахлуе презъ Дунава чакъ въ Тракия, още въ времето на императора Каракала (211—217)[1]). Следъ това, Йорданесъ казва, че въ 251 г. „царьтъ на готитѣ Книва, като раздѣлилъ войската на две части, изпратилъ една да опустошава Мизия, понеже знаелъ, че тя, поради нехайство на управницитѣ си, е лишена отъ защитници, а самъ той потеглилъ съ 70,000 войници за Еусция, т. е. Нове". Споредъ моитѣ издирвания, Еусция, Евсция, която за първъ пѫть се поменава тукъ, е сегашниятъ гр. Свищовъ, съ стара крепость, далечъ отъ развалинитѣ на Нове само 3 км. Вѣроятно, поради близостьта си, тѣзи два града се считали за единъ и за това авторътъ казва „за Еусция, т. е. Нове". Горнитѣ думи на готския историкъ показватъ, че царь Книва е преминалъ Карпатитѣ презъ прохода „Червена кула" и по долината на Алута излѣзалъ на Дунава, който преминалъ презъ единъ отъ бродищата около сегашния гр. Никополь и нападналъ градоветѣ Еусция и Нове. „Обаче, казва Йорданесъ, отблъснатъ оттукъ, отъ пълководеца Галъ, Книва се отправилъ за Никополъ (на р. Росица). Когато тукъ неочаквано дошелъ императоръ Деций, Книва се оттеглилъ най-сетне въ паввитѣ на Хемусъ, които не отстояли далечъ. Оттамъ, следъ като се погрижилъ за въорѫжението, побързалъ да иде въ Филипополъ. Когато императоръ Деций узналъ за неговото отпѫтуване, преминалъ планината Хемусъ, защото желаялъ да дойде на помощь на своя градъ, и стигналъ при *Верея*. Докато той се бавѣлъ, за да си отпочинатъ конетѣ и уморената войска, изведнажъ, като свѣткавица, се спусналъ Книва съ готитѣ и, следъ като разбилъ римската войска, подгонилъ императора, заедно съ малкото, които могли да избѣгатъ, презъ

---

[1]) Historici hist. Aug., I, 190; Schiller, Gesch. der Römischen Kaiserzeit, I, 1883, стр. 746.

Алпитѣ[1]), отново въ Мизия, къмъ Еусция, кждето по това време Галъ, като началникъ на границата, пребивавалъ съ доста голѣмъ отрядъ бойци. Той събралъ войски, както оттукъ, така и отъ Ускусъ[2]) и се приготвилъ за предстоящата война". Отъ тѣзи думи на автора става явно, че „отъ пазвитѣ на Хемусъ", които сж предпланинитѣ на Балкана, Книва се отправилъ за Филипополъ, но презъ Вероя; значи, по нашия — Верейски друмъ. Императорътъ започналъ да го преследва — разбира се по сжщия пжть — още *щомъ узналъ за неговото отпжтуване* и додето римската армия и конетѣ си починатъ, Книва, който билъ тукъ, на близо, като свѣткавица, съ своитѣ готи, разбилъ римлянитѣ и императорътъ избѣгалъ обратно по сжщия пжть къмъ Еусция и Ускусъ, дето събралъ нова армия, а Книва се отправилъ за Филипополъ, който обсадилъ. Това, че е било така, се установява отъ туй, че тутакси следъ горнитѣ думи — за разбиването и бѣгството на императора — Иорданесъ казва: „Книва обаче следъ дълга обсада влѣзалъ въ Филипополъ, взелъ плячка и за борбата съ Деций се съюзилъ съ пълководеца Прискъ, който билъ вжтре"[3]).

2. Въ 348 г. следъ Христа, споредъ сжщия авторъ, готитѣ наново нахлули въ нашитѣ земи и завзели голѣма часть отъ днешна Северна България, като така-нареченитѣ Малки-готи (Gothi minores) били заселени по политѣ на Балкана, именно при проходитѣ въ Централния Балканъ, дето, като планинска страна, но съ изобилни овощни градини, които и сега сжществуватъ отъ Тетевенско до Еленско, сж се хранили повече съ плодове и млѣко, а вино и други работи си пазарували въ Никополъ[4]).

3. Въ 376 г. вестъ-готитѣ, притиснати отъ хунитѣ, поискали позволение отъ императора Валенса да се заселятъ въ предѣлитѣ на империята — въ Мизия, но, вследствие лошото отнасяне къмъ тѣхъ на римскитѣ чиновници, тѣ още съ преминаването на Дунава почнали да опустошаватъ страната, а следъ преминаването на Балкана, споредъ Амияна Марцелина, въ 377 г. „чакали близо до Бероя, като построили окопи" — prope Beroeam vallo metato; въ следующата година пъкъ, когато тѣ нанесли страшното поражение на императора Валенса при Одринъ, въ което той самъ падналъ убитъ, тѣ стояли „около Бероя и Никополъ" — circa Beroeam et Nicopolim[5]). Кральтъ имъ Теодорихъ

---

[1]) Балкана. [2]) Ескусъ. [3]) **Iordanes**, Gotica, XVII. Вижъ превода на латинския текстъ отъ **Д-ръ В. Бешевлиевъ** въ сп. „Български туристъ", г. XVIII, 1926, кн. 10. [4]) **Iordanes**, LI. Въ 1926 г. въ цѣла България имало 159, 397 декара овощни градини, а само въ Търновски окржгъ имало 51,489; следователно и сега, следъ 1700 години, положението е сжщото. [5]) **Ammianus Marcellinus**, XVII, 4, 12; XXXI, 9, 1; II, 2.

Велики въ 453 г. [illegible] за [illegible]
той се отправилъ въ 455 г. до [illegible]
за Италия, дето основалъ своето [illegible]
въ първата половина на VI в. [illegible]
шили до основа [illegible]
своята империя и замѣстили съ славянската [illegible]
(Свищовъ).

Известно е сѫщо, че когато [illegible] царь Атила установилъ владичеството си надъ една часть отъ балканскитѣ земи, той, споредъ свѣдѣнията на Приска, завзелъ цѣлото дунавско крайбрѣжие отъ [illegible] до Нове[1]). По този начинъ той е държалъ въ рѫцета си най-добритѣ дунавски бродища и най-удобнитѣ и къси пѫтища за Византия.

Въ 447 г. Атила нападналъ презъ Дунава империята съ две силни армии: съ едната той разбилъ византийскитѣ войски при гр. Марцианополъ, а съ другата — при р. Витъ. Византийскитѣ пълководци Арнагисклъ, Аспаръ и Ариовиндъ се оттеглили съ остатъцитѣ на своитѣ армии въ тѣсния полуостровъ — Тракийски Херсонесъ, между Дарданелитѣ и Сароския заливъ, дето Атила ги догонилъ и въ едно трето сражение съвършенно унищожилъ армиитѣ имъ[2]). Тогава полуостровътъ билъ очистенъ отъ всѣкакво съпротивление за хунитѣ и настанало онова страшно опустошение, за което говорихме по-рано, именно, че били унищожени всички градове и села и че въ Тракия били оцѣлѣли само Одринъ и Перинтъ, а въ Мизия — г. Азамусъ на р. Дунавъ,[3]) развалинитѣ на който градъ можахъ да открия при с. Черквица, при вливането на р. Осъмъ въ Дунава. Споредъ мене, следъ погрома на византийцитѣ при р. Витъ, разбититѣ имъ войски се оттеглили или по крайдунавския римски пѫть до Нове или по пѫтя Сторгозия — Гиридава — Павликени и оттамъ по Верейския пѫть сѫ преминали Балкана и сѫ се отправили направо по долината на Марица за Тракийския Херсонесъ. По сѫщия пѫть трѣбва да е преследвалъ византийцитѣ и Атила.

Величието на Хунската империя не траяло за дълго. То продължавало до смъртьта на Атила въ 453 г., когато държавата му съвсемъ рухнаха. Така, напримѣръ, Йорданесъ съобщава, че следъ тази смърть сармати, заедно съ цемандри и часть отъ хуни, преминали Дунава и се настанили, съ позволение на империята, въ околностьта на гр. Кастра-Мартисъ[4]); скири, сатагари и алани завзели Малка

---

[1]) **Priscus**, ed. Bonn., 146; **Г. С. Дестунисъ**, *Сказанія Приска Панійскаго*, стр. 30. [2]) **Chronica Pasch.**, 586; *Comes Marcellinus* у **Mommsen**, *Hronica Minora*, II, 82. *Monumenta Germaniae Historica*, 1894, IX, XI; **Priscus**, fr. 5; **Г. С. Дестунисъ**, *Сказанія Приска Панійскаго*, стр. 25. [3]) **Priscus**, fr. 5; **Дестунисъ**, стр. 24, 25. [4]) Гр. Кула или с. Чичилъ, Видинско.

Скития и Долна-Мизия; малкиятъ синъ на Атила — Ирнакѣ завзелъ съ племената си северната часть на Малка-Скития а хунскитѣ князе Емнецуръ и Улцидуръ, братовчеди на Ирнака, се настанили съ племената си въ градоветѣ: Утусъ (при с. Гулянци), Ескусъ и Алмусъ (гр. Ломъ[1]) на крайдунавския пжть за Нове, а споредъ Прокопия въ VI в. Ескусъ се дори нарекалъ „Хунска крепость"[2]).

Всички тѣзи поселения византийската дипломация правила съ голѣми материялни средства, като плащала много пари на варваритѣ и имъ давала разни привилегии, като на *федерати* (съюзници). Такива федерати по-рано сж били и готитѣ. Тѣ сж се установили главно на опасната дунавска граница да пазятъ историческитѣ бродища и друмища отъ други варварски народи, пъкъ дори често пжти и противъ свои съплеменици, и на първо мѣсто Верейския пжть, началото на който, както вече знаемъ, води далечъ отъ дунавскитѣ краища и, главно, отъ Сексанта-Приста и Нове, респективно тукашнитѣ важни бродища, и на северъ — отъ голѣмитѣ Карпатски проходи: Предѣлъ и Червена Кула. Но и тѣзи мѣрки не помогнали.

5. Презъ VI в., въ време на царуването на императора Юстиниана I (527—565), надъ Дунава се надвесила една сграшна стихия — славянската. Императорътъ се завзелъ съ всички сили да запази държавата отъ това зло и, между другото, само покрай Дунава отъ Сингидунумъ до Новеодунумъ той издигналъ цѣла редица отъ грамадни крепости, на брой около 80, и въ вжтрешностьта — други около 400. Само при дунавскитѣ бродища отъ Гигенъ до Русе, които сж били главнитѣ източници за дейностьта на Верейския пжть и на Крънския проходъ, сж били издигнати повече отъ 25 крепости, имената на повечето отъ които ни сж известни. Въ тѣхъ сж били настанени голѣми части отъ легионитѣ и отъ тѣхнитѣ помощни войска. Освенъ това, въ 534 г. за комендантъ на дунавската граница е билъ назначенъ единъ пълководецъ, родомъ славянинъ, Хвилибудъ, за да действува противъ своитѣ съплеменици-славянитѣ и то, главно, при бродищата около Алута, но всичко е било напразно: въ едно нападение отвъдъ рѣката Дунавъ армията му била унищожена и той убитъ[3]). Тогава дунавската граница останала съвсемъ открита. Прокопий, съвременикъ на тази епоха, казва, че хуни, славяни и анти ежегодно преминавали Дунава и опустошавали Илирика, цѣла Тракия, Гърция, Херсонесъ и всичкитѣ страни отъ Йоническо море до самитѣ стени на Цариградъ;[4]). „Всѣко тѣхно нахлуване, прибавя сжщиятъ авторъ, костувало на империята около

---

[1]) Getica, L. [2]) De aedificiis, IV, 6. [3]) Procopius, Bellum gothicum, I, III, c. 14. [4]) Anecdota, c. XVIII; М. С. Дриновъ, Съчинения, I, 238, 239.

200 хиляди души граждани, които били избивани или откарвани въ пленъ. Въ това време нито едно мѣсто, нито една планина, пещеря или жгълъ отъ Ромейската земя не останала неоплячкосана. Много страни се случвало да бждатъ опустошавани и по петь пжти«[1]). Не ще съмнение, че въ тѣзи страшни времена нашиятъ Верейски друмъ е представлявалъ единъ грамаденъ улей, по който варварскитѣ тълпи сж преминавали на югъ отъ Балкана.

6. Въ сжщия VI в., въ време на голѣмитѣ нашествия на славянитѣ и по-сетне — на аваритѣ презъ Дунава въ Византийската империя, имало нѣкои наши проходи, които били заглъхнали. Такъвъ е билъ голѣмиятъ Траяновъ друмъ отъ Ескусъ на Дунава, презъ Троянския проходъ, за Пловдивъ; той, както свидетелствува Теофилактъ Симоката, е билъ изоставенъ въ продължение на цѣли 90 години[2]) Настанало време презъ последнята четвъртина на сжщия вѣкъ до известна степень да заглъхне и Верейскиятъ пжть, защото, споредъ описанието на многобройнитѣ войни между аваритѣ и империята отъ сжщия историкъ, главниятъ пжть отъ Дунава за Цариградъ и обратно измѣнилъ посоката си и почналъ да води по дѣсния брѣгъ на тази рѣка, отъ Сингидунумъ (Бѣлградъ) до Сексанта-Приста и оттукъ за Марцианополъ. Оттамъ армиитѣ преминавали Балкана, на първо мѣсто, презъ Гулишкия проходъ и на второ — презъ Месемврийския за Анхиало. Оттукъ пжтьтъ продължавалъ на югъ презъ Тракия за стария одриски градъ Дризипара, сега с. Караштаранъ, на юго-изтокъ отъ Люле-Бургазъ, за Перинтъ и Константинополъ[3]). Сжщото е било и презъ VII в. до дохождането на българитѣ въ 679 г. на полуострова. При все това, ние имаме данни, че Верейскиятъ пжть, респективно Крънскиятъ проходъ, пакъ е работилъ, макаръ не толкова усилено, както по-рано. Така, например, споредъ поменатиятъ авторъ[4]), въ 599 г. аварскиятъ хаганъ Баянъ предприелъ походъ противъ Византия и завзелъ гр. Томи, сегашниятъ Кюстенджа. Противъ него въ 600 г. билъ изпратенъ пълководецътъ Коменциолъ, който преминалъ Балкана и дошелъ въ Никополъ. Като се научилъ за това, Баянъ стигналъ въ гр. *Ятросъ*, при устието на р. Янтра, на изтокъ отъ гр. Нове. Между двѣтѣ армии станало сражение тукъ на рѣката и византийцитѣ били разбити, а тѣхниятъ главнокомандующъ, Коменциолъ, избѣгалъ въ гр. Дризипара, Одринско, дето гражданитѣ го посрещнали съ камъне. Не ще никакво съмнение, че византийцитѣ на отиване и на връщане сж минали по Верейския пжть и презъ Крънския проходъ.

---

[1]) Сжщо, с. XI. [2]) Simocattes, 289—290. [3]) Вижъ за това по-подробно въ описанието на войнитѣ съ аваритѣ и славянитѣ отъ Т.-Симоката. [4]) Стр. 267—270.

7. Въ 602 год. императоръ Маврикий изпратилъ една армия, подъ главното командуване на брата си Петра, противъ славянитѣ отвъдъ Дунава. Армията стигнала въ гр. Палатиолонъ, при Гигенъ, и оттамъ преминала въ земята на славянитѣ. Тукъ византийцитѣ, като видѣли голѣмото множество на неприятеля и че по-дългото имъ оставане въ неговата земя ще бжде опасно за тѣхъ, направили бунтъ и се върнали обратно въ Палатиолонъ. Тамъ бунтътъ на ново избухналъ и войската, усмирена, се отправила за гр. Секуриска, пакъ на Дунава, между сегашния Никополъ и Свищовъ, дето, по строга заповѣдь на императора, трѣбвало да мине рѣката и да иде да презимува въ неприятелската страна, защото императорътъ, макаръ да билъ голѣмъ тактикъ и стратегъ, билъ много сребролюбецъ и не искалъ да поддържа армията си въ предѣлитѣ на своята империя. Войската, обаче, се наново разбунтувала въ Секуриска, издигнала на щитоветѣ си единъ развlibленъ и пиянъ центурионъ (капитанъ, ротенъ командиръ) — Фока, съ което тя го провъзгласила за императоръ, и той, вмѣсто отвъдъ Дунава, повѣлъ армията направо презъ Балкана за Цариградъ, дето свалилъ отъ престола императоръ Маврикий и го убилъ и на 23 ноемврий 602 год. завзелъ мѣстото му[1]). Моето мнение е, че и въ този походъ къмъ Цариградъ, Фока сжщо е миналъ отъ Секуриска до Нове по крайдунавския римски друмъ и оттамъ по Верейския пжть за Цариградъ.

8. Следъ установяването на нашитѣ прадѣди — Аспаруховитѣ българи, презъ 679 г., въ Долня-Мизия, между Балкана, Дунава и Черно море, и следъ издигането на столицата имъ въ Плиска, при с. Абоба, и по-сетне — въ Преславъ, повечето отъ проходитѣ въ Централния Балканъ заглъхнали и центрътъ на тежестьта на военната дейность и движенията се пренесалъ въ Плиска и Преславъ и оттамъ — въ проходитѣ на Източния Балканъ, главно въ Берегавския или Байрямъ-деренския и въ Чалъкавашкия или Сидирския, защото военнитѣ движения на българитѣ противъ Византия сж били насочвани отъ тѣзи два нейни държавни, културни и военни центрове и обратно — отъ Византия противъ България. Тѣ сж станали и главни търговски и комуникационни линии въ мирно време[2]). При все това, изглежда, че главната комуникационна линия въ Централния Балканъ — Верейския пжть не е билъ съвсемъ заглъхналъ, защото, както видѣхме по-горе, въ VIII в., въ време на

---

[1]) **Simocattes**, 293—313; **Cedrenus**, 705; **D-r Otto Adamek**, Beiträge zur Gesch. der Byzantinischen Kaisers Mauricius, I, 1890, стр. 32; II, 1891, стр. 33; **Ст. Станоjевић**, Балканско полуострво до VII в., I, 207 сл. [2]) Вижъ за това подробно моитѣ изследвания въ Юбилейния сборникъ Плиска-Преславъ, ч. I.

честитѣ войни между Византия и България, Верея трѣбва да е била много пострадала, но тя пакъ си оставала важна погранична крепость противъ българитѣ, като ключъ на тукашнитѣ балкански проходи и друмища. Вследствие на това, на 784 г. императрица Ирина накарала изново да я укрепятъ, като я нарекла на свое име — Иринополисъ, а такова царско благоволение се е давало само на голѣмитѣ и важнитѣ градове.

Друго едно обстоятелство, което иде да ни покаже, че, макаръ българската столица да е била далечъ при Шуменъ, Верейския пѫть е ималъ пакъ известно значение, е това, че Теофанъ ни съобщава, какво императоръ Никифоръ (802—811 г.) заселилъ въ нѣколко градове, между които и Верея, колонисти отъ Азия, за да охраняватъ проходитѣ и друмищата, но щомъ българскиятъ ханъ Крумъ започналъ нападенията си, тѣ избѣгали оттукъ; това направили и заселенитѣ въ Анхиало и Пловдивъ преселенци[1]).

9. Следъ като източното българско царство на Бориса II паднало подъ владичеството на византийския императоръ Иоанъ Цимисхий въ 972 г. и западното на Самуила—подъ ударитѣ на императора Василий II Българоубийца — въ 1018 г., границата на империята се прострѣла на северъ пакъ до Дунава и проходитѣ въ Източния и Централния Балканъ добили нормалното си положение, но това не било за дълго време и източнитѣ проходи, главно Чалѫкавашкиятъ, добили надмощие. Причината на това е, че въ половината на XI в. печенегитѣ преминали Дунава отъ южноруснитѣ степи и образували свое независимо княжество въ старото легло на нашитѣ прадѣди—въ Добруджа и Североизточна България и оттамъ започнали непрестанни войни съ Византия и обратно. Главниятъ проходъ, презъ който сѫ ставали тогавашнитѣ походи, е билъ така-нарečениятъ отъ византийскитѣ историци Сидира, който, споредъ нашитѣ изследвания, е сегашниятъ Чалъкавашки проходъ, който и днесъ се нарича на български Желѣзна, букваленъ преводъ на Сидира[2]). Сѫщото е било и при нашествието на друго едно племе—узитѣ, въ 1064 г., защото и тѣхнитѣ преминавания презъ Дунава сѫ ставали презъ историческитѣ бродища въ долното му течение, надъ източния Балканъ[3]).

10. Презъ сѫщитѣ Дунавски бродища и балкански проходи сѫ ставали и нахлуванията въ византийската империя на трето едно племе—куманитѣ, било въ съюзъ съ печене-

---

[1]) Theophanes, 457, 496. [2]) Вижъ за печенегитѣ подробно у визант. историци: Кедрина, Атталиота, Зонара и Анна Комнина и специалното изследвание на руския академикъ В. Г. Васильевскій, Византія и печенѣги въ Труды В. Г. Васильевскаго, т. I, а за Сидира—моятъ сборникъ Плиска—Преславъ. [3]) Attaliota, 83.

гитѣ, било съруситѣ, маджаритѣ и други скитски племена, било самостоятелно.

Въ 1094 г. куманитѣ предприели единъ голѣмъ походъ презъ Дунава и Балкана, съ цель да поставятъ на византийския престолъ единъ авантюристъ, който се представилъ за синъ на покойния императоръ Романъ IV Диогенъ (1068—1090 г.). Тогава Анна Комнина казва, че баща ѝ, императоръ Алекси Комнинъ, раздѣлилъ армията на две: една часть повелъ той за охрана на проходитѣ въ Източния Балканъ и установилъ главната си квартира въ Анхиало, а другата, подъ командата на полководцитѣ Никифоръ Милисинъ и Георги Палеологъ, изпратилъ въ Верея, за да бдятъ за защитата на този градъ и съседнитѣ пунктове[1]). Въ този исторически фактъ ние виждаме едно малко размърдване на нѣкои отъ проходитѣ на Централния Балканъ, а главно пакъ на Крънския, понеже, както вече знаемъ, той е билъ съединенъ съ всички Дунавски бродища и е билъ главната артерия за Верея.

11. Следъ шестдесеть години отъ това време, именно въ 1122 г., задунавскитѣ печенежки племена предприели последенъ походъ презъ Дунава и Балкана въ византийската империя. Както изглежда, този пѫть тѣхниятъ маршрутъ не е билъ насоченъ презъ историческитѣ бродища около Тутраканъ и Силистра или по-горе — къмъ Исакча и презъ Сидира въ Балкана, а вѣроятно — презъ брода между Гюргево и Русе и надолу презъ Централния Балканъ и сигурно по Верейския друмъ. Вследствие на това, византийскиятъ историкъ Киннамъ ни съобщава, че императоръ Иоанъ Комнинъ взелъ нуждни тѣ мѣрки и самъ презимувалъ съ армията си въ Верея и, когато печенегитѣ пристигнали, той ги съвършенно разбилъ περὶ πόλιν Βερόην — при града Верея[2]).

12. Въ края на 1148 г. куманитѣ превзели Демничекъ (сега Зимничъ) и преминали Дунава, сигурно презъ тукашния бродъ, между Зимничъ и Нове. Скоро тѣ се появили на югъ отъ Балкана и опустошили областьта Загора. Вѣроятно, тѣ пакъ се движили по нашия Верейски друмъ и неговитѣ разклонения. Императоръ Мануилъ Комнинъ потеглилъ срещу тѣхъ и тѣ се отдръпнали назадъ и преминали Дунава[3]). Споредъ Евстатий, солунски митрополитъ, императорътъ ги преследвалъ и, сигурно по сѫщия пѫть, преминалъ рѣката и ги преследвалъ далечъ отъ нея, но тѣ бързо изчезнали отъ очитѣ му.

13. Подиръ 38 години отъ това събитие, българскитѣ боляри Петъръ и Асенъ подигнали възстание противъ империята и турили крайжгълния камъкъ на второто българско царство. Понеже Трояновиятъ Никополъ билъ разрушенъ

---

[1]) Anna Comnena, ed. Bonn., II, 22 сл. [2]) Kinnamos, 20. [3]) Kinnamos, 94.

отъ аваритѣ и славянитѣ още въ началото на VII в. и на негово мѣсто въ околностьта се издигналъ градътъ Търново, който, споредъ сведенията на Никита Акоминатъ, въ XII в. билъ вече най-първия градъ надъ Хемусъ (Балкана[1]) и при революцията билъ обявенъ за столица, то центрътъ на тяжестьта въ съобщенията се прехвърлилъ въ него, проходитѣ въ Източния Балканъ заглъхнали, а тия въ Централния, главно отъ Крънския до Сливенския, начело пакъ на Крънския, избухнали съ всичка сила. Тогава Верея и нейния по-малъкъ съседъ—Крънъ добили голѣмо значение: Крънъ — като пазителъ на главния проходъ въ Балкана, а Верея—не само, защото била главна станция на друма, а и защото тя държала нишкитѣ и на всички други проходи въ Балкана и Караджа-Дагъ, които иматъ изходнитѣ си точки въ Казанлъшкото и Ст.-Загорското полета, именно тия отъ Мара-Гидикъ до Хайнъ-боазъ. Такава, както видѣхме порано, е била и ролята на столицата на келтитѣ — Тулисъ.

Революцията на българитѣ станала въ обширнитѣ родови владения на Асеневци, които по всичко изглежда че сж обемали планинската область въ Търновско, Габровско Трѣвненско, Дрѣновско и Еленско, до Сливенския балканъ[2]) и възстаницитѣ трѣбвало да завзематъ най-напредъ тукашнитѣ проходи, а следъ това да нападнатъ Преславъ и неговата область[3]) и да завзематъ проходитѣ въ Източния Балканъ.

Византийската армия била напълно мобилизирана и готова да действува. Тя била предназначена противъ нашествието на норманитѣ. На 7 ноемврий 1185 г. византийскиятъ главнокомандующъ, Алекси Врана, голѣмъ бояринъ, отъ гр. Одринъ, и зетъ по внучка на императора Мануилъ I Комнинъ (1143—1180 г.), разбилъ норманитѣ при Димитрица, въ долното течение на р. Струма, и очистилъ византийскитѣ области отъ неприятелитѣ. Този страшенъ победитель получилъ заповѣдь да обърне армията противъ българскитѣ възстаници. Къмъ коя страна на Балкана ученията и даровитиятъ пълководецъ се отправилъ, не е точно опредѣлено отъ византийскитѣ историци.

На едно мѣсто Никита Акоминатъ, като говори, че най-добрата часть отъ армията на Врана били войницитѣ отъ латинската пехота, които били взети въ пленъ отъ сицилийската войска, вѣроятно, при разбиването ѝ при Димитрица, казва, че „императорътъ ги освободилъ отъ оковитѣ и затворитѣ, повърналъ имъ оржжието и ги изпратилъ подъ началството на Врана въ походъ къмъ „*Хемусъ*" т. е. къмъ Балкана[4]).

---

[1]) Nicetas, p. 619. [2]) Вижъ за това по-нататъкъ. [3]) Nicetas, I, 5; рус. преводъ, стр. 23; сжщо и Анонимниятъ визант. хронистъ, въ Известия на Истор. дружество, I, 40. [4]) Сжщо, стр. 31.

Отъ друга страна, атинскиятъ митрополитъ Михаилъ, въ рѣчьта си къмъ императора, по сѫщия поводъ, казва: „Поставениятъ на чело на войската, която бѣ назначена противъ възстаналия рабъ, Петъръ, едно скривалъ той (Врана) въ дълбочината на своето коварно сърце, а друго изваждаше на яве. Като показваше присторено, че отстѫпникътъ е непобедимъ, *понеже води война отъ високитѣ планини и отъ облацитѣ*, той искаше да му изпратятъ все повече и повече войски; но, колкото нови отряди да сѫ изпращани въ неговия станъ, той все продължава да иска подкрепления, като че ли се намиралъ въ голѣмъ страхъ предъ Петра, който отъ минута на минута трѣбвало да се появи. Истинското му намѣрение, обаче, било да привлече къмъ себе си всичкитѣ военни сили и да възстане противъ твоята държава"[1]).

На друго мѣсто Никита пише: „Като поелъ командуването надъ войската, Врана започналъ действията благоразумно, безъ излишна смѣлость, но твърдо и сигурно, прибѣгвайки напредъ, по правилата на тактиката, безъ да изпуща случай да нанася вреда на враговетѣ, но при това запазвалъ цѣлостьта на своята армия. Минавайки по такъвъ начинъ *много, почти непроходими, мѣстности*, той тръгналъ бързо къмъ едно мѣсто, наречено „Черни връхъ", спрѣлъ тамъ на лагеръ, оградилъ се съ валъ и явно се приготовлявалъ да предприеме нѣщо сериозно; но, измѫчванъ винаги отъ жаждата за власть — Врана отдавна вече мечтаелъ за висотата на царския тронъ — сега внезапно издалъ цѣлиятъ си планъ. . . по съвета на своитѣ многочисленни и могѫщи съмишленици — адрианополскитѣ граждани, негови съплеменици[3]), той надѣналъ червени сандали[4]), отправилъ се отъ мѣстото на военнитѣ действия въ родния си градъ Адрианополъ и, най-после, провъзгласенъ за императоръ отъ цѣлата армия, тръгналъ къмъ столицата"[5]). . .

Явно става отъ всичко това, че Врана е действувалъ въ Балкана. За да опредѣлимъ изъ кой проходъ е преминалъ, ние трѣбва да видимъ де се е издигалъ „Черни-връхъ". Когато описахме римския друмъ отъ Дунава презъ Крънския проходъ, ние казахме, че тъкмо до Боженцитѣ, подъ този проходъ, дето е била римската мансия, се издига единъ високъ (779 м.) хълмъ. който и сега носи названието „Черни връхъ", а по трѣвненското наречие — „Черновъ връхъ".— така, както и голѣмиятъ хълмъ подъ „Кръстецъ" е нареченъ, по сѫщиятъ диалектъ, отъ „Бѣлъ"—„Бѣлновъ връхъ". Подъ „Черновъ връхъ" има една доста широка

---

1) Tafel, Michaelis Acominati Athenarum Metropolitae Panegyricus Isaacio Angelo, Tübingae, 1846. 3) Тукъ се прави намѣкъ, че Врана е билъ отъ българско потекло. 4) Знакъ на царско достоинство. 5) Руски преводъ, т. II, 27, 28, 44.

поляна, която допира до развалинитѣ на римската станция и до сега сѫществующитѣ четири чешми, и тамъ византийскиятъ главнокомандующъ, следъ като си е пробилъ пѫть горе на „Бедекъ", се разположилъ на лагеръ. И тукъ именно станалъ оня važенъ превратъ, за който ни говори Никита и атинскиятъ митрополитъ. За да постигне идеала си, и като родомъ българинъ, Алекси Врана се сигурно позамислилъ за по-нататъшното си движение къмъ Търново и за разорението на България. Пъкъ, може би, и Асенъ и Петъръ да сѫ му дали идеята да използува случаятъ и да стане императоръ. Той се примирилъ съ своитѣ противници — българскитѣ царе, и тѣ му дали съдействие, за да може да се възкачи на византийския престолъ. Тогава той, вмѣсто на северъ, къмъ Търново, се отправилъ на югъ презъ Крънъ и Верея — къмъ Одринъ и Цариградъ. Това се установява отъ участието на славянитѣ (българитѣ) и куманитѣ въ войската му подъ Цариградъ[1]). Никита казва, че въ сражението предъ този градъ съ новия византийски главнокомандующъ, кесаръ Конрадъ Монфератски, зетъ на императора, Врана командувалъ центра, а скитътъ Елпумъ (вѣроятно куманинъ) — двѣтѣ крила[2]). Къмъ Врана се присъединилъ и анхиалскиятъ епархъ Константинъ Стефатъ[3]), вѣроятно, съ много доброволци българи отъ сѫщата епархия[4]). Следъ убийството на Врана въ сражението „много отъ привърженицитѣ му, казва Никита, *избѣгали при Асена и Петра*; но, вследствие дадената имъ амнистия съ царска грамота, тѣ не следъ дълго време се завърнали"[5]).

14. Следъ поражението на Врана при Цариградъ, византийската армия била на ново изпратена срещу българитѣ. Този пѫть за главнокомандующъ билъ назначенъ зетътъ на императора — кесаръ Иоанъ Кантакузенъ, човѣкъ много храбъръ и опитенъ въ военнитѣ работи, но слѣпъ. Той билъ ослѣпенъ отъ по-първия императоръ Андроника. Никита казва, че като чулъ, че възстаницитѣ се държатъ въ планината и не се спускатъ въ открито поле, кесарътъ отдалъ това на тѣхната страхливость и се разположилъ на лагеръ въ полето, безъ да постави стража и пикети и безъ да се огради съ валъ. Тогава Петъръ и Асенъ се спуснали ненадейно презъ една нощь отъ Балкана и нападнали византийския лагеръ. Гърцитѣ били страшно поразени. Като разбралъ, че всичко е загубено, слѣпиятъ Кантакузенъ се бърже въорѫжилъ, възседналъ арабския си конь, грабналъ копието си и се хвърлилъ въ срѣдата на неприятелитѣ, като викалъ: „следвайте подиря ми", безъ да знае кѫде отива и какво става. Поражението било пълно: цѣлиятъ

---

[1]) Вж. Т. Успенски, Образованіе втораго болг. царства, 117 сл. [2]) Рус. преводъ, II, 10. [3]) Сѫщо, II, 42. [4]) Вж. Месемврийската хроника въ Псп., кн. 69, свезка 7—8, стр. 614. [5]) Сѫщо, II, 47.

лагеръ, заедно съ византийскитѣ знамена и съ златнотканитѣ тъмносини дрехи на кесаря, паднали въ ръцетѣ на българитѣ. Петъръ и Асенъ се облѣкли въ тѣзи парадни дрѣхи и преминали съ тѣхъ предъ войскитѣ си[1]).

15. Следъ тѣзи две сполуки на българитѣ, византийскиятъ императоръ решилъ да предприеме лично единъ голѣмъ походъ противъ тѣхъ и да ги подчини на ново. Презъ лѣтото на 1186 г. той нападналъ възстаницитѣ въ Балкана, дето Петъръ и Асенъ се били укрепили, и тамъ, благодарение на гъстата мъгла, сполучилъ да ги заобиколи по другъ пъть и да ги разбие, но Асеновци сполучили да забѣгнатъ, заедно съ дружинитѣ си, отвъдъ Дунава, при куманитѣ[2]). Императорътъ, безъ да остави гарнизони по градоветѣ, изгорилъ жътвитѣ и горитѣ и побързалъ да се върне въ столицата си.

Въ кой проходъ на Балкана е станало всичко това, съвременнитѣ историци не ни казватъ, но сигурно, споредъ мене, то е станало въ проходитѣ между Крънъ и Сливенъ, а главно въ Крънския. Това се вижда отъ последвалитѣ събития.

Навръщане отъ Кумания, Асенъ и Петъръ пакъ повѣли дружинитѣ си — този пъть съвмѣстно съ помощьта, дадена отъ куманитѣ — къмъ Балкана и тогава ние виждаме, че условието съ последнитѣ е било да завзематъ една крепость въ Балкана и да нападнатъ на Византия презъ прохода „Желѣзни Врата", за което имаме изричното свидетелство на Никита Акоминатъ.[3]) Споредъ мене, този проходъ е Сливенскиятъ, защото въ Централния Балканъ другъ проходъ, който да е извесненъ съ това име, нѣма.

16. Следъ това, споредъ същия авторъ, императоръ Исакъ Ангелъ искалъ да се опълчи лично противъ революционеритѣ, но не изпълнилъ това свое намѣрение, а изпратилъ дѣдо си, севастократора Иоана. Тогава Асеновци се укрепили пакъ въ балканскитѣ проходи, но где — историцитѣ не казватъ. Обаче, върху Иоана паднало подозрение, че иска да събори отъ престола внука си и да се провъзгласи за императоръ, та затова командата надъ армията му била отнета.

По-нататъкъ, същиятъ историкъ, Никита, казва, че още презъ първитѣ години на българското възстание, именно презъ 1186 и 1187 г., когато българитѣ, заедно съ куманитѣ, почнали да нападатъ византийскитѣ владения на югъ отъ Балкана, *Пловдивъ и Верея* сѫ били двата главни центра, които служили като наблюдателни пунктове на византийцитѣ и, разбира се, като тѣхни главни лагери за отбиване нападенията имъ презъ балканскитѣ проходи[4]), а явно е, че

---

[1]) Nicetas, 486. [2]) Сѫщо, 487; Panegyricus Isacio Angelo, в. 36. [3]) Сѫщо. [4]) Сѫщо, рус. преводъ, II, 56—7, 108.

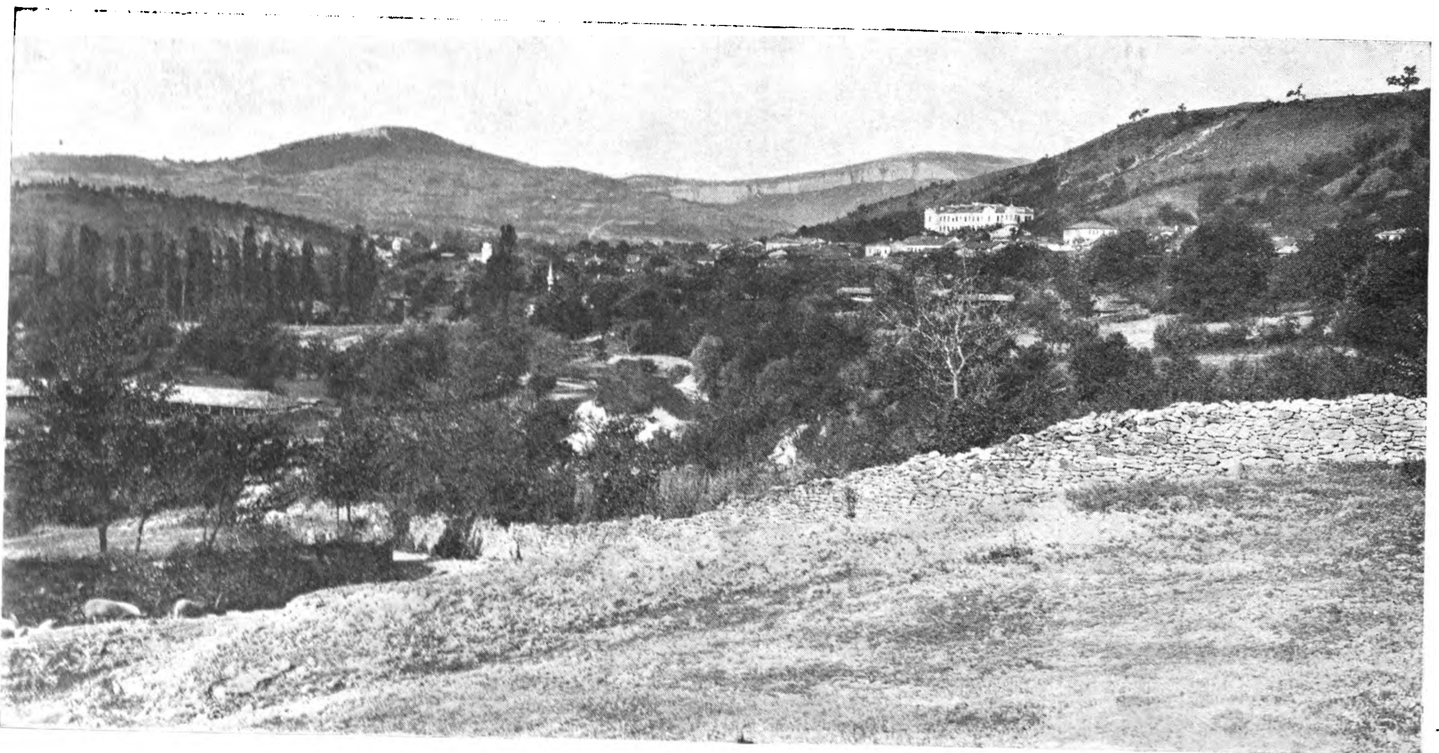

Градъ Дрѣново и Стринавската височина „Орлово гнѣздо“

първо мѣсто между тѣзи проходи е завзималъ пакъ Крънскиятъ, съ двѣтѣ разклонения на друма, къмъ Пловдивъ и къмъ Верея, а следъ това идатъ другитѣ, съседни нему проходи.

17. На друго мѣсто Никита разправя, че въ 1187 г. българитѣ, съ помощьта пакъ на куманитѣ, нападнали на Агатополъ, при Черно море. Императорътъ се отправилъ отъ Цариградъ за Одринъ и оттамъ за крепостьта Таврокомъ, на северъ отъ Одринъ, дето събралъ армията си. Отъ Таврокомъ той се отправилъ съ 2000 отбрани конници на горе, противъ неприятеля. Съгледателитѣ му съобщили, че българитѣ и куманитѣ опустошавали околностьта на гр. Лардея и той се отправилъ противъ тѣхъ, съ цель да имъ пресѣче пѫтя на отстѫплението. Императорътъ стигналъ въ Вастерна, на юго-изтокъ отъ Ямболъ[1]), и тамъ чакалъ три дни; но, понеже неприятелитѣ не се явявали, той се отправилъ за *Верея*. Това иде да покаже, че българитѣ сѫ нападали съ главнитѣ си сили пакъ откъмъ нашитѣ проходи. Обаче, щомъ императорътъ изминалъ четири парасанги — около 24 км., нему съобщили, че българитѣ се движили наблизо, въ околностьта на Лардея, безгрижно и медлено, защото карали голѣма плячка. Той раздѣлилъ войската си и влѣзалъ въ сражение, въ което можалъ да отърве нѣщо отъ плячката и, като оставилъ пѫтя за *Верея*, отправилъ се обратно за Одринъ. Но, понеже българитѣ и куманитѣ немирували, той се повърналъ изъ сѫщия пѫть и при *Верея* му се отдало да спре нападението на неприятелитѣ“[2]).

18. Следъ погрома на Исака Ангела въ 1190 г., „понеже императорътъ, казва Никита, желаеше да даде ново управление на Филипополската область, чието население най-много страдало отъ постояннитѣ нахлувания на неприятелитѣ, той изпрати тукъ за военноначалникъ своя братовчедъ Константина“. Той билъ много младъ, но храбъръ и достоенъ пълководецъ и Никита не може да го нахвали. Българитѣ взели да се боятъ повече отъ него, отколкото отъ императора. „Нѣколко пѫти, казва авторътъ, когато Петъръ и Асенъ се събирали да грабятъ *околноститѣ на Филипополъ и Верея*, Константинъ узнавалъ тѣхнитѣ планове, настигалъ ги, разбивалъ ги и стремително преследвалъ тѣхнитѣ фаланги, така че тѣ почнали да нападатъ не така често, както по-рано. Но, вмѣсто да посвети тѣзи полезни работи за спасение на отечеството и за благото на

[1]) Споредъ нашитѣ изследвания, тази крепость се издигала при с. Доуруклий, Ямболско; вижъ нашия Юбилеенъ сборникъ Плиска-Преславъ, ч. I, стр. 226. А Лардея е при сег. с. Сейменъ, надъ с. Стралджа, сѫщ. съч., стр. 185. [2]) Сѫщо, II, 56, 57.

подведомственитѣ му градове, Константинъ тръгналъ изъ противоположния пжть. Възгордянъ отъ неголѣмитѣ побѣди, съ младенческа лекомисленость, той се провъзгласилъ за императоръ и се отправилъ за Одринъ, но като дошелъ до мѣстото Неучика, което лежало на границата между Одринската и Пловдивската провинции — отъ това се вижда, че Верея, съ своя окржгъ, включително Казанлъшката долина, дотогава влизала въ Пловдивската провинция — той билъ хванатъ и ослѣпенъ, за което българитѣ се много радвали"[1]).

19. Презъ зимата на 1190 г. императоръ Исакъ Ангелъ самъ се остановилъ въ Пловдивъ, за да може по-отблизо да наблюдава за нападенията презъ Балкана. Отъ една рѣчь на владиката Евстатий предъ императора се вижда, че български и кумански конни отряди на два пжти нападнали самия Пловдивъ и че императорътъ трѣбвало да се поставя на чело на войската си, за да ги отблъсва[2]).

20. Въ 1195 г. императоръ Исакъ Ангелъ билъ детрониранъ и ослѣпенъ отъ брата си Алекси, който застаналъ на чело на империята до 1203 г., но въ тази година той пъкъ билъ свалenъ отъ престола отъ ослѣпения Исакъ Ангелъ. И презъ това време, казва Акрополита, ромеитѣ постоянно продължавали да воюватъ съ българитѣ *откъмъ Филипополъ и Верея*[3]).

21. Въ сжщата 1195 г. Иванко убилъ царя Асена. Следъ това Никита казва, че събитията се развили така: „Въ това време Иванко, като съобщилъ на императора за всичко станало, наистина го убеждавалъ да изпрати нѣкого съ войска за да завземе Търново и заедно съ него да встжпи въ борба за завладяването на цѣла Мизия. И, може би, наистина би излѣзло отъ това нѣщо добро за ромеитѣ, ако императорътъ при първото известие незабавно, съ усърдие, би се решилъ самъ да се залови за работа, защото ако той вземаше Търново, вече леко и безъ трудъ би завладѣлъ цѣла Мизия. Но той, съ своята изнеженость, се затворилъ пакъ въ двореца, като червей, забравилъ се въ своята дупка и изпратилъ да го замѣсти протостраторътъ Мануилъ Камица, като го натоварилъ съ началството надъ войската. Последниятъ тръгналъ съ своята армия отъ Филипополъ и вече съвсемъ се приближилъ до предѣлитѣ на Мизия, когато внезапно и неочаквано трѣбвало да се върне назадъ. Срещу него се разбунтувала цѣлата войска. „Кжде ни водишъ", казвали войницитѣ, и съ кого трѣбва да се биемъ? Малко ли пжти минавахме по тѣзи планински пжтища и не само, че не спечелихме нищо добро, но едва ли не изги-

---

[1]) **Nicetas**, III, 4; рус. преводъ, т. II, 107—9. [2]) **Иор. Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., стр. 20. [3]) **Acropolita**, c. 12; рус. преводъ, стр. 24.

нахме всички? И тъй, върни се, незабавно се върни и ни отведи въ своята страна"! „И не стига това — продължава по-нататъкъ Никита — но, бидейки изплашени отъ безпричиненъ страхъ, тѣ безредно се обърнали следъ това въ бѣгство, сѣкашъ нѣкой ги преследвалъ въ тила и биелъ съ всѣкакъвъ родъ оржжие. Това сжщото се повторило и съ императора, когато той излѣзалъ съ по-голѣма отъ първата армия"[1]).

22. Следъ убийството на царь Асена, византийскиятъ императорски домъ не можалъ да намери по-достоенъ защитникъ на най-опаснитѣ мѣста на границата на империята съ България, именно при нашитѣ исторически проходи, отъ убийцата на Асена и новия зетъ на империята—Иванко, прекръстенъ въ Цариградъ на името на императора — Алекси. Императоръ Алекси Ангелъ—братъ на детронирания Исакъ Ангелъ—го изпратилъ за управитель на обширната Пловдивска епархия. „Тамъ, казва Никита, той се постаралъ да направи твърде много. Той станалъ ценна ограда за ромеитѣ срещу своитѣ съотечественици, които, въ съюзъ съ скититѣ, правили постоянни нахлувания въ ромейскитѣ области, опустошавайки всичко по пжтя и билъ найдеятеленъ помощникъ на императора въ тѣзи рѣдки случаи, когато той се решавалъ да излѣзе самъ въ полето"[2]).

23. Сжщиятъ Крънски проходъ е служилъ като главна артерия за движение и на царя Калояна въ многобройнитѣ му нападения противъ Византия и после — противъ новообразуваната въ Цариградъ, въ 1204 г., латинска империя. Така, напримѣръ, следъ голѣмата битка при Одринъ съ императора Балдуина, въ 1205 г., въ която латинскитѣ рицари сж били съвършено разбити и самиятъ императоръ взетъ въ пленъ и откаранъ въ Търново, на следующата 1206 г. Калоянъ нападналъ гр. Димотика, превзелъ го и го опленилъ. Тогава новиятъ императоръ Хенрихъ се явилъ къмъ Одринъ, въ флангъ на армията на Калояна. Последниятъ медленно започналъ да отстжпва и Хенрихъ го следилъ по петитѣ, безъ да има куража да го нападне. Споредъ изричното свидетелство на Никита, Хенрихъ го преследвалъ чакъ *до Крънъ и Верея*—μέχρι Κρηνοῦ καὶ Βορέης"[3]). Сжщото почти твърди и маршалъ Вилхардуенъ[4]). Тѣзи сведения сж вече едно съвсемъ категорично доказателство, че Калоянъ е отстжпвалъ за Търново по Верейския пжть и презъ Крънския проходъ. И додето другитѣ византийски историци, които говорятъ за катастрофата на императора Исакъ Ангелъ, ни опредѣлятъ посоката на пжтя *отъ северъ къмъ югъ*, тукъ Никита и маршалъ Вилхардуенъ го

---

[1]) Сжщо, II, 163—165. [2]) Сжщо, II, 167, 168. [3]) **Nicetas**, 852, рус. преводъ, II, 425. [4]) **Ville-Harduin**, ed. Wailly, гл. 101 и сл.; **Иречекъ**, История на българитѣ, 318.

опредѣлятъ *отъ югъ къмъ северъ*. Тѣхнитѣ сведения идатъ още да ни покажатъ, че е много вѣроятно да се е движилъ по сжщия пжть и царь Калоянъ въ време на одринската битка и въ другитѣ му войни на югъ отъ Балкана. Сжщо и византийцитѣ, въ време на Иванка и Мануилъ Камица, при случаитѣ, описани въ двата предшествующи пункта.

24. На друго мѣсто видѣхме, че следъ убийството на Калояна, въ 1207 г., при Солунъ, на търновския престолъ се възкачилъ Борилъ, който продължилъ войната съ латинитѣ и, споредъ Хенрихъ Валенсиенски, императоръ Хенрихъ презъ следующата 1208 г. разбилъ една българска армия при *Верея*. Това сжщо показва, че отъ Търново българскитѣ полкове сж се движили пакъ по Верейския друмъ.

25. По сжщия пжть трѣбва да се е движилъ презъ м. юлий с. г., съ 33-хиледната си армия, и царь Борилъ, защото, споредъ сжщия авторъ, той билъ разбитъ на северъ отъ Пловдивъ и приследванъ обратно къмъ Балкана, а, както вече знаемъ, най-удобния и краткия пжть отъ Пловдивъ за Търново е пжтьтъ презъ Брѣзово, Рахманлий, Сърнена-гора, Турия и Крънъ, а не по посока на сегашното шосе Пловдивъ—Калоферъ—Казанлъкъ, което обикаля съ еднодневенъ преходъ повече.

26. Следъ смъртьта на великия български царь Иванъ Асенъ II, въ 1241 г., българскитѣ владения въ Тракия и Македония били отнети отъ никейския императоръ Ватацесъ и отъ епирския деспотъ. Презъ 1254 г. Ватацесъ умрѣлъ и го наследилъ синъ му Теодоръ II Ласкарисъ, зетъ на Ив. Асенъ II. Българскиятъ царь Михаилъ-Асенъ обявилъ война на Византия и сполучилъ да си възвърне отнетитѣ земи въ Родопитѣ. Обаче, презъ зимата на 1254 г. Теодоръ Ласкарисъ преминалъ Дарданелитѣ и се явилъ въ Одринъ, за да нападне шуря си, царя Михаилъ-Асена, който се намиралъ въ околностьта на Марица. Михаилъ, обаче, бързо отстжпилъ за Търново. „Като се научи за бѣгството на българитѣ, императорътъ, казва Анонимниятъ визатийски хронистъ, много се нажали, но нѣмаше какво да стори. За това се опжти къмъ *Верея*, превзе тази крепость и се снабди съ храна. Императорътъ, прибавя сжщиятъ, щѣше да върви и на вжтре въ Балкана и щѣше да нападне тамкашнитѣ крепости, защото нѣмаше кой да му пречи, но тежката зима не му позволи да направи това. Понеже императорътъ нѣмаше какво да прави, остана въ *Верея* шесть дни, дето оплячкоса околностьта — мжже, жени, пеленачета, овци, волове и каквото имаше друго движимо откара въ Одринъ. Тамъ императорътъ избра войска и я изпрати къмъ ахридскитѣ крепости, които преди малко били превзети отъ

българитѣ“ [1]). Значи, въ 1254 г. се повторило почти сжщото събитие, както въ 1206 г., когато латинскиятъ императоръ Хенрихъ приследвалъ царя Калояна отъ Димотика до Крънъ и Верея.

Други факти, които ни установяватъ по коя посока е минавалъ Верейскиятъ пжть и че Крънскиятъ проходъ е държалъ палмата на първенството презъ цѣлия периодъ на второто българско царство, намираме въ историята на нашитѣ народни светии. Така:

27. Презъ своето царувание царь Калоянъ се разпоредилъ да се пренесатъ мощитѣ на св. Михаила Войнъ, отъ Потука въ Търново. Пжтьтъ, по който се е движило тържественото шедствие е оставилъ дълбоки следи въ народа. Тѣ се съзиратъ въ чествуването паметьта на светеца отъ жителитѣ на тѣзи села, презъ които шедствието е преминало. Отъ Потука, то минало презъ „Бедекъ“ — Крънския проходъ и оттамъ слѣзло, по м. „Преслапа“, до с. Къшлитѣ, дето, споредъ насъ, както по-рано истъкнахме това, имало малка станция на Верейския друмъ, за почивка, и отъ която е образувано сегашното малко селце. Тамъ пъкъ, дето мощитѣ спирали, околното население се трупало да имъ се поклони и да ги целува. Освенъ това, мѣстото се считало за „свещенно“ и всѣка година населението се събирало на сжщото мѣсто да чествува паметьта на светеца и за веселие. Това сжщото става днесъ на „Преслапа“, само че въ слаба форма.

Отъ „Преслапа“ шедствието напустнало стария римски пжть презъ Боженцитѣ и слѣзло по разклонението на друма въ долината на Трѣвненската рѣка, по едно отъ описанитѣ по-рано ребра на м. „Мъхченица“, и спрѣло въ с. Ножеритѣ, дето селянитѣ сжщо се събиратъ всѣка година за да чествуватъ паметьта на св. Михаила.

Отъ Ножеритѣ шедствието стигнало въ гр. Трѣвна, дето то трѣбвало да се спре за пренощувание. Тамъ, дето мощитѣ „преспивали“, както казва преданието, тамъ народътъ се събиралъ на още по-голѣми тълпи. При това, то обикновенно ставало въ заселени мѣста, дето народътъ да има де да преспи и да се нахрани. На мѣстото на преспиването на мощитѣ се издигало църква или монастиръ. Такава църква била издигната и въ Трѣвна, която сжществувала до 1798 г., когато била изгорена отъ кърджалиитѣ и възобновена и разширена въ 1819 г. Вратата на църквата, проедена отъ червеи и цѣла обкована съ желѣзо, е запазена и досега. Въ църквата се пази и единъ „царски“, старъ кръстъ отъ злато и съ 12 изящни резбени сюжети

---

[1]) П. **Чилевъ**, Една анонимна византийска хроника, Известия на Истор. дружество въ София, I, 52; **Acropolita**, стр. 114, 119; **Иречекъ**, История на българитѣ, 347.

отъ евангелски събития. Този кръстъ има голѣма прилика *съ царь Шишмановия* кръстъ въ Тетевенския монастиръ св. Илия[1]). Вѣроятно, той е билъ подаренъ отъ царя Калояна, въ време на когото е била съградена църквата, или отъ другъ нѣкой по-сетнешенъ български царь. Следъ това, въ паметь на светеца народътъ, по традиция, продължавалъ ежегодно да се събира на празника на издигнатия вече храмъ и отъ надошлитѣ гости, както и отъ мѣстното население, се образувалъ съборъ съ панаиръ, отдето води началото си голѣмиятъ трѣвненски „сборъ", който държи 22 дни, отъ праздника св. Арахангелъ Михаилъ нататъкъ[2]). За този „сборъ" говори и попъ Иовчо въ своя „лѣтописъ", въ който описва събитията въ Трѣвна отъ 1680 г.[3])

Отъ Трѣвна тържественото шедствие съ мощитѣ на св. Михаилъ Войнъ стигнало на едно мѣсто между Царева-ливада и Дрѣново, дето се спрѣло за пренощуване и на мѣстото билъ издигнатъ Дрѣновския монастиръ на името на светеца, за когото говорихме по-горе.

Отъ Дрѣново шедствието се отправило за Търново. То вѣроятно е спрѣло и въ землището на с. Присово, не далечъ отъ с. Дебелецъ, защото и тукъ до днесъ сжществува старъ монастиръ, съ сжщото название — св. Арахангелъ Михаилъ[4]).

Интересно е и това, че и народното предание, слушано отъ попъ Йовчо въ Трѣвна преди сто години, отдава издигането на трѣвненската църква и на дрѣновския и присовския монастири на трима братя отъ царска кръвь, а тѣ не сж други, освенъ: Петъръ, Асенъ и Калоянъ[5]).

---

[1]) Вижъ фотографията на църквата, вратата и кръста у **Б. Даскаловъ,** История на трѣвненската църква св. Арахангелъ, 1925 г., стр. 3, 6 и 13. За кръста въ тетевенския монастиръ у **Стойчевъ,** Тетевенъ. Минало и днесъ. София, 1924, стр. 4. [2]) Списъкъ на панаиритѣ и пазаритѣ въ България, 1904 г., стр. 15. Въ турско време „сборътъ" е държалъ много повече дни, но съ прекжсване. [3]) **П. Р. Славейковъ,** въ Сборникъ за народни умотворения, т. II, стр. 311. [4]) Черковата въ Трѣвна и монастиритѣ сж били наречени на името на Арахангела Михаила, като по-главенъ патронъ и името на който носилъ българския светецъ и съ това се чествувала паметьта и на двамата; но установения отъ тогава „сборъ" явно показва, че причината за издигането на храма е била пренасянето мощитѣ на св. Михаилъ Войнъ, защото при обикновенитѣ издигания на църкви на името на други светии, безъ да е имало пренасяне на мощи, събори не ставатъ. Това се по-добре установява отъ пренасянето на мощитѣ на св. Петка и на обратното пренасяне мощитѣ на св. Иванъ Рилски отъ Търново въ Рилския монастиръ, за което ще говоримъ подиръ малко. [5]) Вижъ за това предание у **Б. Даскаловъ,** История на трѣвненската църква св. Арахангелъ, стр. 10.

28. Пренасянето мощитѣ на св. Иванъ Рилски не е станало напълно по Верейския пжть и презъ Крънския проходъ, но поменатиятъ пжть е билъ използванъ въ по-голѣмата му часть; затова ние ще дадемъ мѣсто тукъ и на това черковно събитие, което, както ще видимъ по-нататъкъ, заедно съ *пренасянето мощитѣ и на другитѣ* светии, е имало свръзка съ погрома на гърцитѣ въ Балкана.

Въ житието на този светецъ, патриархъ Евтимий казва, че когато царь Асенъ превзелъ София въ 1194 г., намерилъ тукъ мощитѣ на светеца и писалъ на търновския патриархъ Василий да дойде въ София съ цѣлиятъ си църковенъ притчъ и да пренесе тѣлото въ Търново. Царьтъ приготвилъ всичко за съпровождане на светеца и когато патриархътъ пристигналъ въ града, той му отпусналъ 300 души мжжествени войници за почетенъ конвой на шедствието и наредилъ всичко за пренасянето, а той се отправилъ за Търново, за да съгради църква на светеца[1]).

Тържественото шедствие преминало презъ Тракия и този пжть то заобиколило Крънския проходъ и минало презъ Мъглишкия. Както се вижда отъ маршрута му, то преминало презъ Крънъ и оттамъ стигнало въ с. Селце. Въ това село, вѣроятно, мощитѣ преспали, защото на мѣстото била издигната църквица-параклисъ на името на светеца, която сжществува и до сега. Въ нея на 1 ноември (19 октомврий ст. стилъ) всѣка година се извършва литургия.

Отъ селото Селце шедствието се движило нагоре изъ Мъглишкия проходъ и стигнало до върха „Кръстецъ". Патриархъ Евтимий казва, че „като узналъ за пристигането на патриарха Василий, царьтъ излѣзе бързо съ цѣлия свой синклитъ да го посрещне на мѣстото, наречено „Кръстецъ", и като цѣлуна почтително мощитѣ на светеца, остави ги тамъ 7 дни, докато се изкара църквата (въ Търново[2])".

На „Кръстецъ" мощитѣ сж престояли сигурно въ царския дворецъ, който, споредъ преданието, Асеновци притежавали тукъ[3]).

Преданието за пренасянето на св. Иоана Рилски се е запазило и досега въ трѣвненскитѣ села. Въ време на екскурзията си презъ 1923 г., азъ, придруженъ отъ трѣвненския градски кметъ, Д. П. Златевъ, и учителя Б. Даскаловъ, събрахъ на върха „Голѣма-калимавка" стари хора, за да

---

[1]) **Йор. Ивановъ**, Български старини изъ Македония, София, 1908 г., стр. 113, 132. [2]) Професоръ Йор. Ивановъ, въ съчинението си св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ, София, 1917 г., стр. 20 ,казва, че „Кръстецъ" е мѣстность между Шипка и Трѣвна. Това не е вѣрно. „Кръстецъ" се намира между Трѣвна и Мъглишъ. Когато се говори за Шипка подразбира се проходътъ св. Никола между Шипка и Габрово, а не „Кръстецъ". Между него и св. Никола има три прохода: Габровския или Етърския, Крънския и Енинския. [3]) **Хр. Поповъ**, Евтимий, 145.

ги разпитамъ за станалитѣ по тѣзи мѣста събития и единъ отъ тѣхъ — дѣдо Минчо Митовъ, отъ с. Койчевци, 75—80 годишенъ старецъ, каза, че когато билъ дете ходилъ съ дѣдо си въ Балкана по работа и той му разправилъ, че нѣкога — много отдавна — отъ Търново дошли владици, попове и много народъ, излѣзли и отъ Трѣвна попове и народъ, които носили кръстове, и се спрѣли на „Кръстецъ" да посрещнатъ мощитѣ на единъ светия. Оттамъ се нарѣкло и мѣстото „Кръстецъ".

Отъ „Кръстецъ" тържественото шедствие минало презъ Плачковци за Трѣвна и тукъ то влѣзло въ областьта на Верейския пжть за Търново, Б. Даскаловъ казва, че мощитѣ на св. Иванъ били оставени една нощь въ Трѣвненската църква св. Арахангелъ Михаилъ, като допуща, че тя е била съградена не по-късно отъ 1190 година[1]), но това, споредъ мене, не може да бжде вѣрно, защото църквата е била издигната презъ царуването на Калояна отъ 1196—1207 г., когато той е пренесалъ мощитѣ на св. Михаила Войнъ. При това, черковата не носи името на св. Ивана, както въ с. Селце и въ Търново, а — на св. Михаила, респективно на св. Арахангела Михаила.

Фактътъ, че действително тамъ, дето спирало шедствието за пренощуване, се издигало църква или монастиръ и е ставалъ съборъ въ паметь на светеца и че такъвъ съборъ е ставалъ ежегодно дори и на такива мѣста, дето шедствието се спирало за малко време — за обѣдъ и почивка, се установява и отъ продължителя на житието на св. Ивана Рилски — Владиславъ Граматикъ. Като описва обратното пренасяне на мощитѣ на този светецъ отъ Търново, въ 1469 г., презъ Никополъ на Росица и София, за Рилския монастиръ, Владиславъ, който лично е взелъ участие въ шедствието, казва, че въ с. Друганъ, Радомирска околия, дето пренощували, за споменъ на пренасяне на мощитѣ, била съградена църква на името на светеца. Тя, казва професоръ Йорданъ Ивановъ, е запазена и сега, само че подновена, въ друганската махала Старо село; тамъ било запазено и преданието за пренасянето на мощитѣ[2]). Когато следъ това игуменътъ на Рилския монастиръ, Давидъ, узналъ, че тѣлото на светеца е на пжть за Рила и излѣзалъ на среща, заедно съ свещеницитѣ и монаситѣ, при тѣхъ се набралъ много народъ отъ околностьта. Тѣ чакали въ едно село на р. Джерманъ, което отстояло отъ монастиря на день и половина пжть и когато шедствието пристигнало, народътъ се отправилъ къмъ Рила. Като стигнали до една гора, игуменътъ Давидъ рекалъ да се спратъ да си починатъ и да похапнатъ на зелената трѣва. Отъ тогава, казва Владиславъ

---

[1]) История на трѣвненската църква, 15. [2]) Св. Иванъ Рилски и неговиктъ монастиръ, 48.

Граматикъ, останало обичай всѣка година на деня на светеца да се събира народътъ на това мѣсто на веселие[1]).

Отъ Трѣвна тържественото шедствие пристигнало въ Царева-ливада и спрѣло подъ крепостьта въ една мѣстность, която и до сега носи името на царь Асена. Споредъ думитѣ на извѣстния иеромонахъ Неофитъ Калчевъ, 80-годишенъ старецъ и дългогодишенъ учитель и свещеникъ въ Царева-ливада и околнитѣ села, на сжщото мѣсто имало издигнатъ параклисъ, развалинитѣ на който до скоро личели въ нивитѣ.

Отъ Царева-ливада шедствието минало презъ Дрѣново и оттамъ стигнало въ Търново, дето мощитѣ на светеца били положени въ специална църква, издигната отъ царь Асена на „Трапезица" и наречена на негово име.

29. На трето мѣсто иде пренасянето мощитѣ на една много почитана въ България светица — Петка или Парашкева, отъ с. Епиватосъ, малко рибарско село на Мряморно море, въ време на царя Ивана-Асена II, около 1237—1238 г.

Царьтъ поискалъ отъ владеющитѣ тогава латини въ Цариградъ да предадатъ мощитѣ на светицата и изпратилъ преславския митрополитъ Марка да ги пренесе. Въ житието на светицата патриархъ Евтимий казва, че когато митрополитътъ преминалъ на връщане прѣдѣлы фрѹскые всички околни жители се стекли съ свѣщами и кандилы и мѵры благовонны да посрещнать мощитѣ. А когато процесията била вече близо до Търново, царь Иванъ-Асенъ, придруженъ отъ майка си, царица Елена, жена си, царица Анна, патриархъ Василий, всичкия черковенъ клиръ, всички велможи и множество народъ, излѣзалъ читири поприща[2]) вънъ отъ града да посрещне „желаното съкровище, за което би далъ половината отъ царството си, злато, сребро, бисери и безценни камъни". Мощитѣ били турени въ „цѣрквѣ царьстѣи", а следъ това била съградена нова църква на името ѝ, дето били пренесени[3]).

За пжтя, по който преминало шедствието, патриархъ Евтимий не ни дава абсолютно никакви сведения[4]); затова

---

[1]) Сжщо. [2]) Едно поприще или стадия по гръцки е равна на 1000 крачки. Срв. **И. И. Срезневскій**, Матеріалы словаря древнерускаго языка по писменнымъ памятникамъ, т. II, вып. IV, стр. 1203. [3]) Вижъ за това: **Архиепископъ Филаретъ**, Житія, II, 149; **Сырку**, Замѣтки, 382; **Раковски**, О Асѣню, 9; **Иречекъ**, Исторія болгаръ, 337, 347; **Хр. Поповъ**, Евтимий, 154. [4]) Вижъ житието въ Starine, IX; **Emil Kałužniacki**, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901, p. 59; **Д-ръ Л. Милетичъ**, Български старини, издава Археографската комисия при М-вото на Народ. просвѣта, София, 1908, кн. II, стр. 7 и сл.

ние трѣбваше да се потрудимъ да съберемъ нѣкои предания за него. Въ с. Енина кметътъ и стареитѣ ми съобщиха, че, споредъ запазеното тукъ предание, шедствието било минало презъ с. Нова-махала, въ Сърнена-гора, надъ Ст.-Загора, и оттамъ за Енина. Значи, шедствието е минало по голѣмия исторически друмъ Цариградъ—Одринъ—Колена (безъ да се отбива въ Верея)—Нова-махала—Енина[1]). Въ с. Нова-махала, казватъ старцитѣ, била издигната църква на името на светицата. Такава била издигната и въ Енина и тя стои запазена и досега. Въ селото тя се счита за най-стара църква въ цѣла Казанлъшка околия. Въ турско време, когато рѣдко имаше църкви по селата, тукъ дохождали да се черкуватъ отъ всички околни села и дори отъ гр. Казанлъкъ. Тукъ Петковъ-день се счита за много голѣмъ праздникъ и става „съборъ" отъ всички околни мѣста. Въ този день училищата и чаршията въ селата Хасътъ, Енина и Шипка се затварятъ и всички се събиратъ да празднуватъ паметьта на светицата; следъ това се открива панаиръ, нареченъ "сборъ". Отъ Енина тържественото шедствие стигнало въ Крънъ, който се издигалъ 4 клм. на западъ отъ Енина.

Оттукъ нагоре презъ Балкана, шедствието не минало презъ Крънския проходъ, а — презъ Габровския и следъ това се отправило по Верейския пѫть за Търново.

За този проходъ ние досега поменахме малко нѣщо, защото и той, подобно на Крънския, останалъ неизвестенъ за науката и никой отъ ученитѣ не го сочи като мѣсто на катастрофата въ 1190 г. Ние тукъ нѣма да се впущаме въ неговото подробно описание, а само ще поменемъ, че той се е дѣлилъ на два клона: Единъ клонъ се изкачвалъ на прохода направо отъ Крънъ, минавалъ покрай тритѣ стари крепости на столицата на деспота Елтимира, наречени сега „Градоветѣ", покрай „Селището" и покрай историческия връхъ „Бузлуджа" и излизалъ на мѣстностьта „Градешница". Вториятъ пѫть тръгвалъ отъ старото тракo-римско селище между селата Шипка и Сикеречево, което служило за обща станция на двата прохода—Габровския и Шипченския, минавалъ покрай Стара-рѣка и високия връхъ, нареченъ „Граднишка-могила", съ силно укрепление, което е пазило прохода, като сѫщевременно е командувало и надъ близкия Шипченски проходъ и излизалъ на сѫщата м. „Градешница", дето се съединявалъ съ другия пѫть отъ Крънъ.

Тукъ, при „Градешница", имало друго укрепление, отъ което и мѣстностьта добила названието си. Тамъ е била въ старо време и станцията на прохода.

Оттукъ съединенитѣ пѫтища се изкачвали на „Низкия предѣлъ", дето е главното било на Балкана и водораздѣлъ

---

1) Вижъ този пѫть въ картата на Ст.-Загорския окрѫгъ отъ Хр. Милевъ.

между басейнитѣ на Янтра и Тунджа. Тукъ имало и „Демиръ-капия“ — Желѣзна врата.

Отъ „Низкия предѣлъ“ пжтьтъ продължавалъ надолу презъ м. „Коприва“, слизалъ въ долината на Янтра, минавалъ презъ селата: Потука, Нова-махала, Етъръ и др., оставалъ крепостьта на „Кисилчова могила“ въ лѣво и „Габровското Градище“ — въ дѣсно и влизалъ въ гр. Габрово.

Първиятъ пжть е служилъ за съобщение отъ долината на Янтра къмъ Крънъ и Верея, а вториятъ — съ Пловдивъ.

Мощитѣ на св. Петка сж били пренесени по първия пжть.

Въ Габрово се пази до сега преданието, че тамъ, дето „преспали“ мощитѣ на светицата, била издигната църква въ нейна паметь. Мѣстото й ми се посочи задъ сегашната църква св. Богородица, на лѣво отъ издигнатия тукъ следъ освобождението на България руски паметникъ. Тамъ поставятъ църквата и Христо и Петъръ Гжбенски[1]). Тя била изгорена отъ войската на Капуданъ Хюсеинъ паша въ 1798. г[2]). На мѣстото на църквата била издигната къмъ 1804 г. църквата св. Богородица, но презъ 1865—1866 г, тя била разрушена, защото била малка, безъ кубе и долу въ земята и на мѣстото й габровци издигнали днескашната хубава и голѣма църква св. Богородица, съ три храма, въ честь на св. Богородица, св. Петка и св. Арахангелъ Михаилъ, които сж изобразени надъ артиката. Основитѣ и трапътъ на църквата св. Петка стоели до руско-турската война, въ 1877 г., следъ която тѣ били зарити[3]). Тукъ сжщо се образувалъ отъ поклонницитѣ ежегоденъ съборъ съ панаиръ. Оттамъ е останалъ прочутиятъ Габровски „сборъ“, който по-рано траеше 14 дни—отъ деня на св. Петка до Димитровъ-день[4]). Важното е, че този „сборъ“ и до сега не става на главната „Николаевска“ улица, предъ църквата св. Богородица, а — задъ нея, на една второстепенна улица, тъкмо тамъ, дето сж „преспали“ мощитѣ на св. Петка и дето била издигната църквата й. Вѣроятно, въ време на второто българско царство, тази улица е била главната. Тукъ на близо, подъ баиря, е била старата „Куманска махала“ на Габрово.

Горнитѣ редове бѣха вече написани, когато единъ писменъ документъ дойде да потвърди напълно нашитѣ думи, както че Габрово е старо селище, така и за пренасянето на мощитѣ на св. Петка и издигането на църквата й презъ време на второто ни царство. Този документъ е едно решение на турския шериятски сждъ, отъ 1704 г. Въ него

---

[1]) История на гр. Габрово и габровскитѣ възстания, стр, 12. [2]) Срв. и Йор. П. Гергиевъ, Екскурзия въ Габрово, Псп., кн. LXIV, свезка 9—10, 1903, стр. 733. [3]) Гжбенски, цит. съчинение, 11—12. [4]) Вижъ Списъкъ на панаиритѣ и пазаритѣ въ България, официално издание на М-вото на Търговията, София, 1904, стр. 14.

се казва, че трима души отъ настоятелството на църквата се отнесли до сжда, съ молба, въ която, като изтъкнали, че *тъхната църква св. Петка сжществувала още отъ завоюването на България*, т. е. че тя датира още отъ българското царство и че имали за нея султански ферманъ, поискали да имъ се разреши да я ремонтиратъ. Сждътъ изслушалъ, като свидѣтели, нѣколко души турци, направилъ огледъ и измѣрване на черковата и разрешилъ да се поправи, но безъ да се измѣни формата й. Въ документа сж означени вида и размѣритѣ на църквата, както тя е била направена въ време на царя Ивана Асена II, когато сж били пренесени мощитѣ на светицата, нѣщо твърде важно за древната ни архитектура. Този документъ е билъ намѣренъ въ Габрово и изпратенъ на председателя на Габровското културно дружество г. Д-ръ П. Цончевъ въ гр. София, за преводъ и той имá любезностьта да ми го прочете.

Отъ Габрово тържественото шедствие се отправило за Търново, по посока на стария римски друмъ, по която е прокарано шосето отъ Митхадъ паша, което служи и сега на държавата[1]).

При хановетѣ на дѣдо Страти, шедствието навлѣзло въ сферата на Верейския пжть и неговитѣ разклонения. Оттукъ шедствието стигнало въ Царева-ливада, дето, споредъ думитѣ на иеромонаха Неофита, спрѣло въ сжщата мѣстность, носяща името на царя Асена, въ която спрѣло и шедствието по пренасяне мощитѣ на св. Иванъ Рилски. Оттамъ шедствието стигнало въ Дрѣново, дето мощитѣ на светицата „преспали" и на мѣстото, както вече знаемъ отъ описанието на този градъ, билъ издигнатъ монастиръ и оттогава тамъ става „съборъ".

Отъ Дрѣново тържественото шедствие стигнало въ Търново, дето извънъ града било посрещнато отъ царя, патриарха и народа[2]).

Презъ тѣзи сжщитѣ проходи трѣбва да сж пренесени, въ време на царя Калояна, и мощитѣ на света Филотея, отъ Памфилийската областъ, Одринско, и на св. Иванъ Поливотски, отъ гр. Месиния, сега с. Месини, при гр. Люле-Бур-

---

[1]) Какви предания има запазени въ селата отъ Габрово до Царева-ливада азъ нѣмахъ възможность да проследа. Оставамъ това да извършатъ културнитѣ дружества въ Габрово и Дрѣново.

[2]) Следъ падането на Търновското царство въ 1393 год., мощитѣ на св. Петка били отнесени въ гр. Видинъ при царя Срацимира. Следъ падането и на Видинското царство въ 1396 г. тѣ били пренесени въ гр. Бруса, въ Мала-азия, оттамъ — въ Сърбия и следъ превзимането на Бѣлградъ въ 1521 г. — въ Цариградъ; най-после, ръ 1641 г., тѣ били пренесени въ гр. Яшъ, въ Молдава, дето се намиратъ и досега.

газъ,[1]) но за тѣхъ азъ не можахъ да чуя никакво запазено предание между народа.

30. Крънскиятъ проходъ продължавалъ да служи на Търновското царство като една отъ най-главнитѣ артерии за сношение въ мирно и военно време, не само съ Византия до половината на XIV в., но и следъ установяването на турското владичество въ Тракия и следъ падането на Търновското царство, въ 1393 г. Това се установява отъ известното въ историята изгнание на знаменития търновски патриархъ Евтимий и на 110 души търновски боляри и първенци отъ султанъ Баязида, следъ превзимането на българската столица. Конвоирани всички заедно отъ турски аскеръ, тѣ, споредъ запазенитѣ предания въ селата: Енина, Хасътъ и Шипка, били прекарани презъ Крънския проходъ и тамъ на мѣстностьта, наречена „Катунитѣ", станала раздѣлата на народа съ боляритѣ и патриарха и онази сърцераздерателна сцена, която ни описва Григорий Цамблакъ[2]). Следъ това народътъ се върналъ назадъ, болярите били откарани, презъ Галиполи, за Мала-Азия, а патриархътъ — надолу къмъ Крънъ. Двадесеть петь години преди това събитие турцитѣ превзели Верея и Крънъ и последниятъ вѣковенъ градъ билъ съвършено разрушенъ и заличенъ отъ картата на свѣта; така щото злочестиятъ патриархъ не билъ честитъ да бѫде подслоненъ подъ неговия покривъ, а, споредъ преданието, той, заедно съ турския конвой, трѣбвало да пренощува близо до развалинитѣ на града при единъ потокъ, който и до сега носи названието „Светица". Оттукъ нататъкъ патриархътъ билъ откаранъ по пѫтя на императора Андроника въ 1323 г., презъ Сърненагора, за Станимака и Бачковския монастиръ, дето умрѣлъ[3]).

31. Презъ дългото петь-вѣковно робство на българитѣ подъ турцитѣ, Крънскиятъ проходъ продължавалъ да държи палмата на първенството между всичкитѣ проходи въ Централния Балканъ за сношение на българитѣ съ първата турска столица Одринъ до 1452 г., а следъ това — съ Цариградъ, както и обратно — за сношение на турцитѣ отъ Одринъ и Цариградъ съ главнитѣ свои градове и крепости на Дунава, отъ Русе до сегашния Никополъ на Дунава и

[1]) Вижъ за тѣхъ **Хр. Поповъ**, Евтимий, стр. 168 и 183, и цитираната тамъ обширна литература; сѫщо и **Йор. Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., стр. 73, 74, 87. [2]) Вижъ Гласник на сръбската академия на наукитѣ, XXX, 286—288; **Иоасафъ Видински**, Похвално слово на св. Филотея, въ Псп., I, 43; **Хр. Поповъ**, Евтимий, 109—111. [3]) **Г. Ивановъ**, Исторически известия и предания изъ Ловешко, въ Известия на Истор. дружество, кн. IV, 217. Върху интернирането на патриарха Евтимия и търновскитѣ боляри ще се повърнемъ другъ пѫть въ специална студия.

дори до Видинъ. Това се установява отъ старитѣ султански фермани, помѣстени въ сиджилъ-тефтеритѣ на Софийската кадийска архива, находяща се сега въ Народната библиотека. Отъ тѣхъ се вижда, че Търновския и Дрѣновския дервенти се пазили осилено отъ специални и привилегировани пазачи отъ разнитѣ села и градове около проходитѣ, наречени: дервентджии, пандури, мартолози и харбалии, както било въ старото българско царство, а сжщо и презъ византийската епоха, отъ когато останало назването мартолози.[1]) Такова едно привилегировано село било Трѣвна. Като описва заселването на своя родоначалникъ, Димо, отъ Ст.-Загорско, въ Трѣвна, презъ 1680 г., известниятъ лѣтописецъ попъ Йовчо казва: „Тогава това село било *свободно* и на тихо мѣсто и *нѣмало динъкъ*, но токмо имало да пази стража на *голѣмия пжть* дванадесеть харбалии",[2]) а този „голѣмъ пжть" е именно друмътъ презъ Крънския проходъ. Въ колибитѣ Гуглювци, лежащи подъ този проходъ, и до сега сжществува едно семейство, наречено Байряктари, по причина, че байрякторътъ (знаменосецътъ) на тукашнитѣ дервентджии или харбалии е билъ отъ него[3]).

32. Макаръ съ преминаването на Хюсеинъ паша, съ 120 хиляди души войска, въ 1798 г., противъ Пазвантъ-оглу въ Видинъ и на султанитѣ Махмудъ и Меджидъ презъ *Шипченския проходъ* да се е дало оттогава насамъ насока на голѣмитѣ движения презъ този проходъ, при все това, когато въ голѣма нужда трѣбвало да се търси най-кжсъ и удобенъ пжть отъ Русе и Търново за Одринъ и Цариградъ, турската власть е посочвала пакъ на друма презъ Крънъ и Верея. Така, напримѣръ, въ време на нашествието на руситѣ въ 1829 г. презъ Дунава и Добруджа къмъ Одринъ, Алишъ паша, отъ Русе, трѣбвало на всѣка цена да изпревари руския главнокомандующъ, Дибичъ Задбалкански, въ Одринъ. Отъ Русе пашата пристигналъ въ Търново и тукъ първенцитѣ му посочили стария пжть презъ „Бедекъ".

---

[1]) Вижъ за тѣхъ подробно у **Д. А. Ихчиевъ**, Права, привилегии и задължения на нѣкои класове рая-християни, особено българи, презъ време на турското владичество, въ Известия на Българ. истор. дружество, кн. II, 1906 г., стр. 160 сл. [2]) **П. Р. Славейковъ**, Извлѣчение отъ лѣтописа на попъ Йовча отъ Трѣвна, въ Мсб., т. II, 310. [3]) Единъ членъ отъ това семейство, на име Геню, се преселилъ въ с. Енчовци, надъ Трѣвна, и въ време на екскурзията си по Балкана можахъ да се срещна съ него и да ми даде горнитѣ сведения. За сжщото добихъ сведения и отъ Хр. Даскаловъ, отъ Трѣвна.

Харбалии се наричали пазачитѣ отъ носене кжси тояги, наречени харби; оттамъ много семейства носятъ названието Харбови, особенно въ Котелъ, дето тѣхнитѣ дѣди сж пазили Котленския проходъ.

Алишъ паша стигналъ въ Трѣвна и чорбаджията, Хаджи Кънчо, го привѣлъ презъ Крънския проходъ. Стариятъ учитель въ Трѣвна и другарь на дѣдо Славейковъ — Христо Даскаловъ, сега покойникъ, като изтъква този фактъ въ неиздадената му още история на Трѣвна, прибавя, че „Голѣмиятъ друмъ" на попъ Йовчо, който билъ пазенъ отъ трѣвненскитѣ харбалии, е билъ пжтьтъ на Алишъ паша. Въ Трѣвна се още помни, че по сжщия пжть сж избѣгали и турскитѣ войски, следъ разбиването имъ отъруситѣ при с. Вардимъ на Дунава, въ началото на миналия вѣкъ — 26 августъ 1810 г.[1])

Въ Трѣвна и околнитѣ села въ турско време Верейскиятъ пжть се наричалъ „Царски пжть" и по него минавали, освенъ войскитѣ, но и държавнитѣ хазни и пощата. Често пжти хайдутитѣ ги очаквали въ затулени мѣста, избивали стражитѣ и ги обирали. Следъ това, въ своето скитане и криене изъ планината, тѣ закопавали ограбенитѣ съкровища за друго по-благоприятно време, но после нѣкои отъ тѣхъ сж били залавяни и турени въ окови, други — избивани, трети — измирали и пр. и оттамъ грамадни съкровища сж оставали изъ джбравитѣ и пещеритѣ неприбирани, и сега много иманяри отъ Трѣвненско и отъ по-далечнитѣ мѣста, съ разни хайдушки карти въ ржка, ходятъ по „Бедекъ", „Мъхченица" и въ голѣмата пещеря при с. Боженцитѣ да търсятъ скрититѣ нѣкога съкровища. Особено е прочутъ по тукашнитѣ села и градове нѣкой си Божилъ войвода и попъ Мартинъ, които преди 150—200 години вързлували по тукашнитѣ и други голѣми друмища съ многобройна чета и награбили голѣми богатства, които закопавали по планинитѣ. Съ тѣхъ и съ помощьта на маджарския и полския крале тѣ мислили да освободятъ България отъ турско робство.

33. Въ третата четвъртина на миналия вѣкъ, въ системата за прокарване на шосета въ дунавския вилаетъ, Мидхадъ-паша се бѣше отказалъ отъ Крънския проходъ. Той се помжчи да прокара шосе презъ Трѣвна, „Кръстецъ" и Мъглишкия проходъ, направо за Ст.-Загора, като заобиколи Казанлъкъ — замѣстникъ на Крънъ въ казанлъшкото поле, защото презъ него вече водѣше шосето отъ Габрово презъ Шипченския проходъ. Отъ друга страна, шосето презъ „Кръстецъ" бѣше необходимо, защото тамъ въ Балкана имаше открити държавни камено-вжглени мини. Работитѣ обаче на това шосе не можаха да се привършатъ и презъ 1876 г. тѣ едва достигнаха до „Кръстецъ".

Презъ руско-турската война въ 1877—1878 г., военнитѣ действия се локализираха на Шипченския проходъ, защото

---

[1]) **Иречекъ,** Пжтувания по България, 244.

той бѣше съединенъ съ шосе отъ Търново, Свищовъ и Русе, та руската армия и обозитѣ съ муниции и храни можаха по-лесно да се движатъ за тамъ. При все това, Крънскиятъ проходъ трѣбваше сѫщо да бѫде окупиранъ отъ руситѣ, за да не могатъ турцитѣ да ги обходятъ на Шипченския. Когато обаче рускитѣ войски превзеха Плѣвенъ и стана нужда да се обгради армията на Вейселъ-паша и да се пробие турския фронтъ на Шипка, тогава дѣсната руска колона, подъ началството на генералъ Скобелева, премина посрѣдъ най-тежка зима презъ Имитлийския проходъ и слезе въ Шейново, а лѣвата, подъ командата на генералъ адютанта князъ Светополкъ Мирски, състояща отъ 26 баталиона, 24 орждия и 6 сотни кавалерия, премина на 24—25 декемврий 1877 г. по пѫтя презъ Трѣвна, „Кръстецъ" и презъ Мъглишкия проходъ за с. Селце, като две хиляди души бѣжанци отъ Тракия и отъ мѣстното население разчистваха пѫтя отъ голѣмитѣ снѣжни прѣспи. Отъ Селце колоната слезе въ Казанлъкъ и Шипка. Следъ кратки, но кървави боеве отъ страна на дветѣ руски колони, турската армия капитулира предъ генералъ Радецки[1]). Тогава бѣше прогоненъ съ бой и турския отрядъ отъ върха „Бедекъ", дето той охраняваше Крънския проходъ.

34. Най-после, следъ 30 години отъ образуването на третото българско царство, когато стана нужда да се съедини Дунавъ съ Бѣло-море, инженеритѣ не прокараха ж.-пѫтната линия нито по проекта на князъ Хилкова отъ Свищовъ презъ Хаинъ-боазъ за Нова-Загора, нито презъ Шипченския проходъ, а пакъ по посока на стария Верейски друмъ отъ Русе, покрай Траяновия Никополъ—Търново—Дрѣново—Царева-ливада—Трѣвна. За по-нататъкъ конфигурацията на балканскитѣ гънки се наложи на техниката и инженеритѣ прокараха линията пакъ презъ Трѣвненския Балканъ, но не презъ Крънския и Мъглишкия проходи, а презъ „Кръстецъ", Борущица и Яйканлийския проходъ, направо за Ст.-Загора и оттукъ за Одринъ, Еносъ и Цариградъ[2]).

Отъ Свищовъ пъкъ до станцията Левски се прокара нова ж.-пѫтна линия, която се съедини съ централната линия отъ София за Варна и на гара Горна-Орѣховица предава пѫтницитѣ на линията отъ Русе за Ст.-Загора. Въ случая свищовската линия дойде напълно да замѣсти ста-

---

[1]) Вижъ подробно за това у **генералъ Радко Димитриевъ**, Боеветѣ и операциитѣ около Шипка, София 1902 т., стр, 153—162; сѫщо и картата приложена тамъ на цѣлия Мъглишки проходъ.
[2]) Вижъ за това и спора между в. Миръ, брой 8319, отъ 24 1928 г., и **К. Панайотовъ**, бивши министъръ, въ в. Независимость, броеве 2060, 2061 и 2063 отъ с. г.

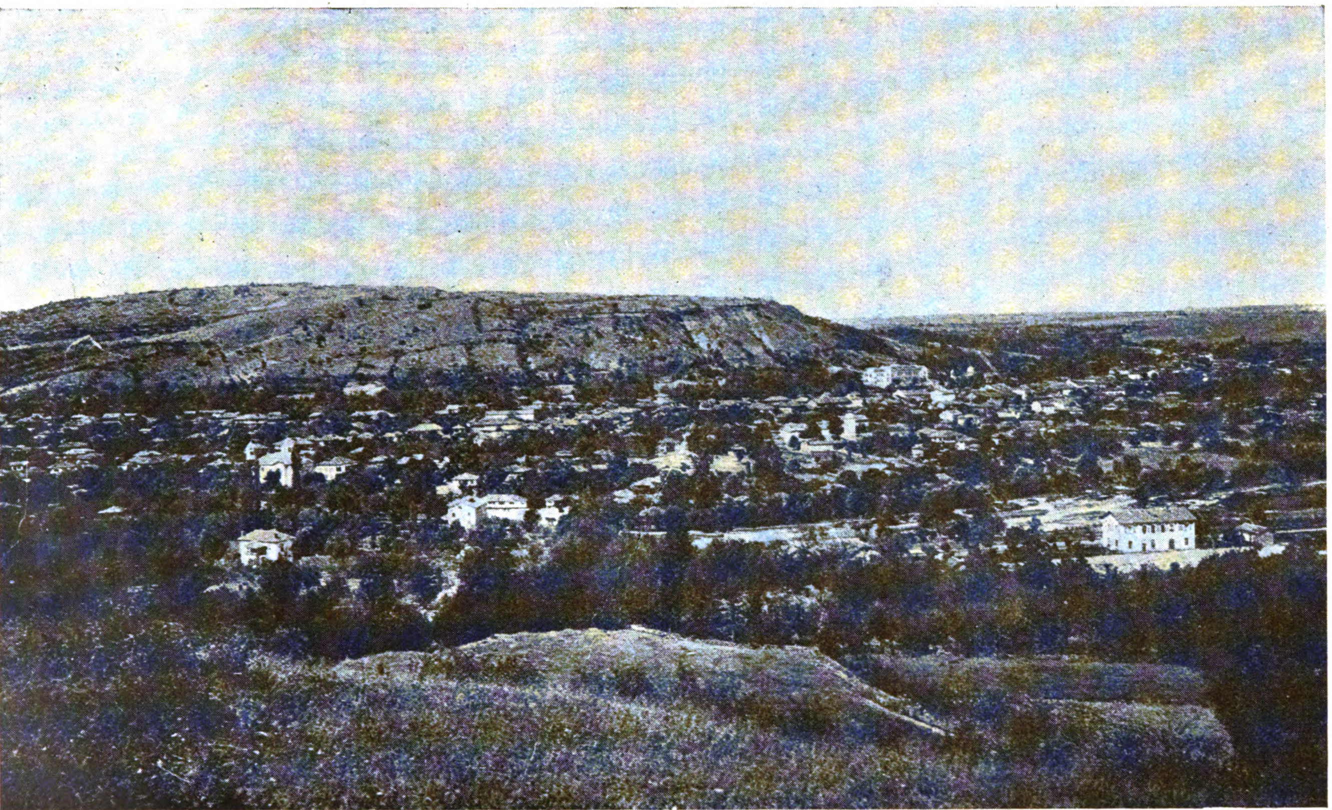

Градъ Дрѣново

ритѣ римски друмища отъ Нове за Никополъ и отъ Нове за Гостилица и Геша. Сега остава да се направи само единъ мостъ надъ Дунава, било презъ стария бродъ между Гюргево и Русе, било между Зимничъ и Свищовъ и да се съединятъ още по-здраво, безъ трансбордиране на Дунава, ж.-пжтнитѣ линии отъ басеина на Балтийско море съ тѣзи на Срѣдиземно море. По този начинъ историческата роля на трѣвненскиятъ балканъ се възстанови и свирkитѣ на локомотивитѣ днесъ събуждатъ спомена за нѣгогашнитѣ силни движения на народитѣ презъ него и за кървавитѣ борби, станали въ тукашнитѣ клисури.

Прочее, ето кой, споредъ мене, е билъ Верейскиятъ пжтъ, по който императоръ Исакъ Ангелъ е бѣгалъ „презъ Крънъ за Верея".

СТРИНАВА

Следъ като разрешихме първитѣ два кардинални въпроса за Крънъ и Верейския пжть, нека пристжпимъ къмъ разглеждане на третия — за Стринава.

За тая крепость, както видѣхме въ началото, говори само Акрополита, а другитѣ двама византийски историци я отминаватъ съ пълно мълчание. Никита Акоминатъ и Анонимниятъ авторъ не говорятъ нищо за обсадата на царь Асена отъ императоръ Исакъ Ангелъ въ нѣкоя крепость, а само твърдятъ, че императорътъ, следъ като проникналъ въ Хемусъ, намѣрилъ, че тамошнитѣ укрепления и паланки били защитени много по-силно, отколкото по-рано, и оградени съ новопостроени стѣни, които на нѣкои мѣста се увѣнчавали съ кули и, като видѣлъ, че не ще може да извърши нѣщо достойно за царското присжтствие въ армията, и предъ страха, че времето за преминаване на куманитѣ презъ Дунава приближило, решилъ бързо да отстжпи. Акрополита, обаче, е категориченъ. Той казва, че „Асанъ съ своята войска се затворилъ въ *крепостьта*, наречена Стринава"; че „императорътъ се установилъ тукъ на лагеръ и *обсадилъ* българитѣ; и че, следъ това, вследствие употрѣбената хитрость отъ Асана съ изпращането на мнимия бѣглецъ, за да заплаши императора съ куманитѣ и да му посочи Верейския пжть за отстжпление, той билъ принуденъ още на следующия день да отстжпи отъ *крепостьта*, която била вече готова да се предаде". Отъ всичко това следва да се заключи, че Стринава е била много силна крепость, а особено като самъ царь Асенъ трѣбвало да се затвори въ нея и да се остави да бжде обсаденъ.

Пита се; коя е била тя?

Както видѣхме, професоритѣ Успенски и Златарски, П. Р. Славейковъ, полковникъ Венедиковъ, Н. Станевъ, Иорданъ п. Георгиевъ и Ив. Поповъ твърдятъ, че Стринава е Търново. Сжщо и Д-ръ С. Табаковъ, като говори за Търново. казва, че „известно е, че у византийскитѣ хроники, съ преводъ на латински, името Търново, което първоначално е било Трънoво у славянитѣ, се среща: Trinabum, Strinabum“ и т. н.[1]). Това показва, че отъждествяването на Стринава съ Търново води началото си много отдавна и че то се приема отъ голѣмитѣ класици, които дадоха на свѣта преводи на византийскитѣ хронисти отъ гръцки на латински, презъ миналото столѣтие.

Не сж останали по-далечъ отъ тѣхъ и дори двама по-нови, но сжщо така голѣми капацитети по класическата филология отъ настоящия вѣкъ. Единиятъ е известниятъ виенски *професоръ Томашекъ*. Като говори за градоветѣ въ древна България, описани отъ арабския географъ Идризи въ XII в., той казва: „Много бихме желали да видимъ, че Идризи споменава българската столица Търново. Ние смѣтаме, че отъ названието Истимосъ (Istîmôs), което би могло да се напише и Истринавосъ (Istrînavos, Τρίναβος), можемъ да дойдемъ до това заключение, т. е. че Търново се споменава подъ това име“. Значи, професоръ Томашекъ приема, подобно на другитѣ автори, че отъ Стринава на Акрополита и Истимосъ на Идризи може да произлѣзе Търново; но — прибавя сжщиятъ — „като взехме предъ видъ, че този градъ е разцъвтѣлъ едва при Асеневци, то излиза, че Идризи не го поменава“[2]).

Другиятъ авторъ е новиятъ издатель на историята на Акрополита — Августъ Хайзенбергъ. Той казва изрично, че Τρίνοβος и Στρίναβος у Акрополита е единъ и сжщъ градъ — българската столица, преминала въ съкратена форма отъ Στρίναβος — Τρίβανος — Τρίναβος — Τρίνοβος — Търново[3]). Азъ ще имамъ смѣлостьта да не се съглася по никой начинъ и съ тѣзи автори. Съображенията ми сж следующитѣ:

I. Преди всичко нека забележа, че не само у Акрополита, но и у никой другъ срѣдневѣковенъ авторъ и паметникъ формата Τρίβανος и Τρίναβος за Търново не се среща. На прѣвъ погледъ формата Τρίνοβος, която Акрополита употрѣбява за Търново, се приближава до Στρίναβος, но, отъ друга страна, всички факти — филологически, исторически и географически — говорятъ противъ отъждествяването на този градъ съ

---

[1]) Градъ Сливенъ, I, 76—77. [2]) Sitzungsberichte на Виенската академия на наукитѣ, т. 113, стр. 311. Идризи е писалъ въ 1153 г., а, както е известно, Асеновци се явиха на историческата арена въ 1185 г. [3]) Acropolita, ed. Heisenberg, p. 19 и 365.

Стринава. Безспорно е, че професоритѣ Томашекъ и Хайзенбергъ сж много вещи въ своята класическа область, но именно, защото тѣ сж класици и не сж вещи по славянска филолология, то за това и не сж могли да дадатъ една правилна етимология на името Търново. Както ще видимъ по-нататъкъ, Търново произхожда отъ славянската дума *търнъ*, *трънъ* и нѣма нищо общо съ Стринава.

II. Като поменава още въ началото на историята си за Стринава, по-нататъкъ Акрополита никгде не казва, че тя е Търново. Ние проследихме open-докрай историята му и констатирахме, че той говори за Търново или Τρίνοβος на 8 мѣста и нито на едно мѣсто не пише, че изтъкнатата отъ него най-напредъ Стринава е тождествена съ Търново; а ако бѣше така, той щѣше непременно да го каже не само поради извънредната важность на събитието, което е станало тамъ, но—и за избѣгване на всѣко недоразумение. Така, като описва, какъ забѣгналиятъ синъ на царя Асена I — Иванъ Асенъ се върналъ отъ Русия и се борилъ противъ узурпатора на бащиния му престолъ — Борила, Акрополита казва: „Въ това време Борилъ се затворилъ въ Търново (τοῦ Τρίνοβος) и въ продължение на седемь години издържалъ обсада“[1]). На второ мѣсто, сжщиятъ, като говори за възстановлението на българския патриархатъ, нарича българския архиепископъ *Търновски архиерей* (καί ὁ Τρίνοβου ἀρχιερεύς)[2]). На трето мѣсто, като описва какъ царь Иванъ Асенъ II дошълъ въ Одринъ и отнелъ отъ византийцитѣ малолѣтната си дъщеря Елена, която той по-рано далъ за снаха на византийския императоръ, казва: „Българинътъ изпрати назадъ всичкитѣ, които я съпровождаха и, като преминалъ Хемусъ, влѣзалъ въ Търново (τόν Τρίνοβον)“[3]). На четвърто мѣсто, Акрополита, като разправя какъ сжщиятъ български царь обсадилъ крепостьта Цурулъ (сега Чорлу), казва: „Въ време на тази обсада пристигнало известие на Асена за смъртьта на съпругата му, унгарката, на сина му и на епископа *търновски* (ὁ Τρίνοβου ἐπίσκοπος). Като виде въ това знамение Божия гнѣвъ, той изгори стѣнобойнитѣ си машини и колкото може по-скоро се оттегли въ *Търново* (τόν Τρίνοβον)[4]). На пето мѣсто, като говори за убийството на царя Михалъ-Асена отъ братовчеда му Калимана, казва, че „то станало съ знанието на нѣкой отъ *търновскитѣ* жители“[5]). Следъ това, като говори за нашедствието на дѣдото на царя Михаила-

---

[1]) Сжщо, 33; вижъ руския преводъ, стр. 38. [2]) Сжщо, 50. [3]) Сжщо, 53; руски преводъ, стр. 63. [4]) Сжщо, 56; руски преводъ. стр. 67. [5]) Сжщо, 152; руски преводъ, стр. 175.

Асена (по жена) — русинътъ Уръ[1]), казва, че той пристжпилъ съ войска къмъ *Търново* (τῷ Τρίνοβῳ) и пр.[2])

Най-после, Акрополита не е билъ чуждъ за България; той е дохождалъ въ нея и е добре познавалъ Търново, така щото грѣшка въ названието му, отъ негова страна, не е могло въ никой случай да стане. Той е билъ великъ логотетъ (министъръ-председатель и министъръ на външнитѣ работи) на византийската империя и въ края на 1260 година билъ изпратенъ отъ императора Михаилъ VIII Палеолога съ дипломатическа мисия при българския царь Константинъ-Асена. Въ това пжтувание, азъ съмъ даже увѣренъ, че той е преминалъ по Верейския пжть и презъ сжщия проходъ, въ който е станало поражението на неговитѣ сънотечественици и, както ще видимъ по-нататъкъ, дори покрай самата Стринава; защото, както вече знаемъ, въ онова време главниятъ пжть между Цариградъ и Търново е билъ Верейскиятъ. Морскиятъ пжть презъ Месемврия и Сливенския проходъ, по който въ 1236 г. миналъ сръбскиятъ архиепископъ Сава, за да иде на гости на своя сватъ царя Ивана Асена II въ Търново[3]), въ време на пжтуването на Акрополита, *не е билъ свободенъ*, защото се е държалъ отъ царя Мицо, владетель на Източна България, на северъ и на югъ отъ Балкана, и неприятель на Константинъ-Асена и на Византия, на която Константинъ-Асенъ стана зетъ, като се ожени за Ирина, внучка на Асена II, изобразена въ Боянската църква. Този пжть е билъ освободенъ една година следъ завръщането на Акрополита въ Цариградъ, именно въ 1261 година, когато Мицо капитулиралъ въ междуособната война съ Константна-Асена и предалъ Месемврия на императора Михаила, а вмѣсто нея получилъ други селища около историческата Троя и Скамадра, въ Мала-Азия, дето се преселилъ да живѣе съ семейството си[4]). „Азъ казва Акрополита, все въ сжщото си съчинение, се отправихъ и прекарахъ при българския царь (въ Търново) нѣколко дни. Понеже въ това време се случиха праздницитѣ Рождество и Кръщението на Господа Нашего Исуса Христа, които българитѣ празднуваха съ особенна тържественость, българскиятъ царь пожела да остана у него и да видя церемонията. Като изпълнихъ всичко, което ми бѣше поржчено, азъ се отправихъ отъ Търново (τοῦ Τρίνοβου) и пристигнахъ при императора“[5]).

---

[1]) Вижъ за него у д-ръ **П. Никовъ**, Сбор. на Бълг. академия на наукитѣ, XI, 60 сл. [2]) **Acropolita**, 155; руски преводъ, стр. 176. [3]) Вижъ житието му отъ Теодосия у **Йор. Ивановъ**, Български старини изъ Македония, София, 1908, стр. 253. [4]) **Pachymeres**, V, с. 5; **Nik. Gregoras**, III, 2; **П. Чилевъ**, Месемврийска кондика, Псп., кн. LXIX, свезка 7—8, 1908, стр. 615. [5]) Сжщо, гл. 84.

Пита се: може ли такъвъ всикопоставенъ и сериозенъ човѣкъ, който е билъ така добре запознатъ съ названието, мѣстото и живота въ Търново, да помене града толкова пжти съ истинското му название, а следъ това въ сжщото съчинение да каже, че царь Асенъ се затворилъ „въ така-наречената Стринава“ и тази крепость да бжде Търновската? — Явно — не! Не е излишно да прибавимъ, че Акрополита е билъ роденъ въ 1217 г., а починалъ въ 1282 г., така щото, може да се каже, че той е билъ съвременникъ на много свои другари въ управлението на империята, които сж се сражавали съ българитѣ подъ крепостьта Стринава въ 1190 г.

Съ названието Търново, безъ какво да е друго име, означаватъ българската столица и другитѣ византийски историци. Така, напримѣръ, съвременниятъ Анонименъ писатель пише града ὁ Τέρνοβου[1]), Никита Акоминатъ — ὁ Τόρνοβος, Пахимеръ — τὴν Τέρνοβος (V, 5), Никифоръ Григора — сжщо (III, 2).

Въ една грамота на маджарския краль Бела II, отъ 1269 г., градътъ е означенъ catrum Turnow Bulgaros[2]).

Въ единъ документъ, отъ 1366 г., въ който се говори за изпратеното отъ Амедей VI посланичество до царя Ивана Александра, е казано ad imperatorem Bulgariae de Treno (Търново[3]).

Въ друга грамота, отъ 1372 г., на Владислава, трансилвански войвода, банъ на Северинъ и князь на Фогарашъ, българската столица е означена de Tirna in Bulgaria и de Tyrna[4]).

У полскитѣ автори, въ описанието на похода на краля Владислава, противъ Турция, въ 1444 г., градътъ се пише Ternowe[5]).

Професоръ Иречекъ, като говори, че и византийскиятъ поетъ Мануилъ Фила, въ началото на XIV вѣкъ, поменавалъ въ поемата си Търново, прави по-нататъшни издирвания за наименованието на града и казва: „Новобългарски се нарича освенъ Търново още и Трново, съ вокално р. Срѣдневѣков-

---

[1]) **Sata**, цит. съчинение, стр. 478. [2]) **G. Fejer**, Cod. dipl. Hung. IV, 3, p. 525; **Д-ръ П. Никовъ**, Българо-Унгарски отношения отъ 1257 до 1277 г. въ Сборникъ на Българската академия на наукитѣ, кн. XI, 1919, стр. 200. [3]) **P. Rollati**, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI, въ Bibl. Stor. Ital., t. VI, Torino, 1900, стр. 99; **Д-ръ П. Никовъ**, сжщо, стр, 60, заб. 3. [4]) **Fejér**, Codex dipl. Hung., IX, 4, p, 477; **St. Katona**, Historia critica Regum Hungariae, t. X, Budae, 1790, p. 540; **Д-ръ П. Никовъ**, Известия на Истор. дружество, т. VII—VIII, стр. 105. [5]) **К. Шкорпилъ**, Известия на Българ. археолог. д-во, I, 149.

нитѣ източници обаче иматъ постоянно Тръново (м. р.), т. е. градъ; сѫщо и въ старорускитѣ книги Терновъ"[1]).

III. Ако прегледаме всички известни досега *старо-български писмени паметници*, ние нигде нѣма да срещнемъ Търново да се пише Стринава, или пъкъ да се казва, че той е носилъ и друго нѣкое подобно название презъ епохата на второто ни царство. Така:

1. Въ житието на св. Ивана Рилски, патриархъ Ефтимий, като разправя, че царь Асенъ превзелъ гр. София (въ 1194 г.) и узналъ за славата на светеца, казва, че царьтъ решилъ да пренесе мощитѣ му въ „свои прѣсла́вьны градь Трьновь. Това си решение той явилъ на патриарха Василия къ Трновѣ велицѣмь градѣ"[2]).

2. Въ проложното житие на сѫщия светецъ, отъ XIII вѣкъ, градътъ е означенъ дѡ царскаго града Трьнова[3]).

3. Въ грамотата, дадена отъ царя Ивана Асена II на дубровничанитѣ, се казва, че тѣ могатъ да търгуватъ дѡ Тръншва[4]).

4. Въ монетитѣ на царя Иванъ Александра и на сина му Михаила (1331—1355 г.) градътъ, споредъ Н. Мушмовъ, се чете Т(ръ)н(о)в(ъ)[5]). Така чете името на града въ тѣзи монети и професоръ В. Златарски[6]).

5. Въ единъ сборникъ въ Рилския монастиръ, писанъ въ 1364 г., въ царуването на Ивана Александра и царица Теодора, градътъ е означенъ: Въ мѣстѣ оусты при Тръновѣ градѣ[7]).

6. Въ славянското житие на Теодосий Търновски, написано не отъ българинъ, а отъ цариградския гръцки патриархъ Калистъ, българската столица е означена Трьновь[8]).

7. Въ житието на св. Петка, написано отъ патриархъ Евтимий, се казва, че мощитѣ на светицата били пренесени „ѿ Єпївать въ сла́вныи градъ Трїншвъ"[9]).

8. Въ житието на преподобна Филотея Търновска, сѫщиятъ пише: „градъ Тръновъ", а неговиятъ ученикъ, видинскиятъ митрополитъ Иосавъ— „и царьстѣмь градѣ Трьновѣ"[10]).

[1]) Псп., кн. 55—6, стр. 260. [2]) **Хр. Поповъ**, Евтимий, 144; срв. и **Йорданъ Ивановъ**, Български старини изъ Македония, София, 1908 г., стр. 132. [3]) **Йор. Ивановъ**, цит. сѫчинение, стр. 113. [4]) **Г. А. Ильинскій**, Грамоты болгар. царей, стр. 13. [5]) Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, София, 1914, стр. 113, обр. 106, табл. II. [6]) Известия на Българското археолог. дружество, I, 51. [7]) **Иречекъ**, Пѫтувания, 224. [8]) Издание на **В. Златарски** въ Мсб., т. XX, 1—41. [9]) **Йор. Ивановъ**, сѫщо, 136. [10]) **Хр. Поповъ**, сѫщо, 172.

9. Въ житието на св. Илариона Мъгленски, Евтимий пише, че билъ пренесенъ „въ прѣславныи нашѫ градѫ Трънювѫ“[1]).

10. Въ житието на св. Сава сръбски отъ Домитияна, отъ 1253 г., като се говори, че светецътъ билъ погребанъ въ църквата св. Четиредесеть Мѫченици, казва се, че тя се намирала „при р. Янтра въ новия градъ, въ мѣсто, наречено Търново“[2]).

11. Въ Зографския поменикъ Търново е означено град Трънов[3]).

12. Въ Синодика на царя Борила—Трънова града[4]).

13. Въ похвалнитѣ слова на: св. Константинъ и Елена, на св. велико-мѫченица Недѣля, на св. Иванъ Поливотски и на св. Михаилъ Войнъ се казва, че тѣ били написани Еѵдимїемь, патрїархом Трънювскым; сѫщо и житиетата на св. Иванъ Рилски, на св. Иларионъ Мъгленски, на св. Петка и на св. Филотея[5]), а въ службата на преподобната царица Теофана, жена на византийския императоръ Лъвъ Мѫдрий, мощитѣ на която били пренесени въ Търново, въ време на царуването на Калояна или на Иванъ Асенъ II, се казва, че тя била сътворена и изложена светѣишїимь патрїархомь Трьновскымь кvр. Еѵдимїемь[6]).

14. Въ една пѣсень за Радулъ-бекъ, Мирчо воевода и краль Шишманинъ, която по съдържание се отнася къмъ края на XIV вѣкъ, се казва:

Ду мене е книга допаднала
Допаднала отъ *Нéга Тéрнова*
Утъ унбіу кра̀льу Шишманино и пр.

Както всѣки може да види, пѣвецътъ, отъ незнаене, обърналъ Мега (отъ гръцката дума Мегали — велико) Търново въ Нéга Тéрново[7]).

Въ всички *сръбски лѣтописи* градътъ се нарича пакъ Търново; напримѣръ, като говорятъ за превзимането на българската столица отъ султанъ Баязида въ 1393 г., тѣ казватъ: прими царь Пазазить Трьновь градь[8]).

---

[1]) **Йор. Ивановъ**, сѫщо, 142; **Хр. Поповъ**, сѫщо, 166. [2]) **Иречекъ**, История на българитѣ, 334. [3]) **Йор. Ивановъ**, сѫщо, 274. [4]) **Професоръ Б. Цоневъ**, Описъ на рѫкописитѣ и старопечатнитѣ книги въ Народната библиотека въ София, 1910 г., стр. 191. [5]) Вижъ **Б. Ангеловъ и М. Геновъ**, История на Бълг. литература, II, 478. [6]) **Д-ръ Ст. Цанковъ**, Патриархъ Евтимий, стр. 61—66, 70. [7]) **Ю. Трифоновъ**, Велика Търновия, Велика Сардакия и Велика Европия, въ Сборникъ на Бълг. акад на наукитѣ, отдѣлъ за Народ. умотворения, V, 79. [8]) **П. Мутавчиевъ**, Боженишкиятъ надписъ въ Списание на Бълг. акад. на наукитѣ, кн. XXII, 110.

Сжщото е и въ писменитѣ паметници, създадени презъ *турската епоха*. Така:

а) Въ една приписка върху четвероевангелие, писано въ с. Горня-Митрополия, Плѣвенско, въ 1573 г., се говори за архиепископа кирь Арсения въ настолния градъ Трьнов[1]).

б) Въ едно писмо до Трансилванския князъ, отъ 1598 г., митрополитъ Дионисий се титулирва Dei gratia archiepiscopus Ternoviensis, doctor Bulgarorum praecipuus[2]).

в) Въ друга приписка къмъ Миней за м. февруарий, писана въ Плѣвенъ, въ 1752 г., се говори за митрополита Теофила въ Великіе Трьновіе[3]).

Презъ сжщата епоха, едва въ XVII вѣкъ, ние срѣщаме Търново да се зове съ едно друго, добавъчно име, съвсемъ противно на Стринава — *Трапезонъ*. Него срѣщаме най-напредъ въ една дълга приписка, писана въ Зографския монастиръ въ Св. Гора, въ 1644 г., отъ попъ Манасия „недостóйни ѿ град Трьновъ, гльмн Трапезóнь ѿ село Сцюелна (Дрѣново[4]).

Съ това име сж си служили, въ първата третина на XIX вѣкъ и светогорскитѣ монаси Никифоръ и Иеротей въ заглавието на „Слѹжба нóвомѹ стомѹ великомчеником Іωаннѹ Трапезóнскомѹ", макаръ сжщитѣ да казватъ по-долу, че сж написали службата В'чест стопомянѹтагѡ великомченика Іωанна Терновскаго"[5]).

Названието Трапезонъ и Трапезонски произхождатъ отъ мѣстностьта „Трапезица" въ Търново, дето сж били издигмати църквитѣ на св. Ивана Рилски, на св. Апостоли, дето сж почивали мощитѣ на св. Гавраилъ Лесновски и дето, споредъ преданието, имало още 5 църкви. „Отъ тази мѣстность, казва професоръ Иречекъ, въ старобългарско време градътъ се споменава „славнѣмъ градѣ Трапезіци[6]). Това е означено и въ най-старата служба и въ проложното житие на св. Ивана[7]).

IV. Както видѣхме, Акрополита е единствениятъ отъ византийскитѣ историци, който поменава за Стринава и затова ние трѣбва да преценимъ най-внимателно всичко, което той казва за нея. Така, освенъ името ѝ, той изтъква едно друго, много важно обстоятелство, което не е взето предъ

[1]) Проф. Б. Цоневъ, цит. съч., 52, 53. [2]) Harmuzaki, XII, 296; Н. Милевъ, Католическата пропаганда въ България презъ XVII в., София, 1914, стр. 170. [3]) Псп., кн. 63, стр. 777. [4]) Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, 196. [5]) Проф. Б. Цоневъ, цит. съчинение, 397. [6]) Пжтувания по България, 234. [7]) Йор. Ивановъ, цитираното съчинение, 105, 113.

видъ отъ новитѣ автори и което е решающе противъ домогването имъ да я отъждествятъ съ Търново. То е, че византийскиятъ писатель, като говори за Търново, казва изрично, че то е ἄστυ, по латински urbs, което на български значи главенъ, престоленъ градъ, столица[1]). 'Ἄστυ βασίλειον — царски, царственъ или престоленъ градъ се нарича Търново и въ другъ единъ старъ паметникъ[2]). Като говори, че въ 972 г. императоръ Иванъ Цимисхий нападналъ на българската столица, Преславъ, αὐτοβοεὶ καὶ τὴν πόλιν Πραισθλάβαν αἱρήσειν, съвременниятъ византийски историкъ, Лъвъ Дяконъ, нарича града ἡ Μυσοῖς ἐστὶ τὰ βασίλεια — царственъ, престоленъ градъ (столица) на мизитѣ или на българитѣ[3]). Известно е, че Константинъ Велики е сѣкълъ монети въ честь на двѣтѣ столици на империята: Римъ и Константинополъ, но титлата urbs даде само на Roma, а не и на Constantinopolis[4]).

Независимо отъ качеството асти—столица, което самиятъ Акрополитъ дава на Търново, но и като *градъ* той не е ималъ въ онова време равенъ на себе си въ България. Така, напримѣръ, като описва новата българска столица, Никита Акоминатъ казва, че тя е „най-първиятъ (личниятъ) градъ между всичкитѣ градове задъ Хемусъ". Ако пъкъ още въ 1186 г. при образуването на второто българско царство градътъ Търново е билъ „най-личниятъ между градоветѣ задъ Хемусъ", то всѣки може да си представимъ колко голѣмъ и великолѣпенъ е станалъ той следъ 90 години, когато Акрополита го е посетилъ и писалъ, а особенно, като се има предъ видъ, каква славна епоха прекара България въ време на Асеновци и специално при царя Асена II, когато границитѣ на царството се простреха отъ Дунава до 4-тѣхъ морета. И наистина, на Търново отъ онова време се приписватъ отъ българскитѣ паметници, споредъ византийския обичай, блѣстящи епитети: богоспасаеми Цариградъ, царица на градоветѣ, царственъ и преславенъ градъ, действително втори следъ Цариградъ и пр.[5]).

Като пъкъ описва Стринава, Акрополитъ не я нарича нито полисъ (πόλις) — градъ, нито голѣмо село (κωμόπολις), нито село (χωρίον), а — паланка (τοῦ πολιχνίον). Тѣзи термини се употрѣбяватъ отъ Акрополита строго разграничително. Така, напримѣръ, като говори за нѣкои градове, паланки и

---

[1]) **Acropolita**, c. 73, p. 152: Τρινόβου, ἔξω που τοῦ τοιούτου διάγων ἄστεος, εὐθὺς ἐτεθνήκει. . . [2]) **Krause**, Die Byzantiner, Halle, 1869, p. 15. [3]) **Leonis Diaconi** Historiae, VIII, 2, ed. Bonn., p. 131. [4]) Вижъ **Henry Cohen**, Description historique des monnaies frappées sour l'empire romain, VII, 325—7. [5]) **Krause**, Die Byzantiner, p. 15: βασιλεύουσα πόλις, ἡ βασιλὶς τῶν πολεων и пр.; срв. **Иречекъ**, История на българитѣ, 330.

голѣми села при Родопитѣ, той казва: „защото Стенимака и Чепина и *колкото паланки и голѣми села* имало, лежащи при Родопската планина“ и пр.[1]). По-нататъкъ той говори и за Перущица и Кричимъ и казва, че тѣзи четири и други „градчета и паланки“ (πολίχνια καὶ κωμοπόλεις) били укрепени, лежали предъ лицето на Родопскитѣ планини и пазили всичко, което е задъ тѣхъ“[2]).

Че твърдението на Акрополита, какво Стринава е била полихния—паланка, не е погрѣшно, се вижда, както отъ новото издание на съчинението му отъ Хайзенберга, така и отъ старото—Бонското издание, дето текстоветѣ не се различаватъ въ нищо. Следователно, щомъ Акрополита нарича Търново асти — главенъ градъ, столица, а Стринава—полихния—паланка, то явно е, че той прави пълно разграничение между тѣхъ, а върху това нѣщо, както казахме, никой отъ новитѣ автори не е обърналъ надлежното внимание.

И не само у Акрополита, думата полихния се употрѣбява и отъ много други византийски историци. Така, напримѣръ, Никифоръ Григора, като говори, че царь Иванъ Александъръ, въ 1333 година, предприелъ походъ противъ Византия, казва, че подчинилъ подъ властьта си подбалканскитѣ паланки (τὸν Αἷμον πολιχνίων[3]), а тѣ тогава сж били известнитѣ и отъ други византийски автори градове и паланки отъ Ямболъ до Анхиало и Месемврия, именно: Аетосъ (сегашениятъ Айтосъ), Ктения, Русокастро и др. Никита Акоминатъ нарича полихния и Проватосъ (сегашно село Провадия), на североизтокъ отъ Одринъ, което той, за разлика отъ сегашния градъ Провадия въ Северна България, нарича Тракийска — πολίχνιόν τι θρακικὸν Προυατου[4]). При това, интересно е, че и тракийската Провадия, е била, като Стринава, и паланка, и крепость[5]). Такиви сж били и Айтосъ и Ктения и Русокастро. Въ Русокастро царь Иванъ Александъръ обсадилъ императора Андроника. Следователно, мене ми е чудно, какъ такива компетентни византолози, като: Лебо, Херцбергъ, Дилъ, Хайзенбергъ и Успенски, които не сж могли да не знаятъ писаното отъ Никита за Търново и текстоветѣ на Акрополита за него и Стринава, да не обърнатъ внимание на това толкова важно обстоятелство. За нашитѣ историци не говоря, защото тѣ сжщо не сж погледнали критически на въпроса и тѣзи, които поменаватъ за Стри-

---

[1]) **Acropolita**, p. 78: . . . Στενίμαχος γὰρ καὶ Τζέπαινα, καὶ ὅσα ἦν τῷ τῆς Ῥοδόπης ὄρει παρακείμενα πολίχνιά τε καὶ κωμοπόλεις. . . [2]) **Acropolita**, 84, 119, 120; **Иречекъ**, Пжтувания, 390. [3]) **Niceph. Gregoras**, I, 457—8. [4]) **W. Tomaschek**, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, II, 332. [5]) **Иречекъ**, Пжтувания по България, 695.

нава, сж чели за нея, вѣроятно, само въ съчинението на професоръ Успенски — Образованіе втораго болгарскаго царства.

V. Освенъ горниятъ фактъ, Акрополита изтъква още едно важно обстоятелство, сжщо пренебрегнато отъ всички нови автори. а, споредъ мене, то за лишенъ пжть иде да покаже, че Стринава действително нѣма нищо общо съ Търново. То е формата, начинътъ, по който Акрополита се изразява за Стринава. Както видѣхме по-горе, той казва „Асанъ съ командуваната отъ него войска влѣзе вжтре въ паланката, на която именно названието е Стринавосъ“ — τοῦ πολιχνίου οὗ δή τοὔνομα (въ Бонското издание τὸ ὄνομα) Στρίναβος εἰσέρχεται или, въ другъ по-свободенъ преводъ, „влѣзе именно *въ така-наречената* паланка Стринавосъ“. Изразътъ „така-наречената“ не се среща нийде у Акрополита за известнитѣ и голѣмитѣ градове въ византийската империя, а още по-малко за столичнитѣ градове на чуждитѣ държави. Този изразъ той употрѣбява само тогава, когато се касае за паланки и малки градовце, пъкъ даже и за по-значителни, но съ по-малка известность градове. Така, напримѣръ, въ сжщото си съчинение, Акрополита, като говори за *града* Зихна, въ Македония, казва: „защото господарувалъ надъ всичкитѣ страни до тъй-именувания градъ Зихна, нѣкжде близо до Сересъ“ [1]).

На второ мѣсто, като говори за знаменитата битка между царь Иванъ Асенъ II и солунския императоръ киръ Теодоръ Комнинъ въ 1230 г., казва, че тя станала „именно нѣкжде около мѣстностьта до Марица, *именуема Колокотница*[2]).

Сжщиятъ изразъ — *така-именуемиятъ градъ*, градецъ, мѣстность и пр., който Акрополита употрѣбява съ думата ὀνομαζομένου, други византийски историци употрѣбяватъ съ думата λεγόμενον — така-наречения. Така напримѣръ, Анонимниятъ историкъ, като говори за бѣгството на Исакъ Ангела следъ катастрофата, казва, че „царьтъ билъ спасенъ презъ *така-наречения Креносъ* въ Верея[3]). Като говори за друга една война между Асена и Исакъ Ангела, Никита Акоминатъ казва, че тя станала κατά τοπον τινὰ Βαστέρνας λεγόμενου — при така-нареченото мѣсто Вастернасъ[4]). На друго мѣсто, сжщиятъ авторъ, като говори за едно сражение при паланката Провадия, Одринско, казва: „при така-наречената тракийска Провадия[5]). Византийскиятъ историкъ и бивши императоръ

---

[1]) Сжщо, 72. [2]) Сжщо, 42. Колокотница е сегашното село Клокотница. [3]) Βασιλεύς δε διά τοῦ λεγομένον Κρηνοῦ πρὸς τὴν Βερόην ἀποσωθείς. [4]) Nicetas, 518. [5]) **W. Tomaschek**, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, 332.

Кантакузенъ, като говори за една среща на императора Андроника Млади съ царь Михаилъ Шишмана. казва, че тя станала при „така-наречената Кремна“ — ἐν τοῖς λεγομένοις Κρημνοῖς, между Созополъ и Анхиало[1]).

И не само за паланкитѣ и по-малкитѣ градове, византийскитѣ историци употрѣбяватъ думитѣ „така-наречена“ или „именуема“, и за други нѣща. Така, напримѣръ, Теофанъ и Никифоръ, като говорятъ за историческия проходъ Верегава, наричатъ го τὴν λεγομένην ἐμβολὴν Βεριγανων[2]). Скилица, като говори за клисурата между планинитѣ Огражденъ и Бѣласица, презъ дето императоръ Василий ималъ обичай да нахлува въ Македония, въ време на войнитѣ съ българския царь Самуила, нарича мѣстата „така-наречenитѣ Кампалонгъ и Клидионъ“ — διὰ τοῦ λεγομένου Κίμβα—λογγον καὶ τοῦ Κλειδίου[3]). Кедринъ и Зонара, като говорятъ какъ императоръ Никифоръ Фока (963 - 968 г.) навлѣзалъ въ българскитѣ предѣли и стигналъ до известния окопъ, нареченъ Еркесия, между Черно-море и р. Марица, при гр. Търново-Сейменъ, наричатъ го „така-наречения голѣмъ окопъ“ — ἄχρι τῆς λεγομένης μεγάλης σούδας[4]).

Всички тѣзи примѣри идатъ да ни покажатъ, че въ византийскитѣ времена се е считало за неумѣстно и дори за излишно да се употрѣбява израза „така-нареченъ“ за голѣмитѣ и известнитѣ, а особено за *столичнитѣ градове*. Така е и днесъ. И сега би се счело не само за излишно, но и за просташко да се каже за столицата на нѣкоя европейска държава, като Виена, Берлинъ, Парижъ и Лондонъ — така нарeченията „Берлинъ“, „Лондонъ“ и т. н.

VI. Търново не може да бжде Стринава и по чисто стратегически причини. Макаръ Никита Акоминатъ да казва, че въ края на XII в. градътъ е билъ заграденъ съ силни стени, раздѣленъ отъ течението на рѣката и издигнатъ на върха на планината“[5]); и при всичко, че и Григорий Цамблакъ, родомъ търновчининъ († 1419 г.), да възхвалява „твърдостьта на града, понеже е заграденъ отъ стръмнинитѣ на планини и високи върхове и укрепенъ съ голѣми стени“[6]) — крепостьта на Търново, споредъ мене, е била недостатъчно силна и удобна за да може да отблъсне ударитѣ на многобройната армия на императора Исакъ Ангела, веща въ обсаждане на крепости и дошла въ България да разчисти веднажъ за винаги смѣткитѣ си съ революционното правителство на Петра и Асена и да я подчини наново подъ своя

---

1) Cantacuzenos, I, II, c. 5. 2) Theophanes, 549, 664 Bonn.; Nicefhoros, 82. 3) Йор. Ивановъ, Бѣласицката битка, въ Известия на Историческото дружество въ София, 1911, стр. 5, 6 на отдѣлния отпечатъкъ. 4) Cedrenus, 372, Zonaras, 87. 5) Никита, руски преводъ, II, стр. 163. 6) Иречекъ, Пжтувания по България, 240.

политически яремъ. Както е известно, търновската крепость е била издигната на „Царевецъ“, едно не много обширно и скалисто мѣсто и, споредъ описанието на турския пѫтешественикъ Хаджи Калфа, отъ XVII в. († 1648 г.), намирала се въ срѣдата на града, а направата ѝ била шестоѫгълна, отъ дѣлани камъни и съ 5 врати“[1]). Въ 1884 г. професоръ Иречекъ, като посетилъ Търново, измѣрилъ крепостьта и констатиралъ, че тя имала само „400 метра въ диаметъръ и 2 км. въ обемъ“[2]), а това мѣсто е недостатъчно да побере единъ по-силенъ гарнизонъ, на чело съ самия царь, толкова повече, че тамъ, на „Царевецъ“ или по турски „Хисаря“, сѫ били и палатитѣ на Асеновци, Тертериевци и Шишмановци. Тамъ билъ издигнатъ единъ дворецъ и отъ царя Ивана Александра, въ който около 1355 г. сталалъ събора противъ богомилитѣ и евреитѣ[3]). Такава е била тя и при падането на българското царство подъ владичеството на турцитѣ въ XIV в., а дали е била тя такава при образуването му въ 1190 г., ние нѣмаме никакви данни. Но и да допуснемъ, че е била такава, тя пакъ не е могла да бѫде твърде благонадѣждна за сериозна обсада, защото историята не помни нито веднажъ Търново да е било обсаждано отъ нѣкой вѫтрешенъ или вънкашенъ неприятель и да не е било превзимано. Търновската крепость, споредъ Акрополита, не е могла да устои нито на обсадата на завърналия се отъ Русия законенъ престолонаследникъ Иванъ Асенъ II, противъ узурпатора на престола — Борила, въ 1218 г.[4]), нито на обсадата на царя Константина Тиха (Асена) въ 1257 г., противъ царя Мицо[5]), нито на обсадата на султана Баязида въ 1393 г. Турскитѣ историци ни съобщаватъ, че при падането на българското царство царь Иванъ Шишманъ не се защищавалъ отъ стенитѣ на Търново, а — отъ Никополъ, като много по-силна крепость[6]) При все това, българскиятъ царь не е могълъ да не вземе нужнитѣ предпазителни мѣрки за своята столица. Въ беседата си, Димитрий Кидонъ казва, че Търново почнало да се приготвя за отбрана, още когато турцитѣ нахлули въ Северна Тракия[7]). Това сведение трѣбва да е вѣрно, защото следъ малко време турцитѣ почнали да изпращатъ чети, които минавали Балкана и нападали дори окол-

---

[1]) **Hadschi Chalfa**, Rumeli und Bosna, ed. Hammer, Wien, 1812, стр. 42. [2]) Пѫтувания по България, 231. [3]) Вижъ житието на **Теодосий Търновски** и **Иречекъ**, История на българитѣ, 332. [4]) **Acropolita**, с. 20; **Иречекъ**, История на българитѣ, стр. 325. [5]) **Nic. Gregoras**, III, 2. [6]) **Leunclavius**, Hist. mus. Turcorum, Francofurti, 1591, p. 274; **Hammer**, Histoire de l'empire Ottoman, Paris, 1895, p. 275; **Zinkeisen**, Gesch. des Osmanen. Reiches, Hamburg, 1840, I, 254, [7]) **Jireček**, Zur Wurdigung u. s. w. Arch. f. slav. Phil., IV, 260.

ноститѣ на Килифарския монастиръ, което нѣщо прогонило оттамъ прочутия обитатель на монастиря — Теодосий Търновски, както свидетелствува за това биографътъ му, цариградскиятъ патриархъ Калистъ[1]). Следъ това, щомъ султанъ Баязидъ се явилъ ненадейно предъ Търново и го обсадилъ отъ всички страни, както свидетелствува Григорий Цамблакъ въ житието на св. Петка[2]) и въ похвалното слово за Евтимия[3]) — градътъ билъ превзетъ. Колко време е траяла обсадата, Цамблакъ, както и съвременикътъ му — видинскиятъ митрополитъ Иоасавъ[4]), нищо се казватъ, но изглежда, че завладяването е станало безъ нѣкои особени мжчнотии. На сжщото мнение е и проф. П. Мутавчиевъ. „Разпространениятъ разказъ, казва той, споредъ който Търново било превзето следъ тримесечна обсада, се основава на преданието, съобщено отъ Раковски[5]). Малко вѣроятно е, че градътъ ще е могълъ да издържи една тъй дълга обсада. Обстоятелството, че въ 1388 г. Шишманъ го оставилъ, за да търси по-здрава защита задъ стенитѣ на Никополъ и че следъ подновяването на войната, презъ сжщата година, градътъ билъ превзетъ безъ голѣми усилия отъ Али паша, всичко това показва — прибавя Мутавчиевъ — че стенитѣ на природно-укрепената българска столица не ще сж били въ особено добро състояние“[6]). На сжщото мнение е и професоръ Д-ръ П. Никовъ. „Ние знаемъ отъ 1388 г. — казва той, — че при тогавашното турско нахлуване въ България, и то както първия пжть, така и втория, Шишманъ се е защищавалъ не въ Търново, а въ най-силната своя крепость Никополъ. Напълно естествено е, прочее, ако и при новото турско нападение въ 1393 г. той е отбѣгналъ българската столица, *укрепленията на която не сж били най-силни и сигурни за него въ страната*“[7]).

А ако Търново не е могло да издържи една по-продължителна обсада *и то въ края на второто българско царство*, следъ като царетѣ и пълководцитѣ сж имали достатъчно време презъ цѣлия периодъ на това царство, отъ 1186 до 1393 г., да се грижатъ за засилването на неговата охрана,

---

[1]) **В. Н. Златарски**, Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Θеодосіа, София, 1904, стр. 30. [2]) **Kaluzniazki**, Werke Euthimius, p. 432. [3]) **Архимандритъ Леонидъ**, въ Гласник на сръбската академия на наукитѣ, кн. 31, стр. 281: **приде** (варварскиятъ царь) **ненадежно и нападе на градъ не отъ единое или отъ двою страноу, нъ всего оградивъ окрестъ.** [4]) Въ житието на св. Филотея. [5]) О Асѣню и пр., 126. [6]) Боженишкиятъ надписъ, въ Списание на Българската академия на наукитѣ, кн. XXII, 109, 110. [7]) Известия на Истор. дружество въ София, кн. VII—VIII, стр. 78.

то колко повече неговата крепость е била по-слаба и по-несигурна още въ първоначалния периодъ на царството — 1190 год.?

И последниятъ царь отъ западното — Самуиловото българско царство — Иванъ Владиславъ, при нападението на императора Василий II, въ 1018 г., не се защищавалъ въ своята столица Охридъ, а избралъ г. Прѣспа, лежащъ на острова на тамошното езеро, дето мислилъ, че ще се брани по-добре[1]).

Вследствие на всичко това, при образуването на второто българско царство, царь Асень или „този необикновенно ловъкъ и въ трудни обстоятелства извънредно изобретателенъ човѣкъ", както го нарича Никита Акоминатъ, е трѣбвало да търси, както въ голѣмия походъ на Исакъ Ангела противъ България, въ 1187 г., така и сега въ 1190 г., друга по-солидна крепость, дето той е приелъ самъ да бжде обсаденъ съ своята войска. Първиятъ пжть, както вече знаемъ, той избралъ Ловченската, а сега — Стринавската крепость.

VII. Търново не може да бжде Стринава, защото не е отговаряло и на *стратегическитѣ планове* на Асена, както въ едната, така и въ другата година, а какви сж били тѣзи планове, ние ще видимъ подиръ малко.

VIII. Най-после, нека изтъкнемъ и това важно обстоятелство, което напълно противоречи на мисъльта, че Стринава може да бжде Търново; *то е разстоянието* между този градъ и прохода, дето е станала катастрофата. Споредъ описанието на византийскитѣ историци, разстоянието е било съвсемъ кжсо и погромътъ е станалъ въ сжщия день на отстжплението отъ крепостьта Стринава. А отъ Търново до тоя проходъ разтоянието, както ще видимъ, е 56 клм. Това разтояние пъкъ може да се изходи отъ една армия, заедно съ обозитѣ й, колкото бързо тя и да бѣга, най-малко за три дни — по 18 клм. въ день, а особенно, като се има предъ видъ, че тукъ мѣстностьта е планинска и че обикновениятъ воененъ преходъ въ равнитѣ мѣста, както въ старо време, така и сега, е 25 клм.

---

[1]) **В. Н. Златарски**, История на българската държава, т. I, ч. II, стр. 756—7.

СТРИНАВА — „ГРАДЪТЪ" НАДЪ ДРѢНОВО И С. ЦАРЕВА ЛИВАДА

Като прочетемъ по-внимателно сведенията, които ни даватъ тримата византийски историци: Акрополита, Никита и Анонимниятъ авторъ, ние не можемъ да не дойдемъ до заключение, че щомъ императоръ Исакъ Ангелъ билъ заплашенъ отъ мнимия български бѣглецъ, че куманитѣ вече ще минатъ Дунава и ще му пресѣчатъ пжтя на отстжплението къмъ Варна и Месемврийския проходъ, той още на сутриньта напусналъ обсадата на крепостьта Стринава и избралъ, като най-кратъкъ пжть за Тракия — Верейския; че катастрофата е станала наблизо въ Балкана, и че той едва сполучилъ да си пробие пжть и да бѣга презъ Крънъ за Верея. Отъ това пъкъ следва, че крепостьта и паланката Стринава трѣбва да се търси непременно въ предпланинитѣ на Балкана, на северъ отъ Крънъ и бездруго — въ областьта на Верейския пжть, на нѣкое много стратегическо и важно мѣсто. Вследствие на това, въ 1923 и 1926 г. ние положихме всички усилия, обходихме по-голѣмата часть отъ Търновско, Дрѣновско, Трѣвненско и Габровско и се помжчихме дано откриемъ развалинитѣ на тази толкова важна за насъ крепость и да разрешимъ спорната историческа проблема. Резултатитѣ, които добихме, сж блѣстящи и ние ще ги изложимъ тукъ на благоусмотрението на читателитѣ си[1]).

---

[1]) Съ съжаление ще изтъкнемъ тукъ следующия фактъ. Въ време на ескурзията си презъ 1923 г. изъ околностьта на гр. Трѣвна, за да видя мѣстата и да събера данни за крепостьта Стринава и за старитѣ пжтища, азъ поканихъ градския кметъ г. Д. Златевъ и учителя г. Б. Даскаловъ да ме придружатъ и тѣ дойдоха. По препоржката на дрѣновската дружба въ гр. София, презъ ескурзията ми въ 1926 г. изъ околностьта на гр. Дрѣново, азъ поканихъ учителитѣ: Марковски, Ив. Мългловъ и П. Робовъ, които сжщо ме придружиха. Въ време на обиколкитѣ си, азъ не можахъ да не посветя другаритѣ си въ цельта на дохождането ми по тѣхнитѣ мѣста и да не имъ разкажа страшното събитие, станало тукъ преди 740 години. Обаче, когато се завърнахъ въ Софня, азъ останахъ изненаданъ отъ известието, че Даскаловъ и Робевъ издали по една брошура, а Иванъ Мългловъ обнародвалъ петь статии въ Габровския в. „Борба", въ които тѣ описватъ сжщото събитие и отдаватъ всѣки на себе си авторството за това откритие! Значи, това, което голѣмитѣ капацитети въ науката: Лебо, Херцбергъ, Дилъ, Успенски, Иречекъ, Златарски и пр. не можаха да издирятъ, направили го: Ив. Мългловъ, учитель, сега търговецъ на дребно, въ Дрѣново, Пенчо Ро-

Обяснения: Развалини отъ крепостни стени. Следи отъ землянки. Разв. отъ църква и др. сгради

Стринавската крепость и гр. Дрѣново

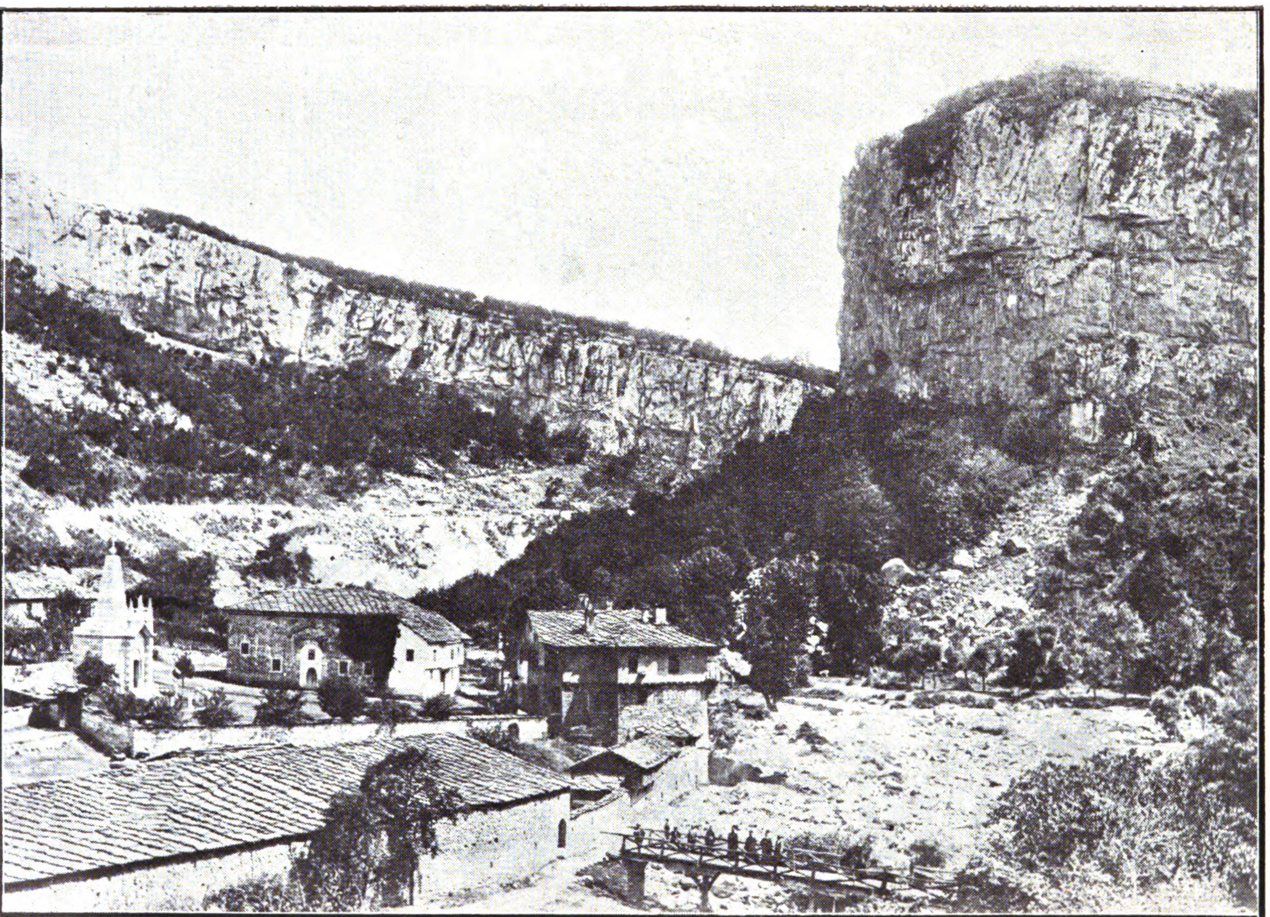

Западната часть на Стринавскитѣ скали. Дрѣновскиятъ дервентъ и монастиръ

Три километра на западъ отъ гр. Дрѣново и току надъ с. Царева-ливада се издига едно стръмно, скалисто и високо плато. То съставлява часть отъ планинската верига, подъ название „Каялъшки скали“ и се отдѣля отъ височината „Стража“ чрезъ пролома на Дрѣновската рѣка или така-наречения „Дрѣновски дервентъ“. Платото обема около 2 клм. въ широчина и около 3 — въ дължина, или всичко около 6 кв. клм.

Най-западната часть на платото обема около 2 клм. въ широчина и около 1/2 въ дължина. Тази часть се издига найвисоко въ цѣлото плато и нейниятъ връхъ има около 560 м. височина. Срѣдната часть на платото е висока около 500 м., а източната — около 450 м. надъ полето при Царева-ливада. Отъ западъ, въ пролома на рѣката, дето е разположенъ Дрѣновскиятъ монастиръ, скалитѣ се спущатъ съвсемъ отвесно. Сжщото е и откъмъ северо-западъ и юго-западъ къмъ Царева-ливада и достжпа отъ тѣзи мѣста за платото е съвсемъ невъзможенъ. Къмъ северо-източната страна рѣката се значително отклонява отъ политѣ на платото — около 1 клм. и скали тукъ нѣма, но стръмнината на горе къмъ платото е сжщо голѣма и достжпа отъ тази страна е много труденъ. Сравнително, по-достжпно е платото откъмъ юго-източната страна.

Тамъ, дето нѣма отвесни скали и достжпътъ въ нѣкои мѣста на платото се е мислилъ за възможенъ, тамъ платото е било обградено съ яки стени и е представлявало една грамадна и величествена крепость. Но всичко това, като че не е било достатъчно за охраната ѝ; затова вжтре въ така издигнатата крепость сж били издигнати други, нѣколко отдѣлни крепости. Така, една голѣма крепость е била издигната на южния край на платото, на мѣстностьта „Куклитѣ“. Тя е имала двойни два метра дебели стени и между тѣхъ се виждатъ въ две редици дълбинитѣ на жилищата на гарнизона, а надъ втората укрепителна стена — развалинитѣ на една голѣма кула, дето, вѣроятно, е живѣялъ командантътъ на

бовъ, учитель въ с. Копчелий и Даскаловъ, учитель въ Трѣвна! Първиятъ се дори хвали въ една отъ статиитѣ си, че билъ челъ и гръцкитѣ автори и че сега оставало специалиститѣ да подкрепятъ неговитѣ издирвания! Така постжпи и другъ единъ, пакъ учитель, въ гр. Карнобатъ — Ат. Игнатиевъ Карайвановъ при изследването ми на Сидирския или Чалжкавашкия проходъ (вижъ моя Юбилеенъ сборникъ Плиска-Преславъ, ч. I, стр. 132). Кжде бѣха тѣ по-рано, преди моето дохождане по тѣхнитѣ мѣста, и защо до тогава не сж писали нищо? На това ние нѣма какво да кажемъ, освенъ: О, sancta simplicitas — О, свещенна простота!

крепостьта. Малко по на изтокъ отъ нея се издигала втора кула, развалинитѣ на която и сега личатъ и която сигурно е служила, за да се наблюдава нашедствието на неприятеля откъмъ Балкана, по долината на Трѣвненската рѣка. Тази крепость и кулата сж командували надъ южния фронтъ на общата крепость.

Втората крепость е била по-голѣма и много по-силна. Тя е обемала голѣмо пространство отъ западната часть на платото, именно около 1 клм. въ ширина и около $^1/_2$ клм. въ дължина, и съставлява най-високата, скалистата и непристжпна часть на цѣлото пространство. Източната ѝ часть е била заградена съ една крепостна стена, два метра дебела, която започва отъ западната часть на скалитѣ, надъ пролома, и заобикаля до северната страна на скалитѣ. Високиятъ връхъ, който се издига вжтре въ самата крепость, се нарича „Чуката" или "Орлово гнѣздо". До него, въ подножието, се издигали две малки кули и една църквица. На западъ отъ тѣхъ, въ сжщата крепость, тъкмо надъ пролома, дето лежи Дрѣновскиятъ монастиръ, се издига една височина, наречена „Момеринъ чукаръ"[1]). Тамъ сжщо личатъ стенитѣ на една кула. Отъ върха „Чуката", който се издига като исполинъ не само надъ цѣлото плато, но и надъ цѣлата тукашна околность, може да се наблюдава за движението на неприятеля далечъ по всички посоки и въобще да служи за голѣмъ обсервационенъ пунктъ. Особено очарователна е гледката отъ „Орлово гнѣздо" къмъ Дрѣново, който градъ се простира почти въ политѣ на височината.

Всичкитѣ крепостни стени сж били зидани съ плочи, къртени отъ мѣстнитѣ скали и съединявани безъ хоросанъ, нѣщо, което показва, че тѣ сж правени набързо отъ българитѣ. Такива сж стенитѣ и на близкото тукъ „Липово-Градище", на югъ отъ Дрѣново, и на крепостьта на гр. Крънъ.

Крепоститѣ при „Орлово гнѣздо" се наричатъ „Градъ", което на старобългарски значи крепость. Интересно е, че при Габрово укреплението се нарича „Градище", а на „Ви-

---

[1]) „Момеринъ" или „Моминъ чукаръ", споредъ преданието, е добилъ названието си отъ хвърлянето оттукъ долу въ пролома на две българки — моми, които искали да избѣгнатъ падането въ пленъ у неприятеля. Тѣ сплѣли коситѣ си наедно, прегърнали се и се хвърлили долу въ пропастьта, но се вкаменили и сега народътъ вижда фигуритѣ имъ въ една скала. Сълзитѣ имъ бликнали изъ две пещери подъ скалата въ пролома, наречени „Момерини пещери" и страждущитѣ отъ очиболъ дохождатъ тукъ да събиратъ капкитѣ и се лѣкуватъ. Тамъ ежегодно, срещу праздника св. Марина (30 юний), става съборъ и всички миятъ очитѣ си съ моминскитѣ сьлзи (вижъ **Хр. Марковъ**, История на деветь-тѣхъ дни, стр. 133; **П. Робовъ**, Градъ Дрѣново и неговата околность, стр. 29.).

тата стена", надъ с. Сърбеглий, и при с. Трънито, Габровско, крепоститѣ носятъ сжщото название—„Градътъ". На западъ отъ височината при Царева-ливада, задъ пролома на Дрѣновската рѣка, скалистиятъ планински гребенъ продължава къмъ Севлиево, подъ името „Стража", и тъкмо срещу „Моморинъ Чукаръ" се издигало друго градище. Въ 1923 г., професорътъ при Софийския университетъ д-ръ Тулешковъ, заедно съ нѣколко души дрѣновци, направиха разкопки и се оказа, че то датира още отъ римско време. Въ него се намѣрилъ единъ каменен надписъ отъ времето на императора Септимия Севера (193—211). Преданието гласи, че двѣтѣ крепости — „Градътъ" и тази на „Стражата", нѣкога били съединени съ висящъ желѣзенъ мость.

Въ срѣдата платото е малко хлътнало и образува една вдлъбнатина. Въ време на дъждове тукъ се образува единъ голѣмъ водовъртежъ (поноръ) и въ видъ на фуния водата се крие въ недрата на възвишението[1]). Такъвъ поноръ имало и отвъдъ платото, на „Стражата", при с. Долни-Върпища.

Мѣстностьта при „Куклитѣ" и „Градътъ" е камениста и върху нея се издигатъ вѣковни дървета, а срѣдната и източната часть представлява обработваема площь отъ овощни градини, ниви, ливади и дори има малко лозя.

Вода има само въ срѣдата на платото, близо до понора, дето тече една чешма. Друга чешма има въ севернитѣ поли на платото, наречена „св. Марина". Липсата на изобилна вода въ цѣлото плато, споредъ мене, е заставлявала владетелитѣ на този чуденъ кжтъ да укрепяватъ всичкитѣ мѣста, отдето би се промъкналъ неприятелски кракъ и сигурно тукъ, въ крепоститѣ, е имало пригодени и цистерни (щерни), дето се събирала дъждовната вода. Такава цистерна азъ видѣхъ въ крепостьта на Крънъ и водата се събирала не само отъ дъждоветѣ, а и отъ единъ хубавъ изворъ горе въ планината и е била прокарана чрезъ единъ каналъ отъ пръстени кюнци, който и сега личи въ скалата. Цистерна е имала и крепостьта, наречена пакъ „Градътъ", въ Котленския боазъ и на много други мѣста. Твърде е вѣроятно отъ крепоститѣ на нашето плато да е имало издълбанъ тунелъ отгоре до долу въ пролома при рѣката, отдето гарнизонътъ, въ усилни времена, се снабдявалъ съ повече вода. Казватъ, че такива тунели имало въ Ловченската, Станимашката и други крепости. Сега отъ „Момеринъ-чукаръ" може да се слѣзе до рѣката въ пролома, близо до Дрѣновския монастиръ, по една стълба, съ изкопани въ стената стжпала и съ

---

[1]) Поноръ, старославянски—пониква, новогръцки καταβοθρον, се нарича изобщо мѣстото, дето една рѣка се скрива подъ земята; срв. Fr. Miclosich, Lexicon palaeoslovenicum, Vindobonae, 1862—5, p. 622.

дървени подпорки, свързани съ желѣза отвънъ въ скалата, но слизането и качването е много опасно и може да се направи само отъ хора млади и пъргави.

И така, цѣлото плато, отъ около 6 кв. клм., издигнато въ небесата, е представлявало една величествена и непристжпна крепость, заобиколена съ дебели стени само тамъ, дето скалитѣ не сж отвесни, а малко полегати и достжпни, а вжтре въ нея се издигали други две крепости, заобиколени пакъ съ стени и дори едната (на „Куклитѣ")—съ двойни стени.

Върху самото плато, въ кржга на общата крепостна ограда, се издигатъ днесъ три малки селца, отъ по десетина кжщи. наречени: Нейчовци, Доча и Добрени. Първото е разположено при самитѣ поли на върха „Орлово гнѣздо" и до преди нѣколко години носило название „Градътъ"; но, понеже подъ думата „градъ" сега се разбира близкиятъ околийски центъръ, Дрѣново, то, за да не ставатъ недоразумения, селото е било преименувано въ Нейчовци, на името на единъ отъ тукашнитѣ първенци. Второто село — Доча е разположено въ срѣдата на платото, а третото — на източната му часть. Въ време на руско-турската война, презъ 1877 г., на сжщото плато рускитѣ топографи заварили да се издига друго — четвърто и то най-голѣмо село, наречено Мамулка. То броило четиредесеть кжщи. Тѣзи четири селца, заедно съ броя на кжщитѣ, сж означени въ триверстовата карта на руския генераленъ щабъ. Селото Мамулка продължило сжществуването си десетина години следъ войната и се пръснало по околнитѣ села. Споредъ сжществующето предание, тукъ имало само едно селище, основано отъ нѣкой си дѣдо Мамулко, отдето то носило името му. Дѣдо Мамулко ималъ трима синове: Нейчо, Дочо и Добри и преди смъртьта си той имъ подѣлилъ владението на землището си и оттамъ ужъ произлѣзли сегашнитѣ три селца: Нейчовци, Доча и Добренитѣ. Не ще съмнение, че това е една народна етимология, а вѣрното, споредъ менъ, е това, че тукъ нѣкога се издигала паланката Стринава, която при нѣкое неприятелско нашедствие е била опустошена и разорена и, следъ завръщанието отъ бѣгство въ Балкана, жителитѣ й, вѣроятно отъ четири по-голѣми родове, сж образували четиритѣ малки селца, които сега сж останали три.

Кога е било издигнато първоначалното селище тукъ, не е известно, но безспоренъ фактъ е, че това плато е било обитавано още презъ старата тракийска епоха и жителитѣ му сж преживѣли всичкитѣ епохи отъ тогава до днесъ. Това се установява отъ нѣколко факти:

1. *Отъ гробнитѣ тракийски могили.* Една такава могила се издига на южната страна на платото, подъ селото Добре-

нитѣ; други две се намирали въ срѣдата, при с. Доча, а сега сѫ унищожени и изравнени съ земята, но мѣстностьта и до днесъ си запазила названието „Могилитѣ"; и четвърта могила се издига въ с. Нейчевци, въ двора на Нейчо Стефановъ. Той почналъ да я разкопава, за да отвори мѣсто за нова сграда, и намѣрилъ единъ бронзовъ чукъ, който ми показа.

2. *Нумизматическитѣ паметници — монетитѣ и други археологически предмети.* Известниятъ старъ учитель и народенъ лѣкарь отъ с. Царева-ливада — иеромонахъ Неофитъ Калчевъ, казва, че въ турско време въ Дрѣновския монастиръ имало една стая, пълна съ разни старини: ключове отъ нашитѣ крепости, сѫдове, сѣчива, бронзови, сребърни и мѣдни монети и пр., повечето отъ които, споредъ показанието му, сѫ били отъ тракийската, римо-византийската и българската епохи. Всичко било събирано горе на платото. И сега, като обикаляхъ крепостьта, говедарьтъ на с. Нейчовци, който пасеше добитъка тукъ, ми даде една мѣдна монета отъ императора Валенса (364—373 г.), а г. Нейчо Стефановъ – две мѣдни монети отъ българския царь Константинъ-Асенъ (1257—1277 г.). Освенъ тѣзи монети, имало и други, които азъ порѫчахъ да се събератъ и предадатъ на Дрѣновския музей, което г. Стефановъ извършилъ и отъ представения ми списъкъ се установява, че монетитѣ сѫ отъ следующитѣ императори:

1. Отъ Александра Македонски (335–323 г. пр. Христа).
2. Отъ императора Галиена (254—263 г. следъ Христа).
3. „ „ Нумерияна (282—284 г.).
4. „ „ Максимиянъ Херкюлъ (286—305 г.).
5. „ „ Константинъ Велики (306—337 г.).
6. „ „ Валентиниянъ I (364–375 г.).
7. „ „ Грацияна (367—383 г.).
8. „ „ Аркадий (394—408 г.).
9. „ „ Хонорий (395–423 г.).
10. „ „ Анастасий (491–518 г.).
11. „ „ Иоана Комнинъ (1118—1144 г.).
12. „ „ Мануилъ Комнинъ (1143–1180 г.).
13. „ полския краль Сигизмундъ III (XVI в.).
14. „ руската императорица Екатерина Велика (XVIII в.).

Така описаното плато съ всичкитѣ му крепости, кули, църкви и селца представлява нѣщо unicum въ България, като голѣма и непристѫпна позиция. Ние посѣтихме развалинитѣ на много стари крепости въ България, Сърбия и Македония, но такова нѣщо нигде не срещнахме. Ние не сме срещали крепости съ двойни и тройни стени и у никой старъ авторъ. Само византийскиятъ историкъ отъ X вѣкъ, Левъ Дяконъ, като описва похода на императора Иоана Цимисхий,

противъ руския князъ Светослава, въ 972 г., казва, че българската столица, Преславъ, имала две каменни укрепления: *вънишно и вжтрешно*[1]). Въ по-първата българска столица, Плиска, при Абоба, само вжтрешната крепость била каменна, а вънкашната—отъ голѣмъ земенъ окопъ[2]).

Извънредната важность на това интересно плато и неговитѣ чудни крепости не иде само отъ тѣхното топографическо положение, а и отъ общото географическо и стратегическо разположение. Издигнато тъкмо срещу Шипченския, Габровския, Крънския, Енинския, Мъглишкия, Яйканлийския и Хайнъ-боазкия проходи, това плато и крепоститѣ му, както вече знаемъ отъ описанието на друмищата, представлявало въ миналото, пъкъ и сега, единъ грамаденъ възелъ на всички пжтища презъ тѣзи проходи на югъ къмъ Тракия и на северъ—къмъ Дунава, а неговата китка отъ укрепления е била единъ сигуренъ стражъ за движенията презъ сжщитѣ проходи.

Такива мѣста сж много редки у насъ и тамъ, дето тѣ се намиратъ, сж се високо ценили отъ народа и сж били винаги избирани за убежища на населението, дето то се е крило, заедно съ богатствата си, въ усилни времена, презъ всичкитѣ минали епохи. На това плато азъ видѣхъ прилика само въ уединенитѣ и естествено-укрепенитѣ шуменско и мадарско възвишения. Разликата, която сжществува между тѣзи две възвишения и стринавското, е тази, че шуменското плато има видъ на подкова и по *дължина* е почти петь пжти по-голѣмо отъ стринавското, именно 14 клм., а мадарското е два пжти по-дълго, но и на тѣхъ е имало по три крепости[3]). Търновското пъкъ, както видѣхме, има едва два кв. клм.

Крепости отъ подобенъ характеръ не сж служили за охрана само на жителитѣ на собственитѣ имъ селища, а—и на цѣлата околность. Въ сръбския Душановъ законникъ се изрично казва „где се градъ обори или кула, да га направе *грађане тогози града и жупа што есть прѣдѣлъ тога града*“[4]). Такова е било и българското законодателство, отъ което сръбското, като по-младо, е заемало много нѣща. Напримѣръ, въ хрисовула на царя Константина-Асена, даденъ на Вирпинския монастиръ св. Георги, при Скопие, почти единъ вѣкъ преди царя Душана (1331—1355), се казва, че монастирътъ е билъ освободенъ отъ повинностьта „градъ

---

[1]) Вижъ подробното имъ описание отъ **К. Шкорпилъ**, въ Известия на Варненското арх. д-во, III, 1910 г., стр. 109—114. Известия на Бълг. арх. дружество, IV, 130. [2]) Сжщо, стр. 109. [3]) Вижъ моя Юбилеенъ сборникъ Плиска—Преславъ, ч. III, 110—113, 162. [4]) Чл. 127 на законника; срв. и **Д-ръ Ив. Сакжзовъ**, Данъчната система въ срѣдновѣковнитѣ ни монастири, София, 1924 г., стр. 10.

зидати“[1]). Българитѣ пъкъ сж заели това законодателство отъ византийската кастроктисия или градозидане. Византийскиятъ историкъ Прокопий казва, че при силнитѣ нападения на варваритѣ въ VI в. „императоръ Юстиниянъ, като забележилъ, че мѣстото задъ града Атира (сега Биюкъ-Чекмедже), въ Тракия, наречено Епископия, било изложено на нападенията на неприятелитѣ, *особено като то нѣмало никжде укрепление, пъкъ и изобщо мѣстата около него сжщо били незащитени*, построилъ тамъ единъ кастелъ, чийто кули направилъ не по обикновения начинъ, а по другъ малко по особенъ и *съ това далъ възможность на мѣстнитѣ жители да се охраняватъ*“[2]). На друго мѣсто, като говори за търговския градъ Редестосъ (сега Родосто, на Мряморноморе), сжщиятъ авторъ казва, че „когато неприятелитѣ се втурвали въ ония мѣста, то било изложено на нападението имъ, *тъй като не било укрепено и не било по природа недостжпно*. Затова и търговцитѣ отъ страхъ предъ опасностьта го презрѣли и занемарили. А сега императоръ Юстиниянъ не само осигурилъ безопасностьта на това мѣсто, но и *всичкитѣ му съседи спасилъ*; защото той въздигналъ градъ въ Редестосъ, укрепенъ съ стена, и сталалъ особено бележитъ съ своята голѣмина. *Тамъ, когато варваритѣ се приближаватъ, всички негови сжседи, прибѣгвайки на време, се спасяватъ, заедно съ своитѣ благосъстояния*“[3]).

Така е било и въ по-старата, тракийската епоха. Римскиятъ историкъ Тацитъ ни съобщава, че въ 26 г. следъ Христа, въ време на войнитѣ на римлянитѣ съ тракийцитѣ, когато се разпръсналъ слухъ между тракийскитѣ племена, *които живѣяли по планинитѣ* безъ култура и затова били много упорити, че ще ги разпръснатъ и ще ги влачатъ по разни страни, смѣсени съ други племена, „тѣ, преди да се заловятъ за оржжие, пратили посланици, които да припомнятъ за приятелството и покорностьта имъ, и заявили, че тѣзи нѣща ще си останатъ и за напредъ, ако не ги натоварватъ съ ново бреме; а ако ли искатъ да имъ натрапватъ робство, като на победени, то у тѣхъ има желѣзо, младежи и решителность да защитятъ свободата си или да умратъ. *Сжщевременно тѣ посочвали на своитѣ крепости, съградени върху скалитѣ, и на прибранитѣ тамъ свои жени и родители, и заплашвали съ заплетена, тежка и кръвопролитна война*“[4]). Следъ това Тацитъ разправя, че като се започнала

---

[1]) С. С. **Бобчевъ**, Старобългарски правни паметници, София, 1903, стр. 153. [2]) De aedificiis, IV, II, ed, Haury, p. 146—7. [3]) Сжщо, IV, 9; p. 139. [4]) Annales. IV, 46, **Г. Кацаровъ и Д. Дечевъ**, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1915, стр. 140.

войната, тракийцитѣ заели гориститѣ планински тѣснини, че „една часть отъ тѣхъ, които били по-смѣли, се показвали по открититѣ хълмове, а най-смѣлитѣ скачали предъ окопитѣ съ пѣсни и хоро по обичая на своя народъ“[1]) — тъкмо тъй, както правили българитѣ при нахлуването на византийцитѣ въ 1190 г.

Запазенитѣ досега народни предания явно подкрепятъ старитѣ законодателства и всички съобщения на древнитѣ историци. Тѣ ни показватъ, какъ жителитѣ отъ всѣка една околность въ България си избирали нѣкои непристжпни височини и тамъ, съ общи усилия, издигали своитѣ крепости, дето въ лоши времена намирали подслонъ и защита, заедно съ богатствата си. Такова е преданието за издигането на крепостьта, наречена пакъ „Градътъ“, при с. Батошево, Севлиевско, при завоя на р. Росица, въ Балкана. „Още когато бѣхъ дете, казва И. Г. Бакаловъ, слушалъ съмъ много пжти отъ стария дѣдо Минчо, отъ малкия дѣдо Минчо и отъ баба Минчювица следното предание: хълмътъ на „Града“, както и цѣлиятъ „Бухалъ“ и „Корийката“, билъ покритъ съ вѣковни гори, остатъци отъ които има сега само на върха на „Корийката“. Въ онуй време, неочаквано, често пжти, *врагове отъ разни вѣри* нападали селата и градоветѣ, обирали и изгаряли всичко; хората и добитъка избивали или отвеждали съ себе си. Хората, които живѣли въ тукашнитѣ мѣста, за да се запазятъ, решили: да съградятъ на мѣстото на „Града“ едно кале (крепость), да направятъ вжтре *кжщи за живѣене на много хора и на добитъкъ*; да приготвятъ тамъ храна много и за хората и за добитъка, а вода отъ „Байковъ-долъ“ да докаратъ съ кюнци подъ земята и да си направятъ вжтрѣ една черкова. *Решението било прието отъ всички хора, които живѣели по тукашнитѣ мѣста*, и обещали да работятъ на тлъка всички: и жени и мжже, и стари и млади, до когато се изгради всичко. Пжтища отъ рѣката до върха на „Града“ нѣмало, както нѣма и сега. Преди да почнатъ да работятъ, хората си раздѣлили работата така: едни готвили гостба, други мѣсели хлѣбъ, едни правили варь, други копали камъни, нѣкои носѣли вода, дърва и дървета за градежъ. По-леката работа оставяли за голѣмитѣ дѣца, за бабичкитѣ и за старцитѣ. Случвало се тогава, че една бабичка люляла деветь люлки съ малки дѣца. За направата на калето и на оградитѣ били потрѣбни много камъни и пѣсъкъ. Тѣхъ ги набавяли и отъ рѣката и отъ канаритѣ по върха на „Града“. Най-първо събирали и натрупвали голѣми купища камъни, пѣсъкъ на брѣга на рѣката; *после хората (мжже и жени) се нареждали прави единъ до другъ, като плеть, отъ рѣката до върха „Града“. Първиятъ човѣкъ*

---

[1]) Annales, IV, 47.

който билъ до купчината на камънитѣ, като вземалъ камъкъ, подавалъ го на оногова, който билъ до него и по този начинъ камъкътъ отъ ръката бързо достигалъ до върха на града при майсторитѣ. По *сжщия начинъ, въ торби, билъ пренасянъ и пѣсъка.* Колко години е правено калето и всичко въ него — не се знае. Но, когато и да се случвало да нападнатъ на тукашнитѣ мѣста неочаквани злосторници, *всички хора и добитъкъ се запазвали сполучливо въ калето*"[1]).

Тѣзи сжщитѣ *стратегически* мѣста около с. Батошево се завзеха отъ габровскитѣ възстаници въ 1876 г. и тамъ се биха съ турцитѣ.

Вследствие на всичко това, като имамъ предъ видъ: издигнатитѣ искуствени тракийски могили на нашето плато при Дрѣново още въ предисторическата епоха и нумизматическитѣ паметници—монетитѣ, които се намѣриха тамъ на самата повърхность на височината, безъ да се правятъ нѣкои разкопки, и които датиратъ отъ Александра Велики въ IV в. преди Христа — мене ми се чини, че тази височина е била използована, както отъ древнитѣ тракийци, така и въ римовизантийската епоха и азъ допущамъ, че тази крепость е една отъ ония, които Прокопий изброява въ вжтрешностьта на Мизия[2]).

Не ще съмнение, че тази чудна крепость е била добре използувана и презъ старо-българската епоха и то не само за охрана жителитѣ на „паланката Стринава" и на населението отъ малкитѣ селища въ тукашната планинска область, но и на жителитѣ на най-важното тукашно селище — *Дрѣново*, което се издига почти въ самитѣ поли на Стринавското възвишение. Благодарение на удобното си мѣстоположение, както градътъ Дискодуратерасъ е билъ издигнатъ отвъдъ вододѣла при с. Гостилица, въ долината на р. Янтра, още въ далечната епоха на древнитѣ тракийци, така и тукъ, въ хубавата долина на Дрѣновската рѣка, необходимостьта отъ административенъ, културенъ и търговски центъръ за тукашната планинска покрайнина е наложила издигането на друго важно селище, което, следъ като прекарало разни катастрофи при готскитѣ, хунскитѣ и аварскитѣ нашедствия и си изгубило старото име, дошли славянитѣ, които го заселили и му дали свое име Дрѣново, както тѣ дали свои имена и на Търново, Габрово и пр., които останали запазени и до днесъ. По този начинъ Стринавското укрепление надъ града станало Дрѣновска крепость.

---

[1]) Спомени и разкази за възстанието въ с. Батошево и дейностьта на габровската чета тамъ въ 1876 г., София, 1926 г. стр. 7.
[2]) De aedificiis, IV, 20; ed. Haury, стр. 146.

За града Дрѣново се знаеше досега, че е новъ градъ, основанъ преди 200—250 години. Обаче, презъ време на екскурзията си въ 1923 г., азъ можахъ да открия на западния край на града, въ нивитѣ и лозята, между болницата и рѣката, старото му трако-римско селище. Въ него сж били изкопани нѣколко стари гробници и римски монети още отъ първитѣ вѣкове следъ Христа. Така, Минчо П. Николовъ, отъ Дрѣново, открилъ въ лозето си, въ сжщото „Селище“, една римска зидана гробница и вжтре намѣрилъ скелетъ и едно бардуче; Колю Тропчевъ открилъ единъ простъ, не зиданъ гробъ, а полицейскиятъ стражарь Стефанъ Т. Боевъ изкопалъ въ лозето си сребърни монети отъ римския императоръ Филипъ Арабъ и синъ му Филипъ (244—249 г.), които ми показа. Сжщиятъ ми съобщи, че намѣрилъ и други по-малки и сребърни, които, споредъ описанието му, трѣбва да сж отъ епохата на Траяна, Хадрияна, Антонина Пия, Септимия Севера, Каракала и пр., които на много мѣста се намиратъ заедно съ монетитѣ на двамата Филиповци, Гордияна III, Траянъ Деций и др., отъ II и III в. следъ Христа. Ако пъкъ се направятъ разкопки, ще могатъ да се откриятъ още много паметници на миналото.

Въ Народния музей се намиратъ следующитѣ старини, изпратени отъ Дрѣново:

1. Часть отъ мряморна стенна колона;
2. Мряморенъ стененъ капителъ;
3. Часть отъ мряморенъ фризъ;
4. Часть отъ мряморенъ корнизъ; и
5. Часть отъ нѣкакъвъ архитектуренъ детаилъ, всички изпъстрени съ разни украшения. Тѣ, споредъ описанието на Музея, датирали XI—XII в.[1]).

Отъ врѣмето на старо-българската епоха ние имаме единъ писменъ документъ за Дрѣново отъ царя Ивана Александра, за който ще говоримъ по-сетне.

Въ поменика на Зографския монастиръ въ Света-гора, който обема епохата отъ 1527 до 1728 г., се поменаватъ наредъ селата: Габрово, Трѣвна и Елена. Дрѣново липсва, защото сигурно въ това време отъ него не е имало поклонници въ монастиря, но пъкъ тутакси следъ с. Елена се поменава *монастиръ Дрѣновски*, заедно съ неговитѣ поклонници: Иосифъ иеромонахъ, Харитонъ, Серапионъ, Станю ерей и Савчо Новака[2]). Значи, Дрѣново е сжществувало преди това време. Освенъ това, въ сжщия Зографски монастиръ се намира приписка въ петогласникъ № 96, л. 251-а, писанъ въ 1644 г. отъ нѣкой си попъ Манасий, отъ с. Дрѣново, а за

---

[1]) Водачъ за Народния музей въ София, 1923 г., стр. 191, №№ 1755—1759. [2]) **Йор. Ивановъ**, Български старини отъ Македония, 274.

да не се знае кой и отде е писачътъ, той означилъ името си и Дрѣново съ „тайни букви“, известни на науката, така: пωп Здєдωви ѿ сє́ло Ѕцюлил, които, дешефрирани отъ проф. Иор. Ивановъ, даватъ: попъ Манасие отъ село Дрѣново[1]).

При гр. Дрѣново, надъ черковата св. Никола, имало едно малко старо „Кале“, стенитѣ на което до скоро личѣли. Покрай него, отъ „Селището“ на горния край на града, вървѣлъ старъ калдаръменъ пжть до другия край на града, до м. „св. Атанасий“, дето нѣкога имало черкова или параклисъ, а това е сигурно пжтьтъ, който се е отдѣлялъ горе на платото отъ друма, идящъ отъ Търново къмъ с. Геша, за Дрѣново. Надъ „Селището“, до самата болница, е м. „св. Петка“, дето при пренасянето на мощитѣ на тази светица, въ време на царь Иванъ Асенъ II, се спрѣло шедствието и на мѣстото билъ издигнатъ монастиръ[2]), отъ който и рѣката, която протича покрай мѣстностьта, носи названието „Монастирски долъ“. Тукъ и досега гражданитѣ продължаватъ да се събиратъ на праздника на св. Петка за черкуване и на „сборъ“, който продължава 3 дни[3]). Тукъ гражданитѣ се събиратъ и на Великъ-день и на Георгевъ-день, а сжщо и за извършвание на молебствие за дъждъ.

Подъ „Селището“ е м. „Малкия Рангелъ“ (Арахангелъ), дето въ времето на царь Калояна билъ издигнатъ монастиръ, въ честь на св. Михаилъ Войнъ, за спиране тукъ на шедствието по тържественото пренасяне мощитѣ му. Следъ разрушаването на монастиря отъ турцитѣ, той е билъ издигнатъ на друго близко мѣсто, срещу с. Цинга, въ Дрѣновския дервентъ, но и тукъ монастирьтъ е билъ разрушенъ и наново издигнатъ още по-нагоре отъ дервента, дето е сега[4]). Въ време на прокарването на ж.-пжтната линия за Трѣвна-Борущица, въ старото мѣсто на монастиря сж били изкопани нѣколко златни византийски монети и единъ златенъ кръстъ.

Всичко това показва, че Дрѣново е едно старо селище, което води началото си още отъ тракийскитѣ времена и че, както въ надвечерието при образуването на третото българско царство въ 1876 г. една чета възстаници заби знамето за свобода или смърть въ неговия монастиръ, противъ турското владичество и даде многобройни жертви въ битката съ ордитѣ на Фазлж паша, така, както ще видимъ подиръ малко, и въ 1190 г., при образуването на второто царство, Дрѣново е било най-близкия свидетель на юнашката борба съ гърцитѣ и на ужасния погромъ на тѣхната армия.

---

[1]) Сжщо, 196. [2]) Вижъ за това по-горе, стр. 108. [3]) Въ последнитѣ години „Сборътъ“ става въ града. [4]) За историята на този монастиръ вижъ статията на Ю. п. Георгиевъ въ Пер. Сп., кн. 67, свз. 9—10.

Разположенъ въ предпланинитѣ на Балкана, въ една хубава долина, оросявана отъ Дрѣновската рѣка, градътъ Дрѣново не само че е билъ отдавна културенъ, административенъ и търговски центъръ, но е билъ и доста важенъ комуникационенъ пунктъ. Пжтищата, които въ старо време, пъкъ и сега, сж излизали отъ него на югъ къмъ Балкана и на западъ къмъ Габрово, сж били нѣколко и сж се съединявали при разни пунктове съ Верейския пжть, а особенно при близкото тукъ с. Царева-ливада. Това село е и сега станция на държавното шосе, направено отъ Търново за Балкана отъ Митхадъ паша и на ж.-пжтната линия за Тракия и Габрово.

Преданията, които чухъ въ Дрѣново и въ всички околни села, именнно: Муця, Гърня, Копчелий, Царева-ливада, Добренитѣ и пр. за нашето плато и за крепоститѣ, свързватъ тѣзи укрепления и околностьта имъ съ създателитѣ на второто българско царство — Асеновцитѣ. „Тамъ, на височината, въ „Града", е било „Царовището" на царь Асена[1]), казаха всички старци и баби. Долу, въ юго-източното подножие на височината, лежи една обширна мѣстность, отъ нѣколко хиляди кв. м., и се нарича „Царь Асеникъ". „Тамъ е лагерувала войската на царь Асена", казватъ сжщитѣ старци и баби. А на западъ отъ тази мѣстность се простира една обширна ливада, която се нарича „Царь Асенова" или само „Царева-ливада". „Тамъ, прибавятъ сжщитѣ старци и баби, сж пасли конетѣ на царь Асена".

И действително, мѣстностьта „Царь Асеникъ" и досега продължава да се нарича съ сжщото име. Какво е имало тамъ и дали тя е служила само за лагеръ на войскитѣ, не е известно; но, споредъ друго предание, съобщено ми отъ много стари хора, а особено отъ 80-годишния иеромонахъ Неофитъ Калчевъ, тамъ до преди 40 години се виждали развалинитѣ на единъ параклисъ, издигнатъ по случай престояването мощитѣ на св. Ивана Рилски и на св. Петка, при пренасянето имъ въ Търново. Това мѣсто се счита за „свето" и, споредъ сведенията на свещеника отъ с. Царева-ливада, съобщени ми чрезъ П. Робовъ, отъ Дрѣново, на това мѣсто всѣка година се извършва маслоосвещение и се свети вода противъ градушка на „размѣтния понеделникъ", следъ Томина недѣля. Сжщо и ливадата на царь Асена носи названието си „Царева-ливада и до днесъ. Такива названия и предания, свързани съ личностьта на царь Асена, не се срещатъ никжде другаде въ цѣла България.

До прокарването на шосетата отъ Търново за Дрѣново, Габрово и Трѣвна отъ знаменития турски реформаторъ Митхатъ паша, пространството на Царева-ливада" стоело голо,

---

[1]) Т. е. мѣсто, дето царувалъ царь Асенъ.

необработено; но следъ това тамъ се издигнало едно ханче отъ нѣкой си дрѣновецъ, за посрещане и изпращане на пжтници. То стояло осамотено до освобождението на България, но следъ това, вследствие на голѣмото движение по шосетата, селището се увеличи и образува самостоятелна селска община. Следъ прокарването пъкъ на ж.-пжтната линия отъ Русе за Тракия, презъ Търново, Дрѣново, Царева-ливада, Трѣвна и Борущица, а сжщо и за Габрово, с. Царева-ливада стана новъ значителенъ възелъ на пжтищата и на ж.-пжтнитѣ линии; положението на селото продължава да се подобрява и издига въ широкъ размѣръ и днесъ ливадата на царь Асена представлява една хубава паланка, която ежегодно привлича нови поселенци и постоянно подбива въ търговско отношение своя съседъ и околийски центъръ — Дрѣново, като продължава да се краси съ старото си название „Царева-ливада".

Запазенитѣ въ народа предания за „Царовището" на царь Асена, за мѣстностьта „Царь Асеникъ", за неговия воененъ лагеръ тамъ, за издигнатия на сжщото мѣсто параклисъ за споменъ на престояването тукъ мощитѣ на св. Иванъ Рилски и на св. Петка и за „Царева-ливада", сж отъ особена важность за насъ и заслужаватъ да се спремъ по обстоятелствено върху тѣхъ. За да си обяснимъ тѣзи предания, ние ще си позволимъ да искажемъ две хипотези.

1. Историята не е могла да обясни досега: де е било първоначалното жилище на Петра и Асена и изобщо на тѣхния родъ, преди революцията въ 1186 г., когато тѣ сж били още боляри. Вѣрно е, че тѣ обявиха възстанието въ Търново, но не е чудно това да е станало тамъ, като главенъ центъръ въ Хемскитѣ планини, както Никита нарича Търново, а не защото тамъ сж били тѣхнитѣ родови владения. Наистина, когато станали царе, тѣ издгнали тамъ палатитѣ си, оттдето мѣстностьта добила названието „Царевецъ", но това не решава въпроса за тѣхнитѣ по-стари жилища.

Известно е, че българскитѣ боляри, които, подобно на византийскитѣ по онова време, сж владели обширни земи, сж живѣли въ силно укрепени кули, разположени на високи и стръмни скали, дето сж могли да се считатъ напълно за безопасни и че „като се уповаваха, казва Никита, на своитѣ тѣсни планински клисури и се надѣваха на многобройнитѣ си укрепления, разположени на високитѣ и стръмни скали — тѣ (българитѣ отъ Балкана) изобщо бѣха упорити срещу ромеитѣ, но въ настоящия случай тѣ произведоха открито възстание, съ намѣрение да отмжстятъ — така да се каже — за смъртьта на своя Патрокълъ, т. е. за откарването на тѣхнитѣ стада и за нѣкой други притѣснения. Виновницитѣ на

това зло и възмутителитѣ на цѣлия народъ бѣха двамата братя Асенъ и Петъръ"[1]).

Като се спира на сѫщия въпросъ — за жилищата и кулитѣ на старитѣ български боляри, професоръ Иречекъ казва: „Въ България, както и въ Сърбия, пѫтешедственикътъ често забелѣзва на височинитѣ и скалитѣ развалини отъ срѣдно-вѣковни крепости, които били издигнати отчасти върху римски основи. Тѣ и досега още не сѫ систематически изследвани. Малкитѣ боляри пъкъ, по всѣка вѣроятность, сѫ били тъй сѫщо многочислени въ България, както и въ Хърватско, Унгария, Полша, Русия и до 30-годишната война — въ Чехия"[2]).

Вследствие на тия съображения, азъ допущамъ, че до възстанието жилището на Асеневци може да е било въ Стринава. Следъ възстанието пъкъ тѣ сѫ засилили нейнитѣ укрепления и царь Асенъ, облѣгайки се на тѣхната здравина, е приелъ да се затвори тамъ при нашествието на императора. Не ще съмнение, че тѣзи колосални крепости, както ги представляватъ сега остатъцитѣ имъ, сѫ изисквали много време за разширението имъ; затова, види се, въ време на похода на императора въ 1187 г., царь Асенъ се затворилъ въ Ловченската крепость, която, като по-малка, тогава е била достатъчно пригодена за обсадата, а въ 1190 г. — въ Стринавската.

2. Втората хипотеза е, че, до възстанието, Стринава, съ своитѣ скали и височини, може да не е била жилище на Асеновци, но да е била онова сѫщото скалисто мѣсто въ Балкана, което Петръ и Асенъ, заедно съ поднасяне молбата да бѫдатъ записани въ военитѣ списъци на византийската армия[3]), искали отъ императора Исакъ Ангела въ гр. Ипсала да имъ го отстѫпи съ грамота, а той отказалъ да имъ го даде[4]). Какви сѫ били съображенията на императора за това, не е известно; но това мѣсто не е могло да бѫде нѣкой непристѫпенъ и забитъ въ небесата връхъ или скала, който да не служи за нищо. То сигурно е било отъ високо стратегическо значение и имъ е било необходимо за тѣхнитѣ предначертани военни цели, именно за да се укрепятъ тамъ въ време на проектираното възстание. Това искане тѣ направили въ 1185 г., т. е. следъ като сръбскиятъ великъ жупанъ Стефанъ Неманъ се отмѣтналъ отъ Византия въ 1180 г., следъ нахлуването на норманитѣ въ империята и следъ погрома имъ при Димитрица на 7 ноемврий 1185 г., нанесенъ отъ полководеца Алекси Врана. Тогава брожението за възстание въ България е било вече силно обзело балканската

---

[1]) **Nicetas**, p. 482. [2]) История на българитѣ, 193. [3]) За тогавашната военна система вижъ **Zachariae**, Ius Graeco-romanum, III, §§ 261, 289. [4]) **Nicetas**, p. 482.

страна, вследствие лошото положение на империята и задигането на добитъка на нашитѣ балканджии за сватбата на императора. Следъ възстанието, обаче, мѣстото е било окупирано отъ Асена и приспособено въ една грамадна крепость. Въ всѣки случай, въ преданието за „Царовището", за „лагера" и за „ливадата" на царь Асена при височинитѣ до гр. Дрѣново, се крие нѣщо необикновено и показва, че то не може да се придобие отъ едно временно пребиваване тамъ на царь Асена, а се е изисквало едно по-дълго живѣене.

Ако пъкъ до революцията въ 1186 г. тѣзи две наши мнения могатъ да се считатъ като две прости хипотези, то следъ възстанието и започването на дългата война, Стринава е вече представлявала едно действително „Царовище" на Асена и неговъ воененъ лагеръ. Това ние виждаме не само въ преданието, но и въ други исторически и етнографски факти и данни, колкото тѣ и да не сѫ изрични и положителни. Тѣзи факти сѫ:

Въ Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, vol. III, p. 246—247, издадени отъ Юго-славянската академия на наукитѣ въ Загребъ, презъ 1872 г., намираме следующия документъ, издаденъ отъ царя Иванъ Александра въ 1352 г. на Венецианската република:

„Клетва и договоръ на царь Александра, отъ Загора.

„Въ моето царствуване давамъ право на моитѣ приятели и братя свободни венецианци и се заклевамъ, за презъ моето царствуване, въ името на Отца Бога, св. Дѣва Мария и светия истински кръсть и св. Параскева, отъ Дрѣсево, и моята душа, че всички търговци венецианци могатъ да пѫтуватъ и идватъ съ своитѣ кораби и стоки изъ цѣлото ни царство здрави и сигурни" [1]).

Освенъ издаването на този документъ, подобно на онзи отъ царя Иванъ-Асена II, даденъ на Дубровнишката република, царь Иванъ Александръ изпратилъ отъ г. Никополъ и едно писмо до венецианския дожъ Андрея Дандоло, въ което, като му съобщава за издадения документъ, процитирва клѣтвата и договора въ писмото си и тамъ пакъ повтаря, че се кълне, между другото, и въ св. Параскева, отъ Дрѣсево [2]).

Пита се: кое е това Дрѣсево и каква е била тази св. Параскева Дрѣсевска?

---

[1]) „Sacramento e patto dell'imperatore Alessandro del Zagora. Lo mio imperio da commandamento alli mici amici e frattelli franchi Veneziani, et giurò lo mio emprio per dio padre e per la vergine Maria e per la santa veracia croce e per **la santa Parasceva da Dressevo** et sull'amima mia, che tutti li megcadanti Veneziani possino andare e venire con le loro navi e mercadantie per tutto lo imperio nostro salvi e securi". [2]) Monumenta, III, п. 247—8.

Още при публикуването на тѣзи важни документи за нашата история, ученият Цигони се произнесе, че Дрѣсево е сегашният градъ Дрѣново и така върви досега това мнение въ науката. Споредъ мене, Цигони е правъ, защото допустимо е въ XIV вѣкъ назването на града да е било написано Drenovo, но въ последствие, при преписването отъ нѣкоя старческа и трепереща ржка, двете линии на *n* да сж образували два ss и е станало Dressevo, Dressovo, Дрѣсово. Възможно е сжщо това име да е по-добре отговаряло на старо-италианското произношение, така, както стария градъ Сердика, сегашна София, билъ преименуванъ отъ славянитѣ въ Средецъ и Траяница, а отъ кръстоноснитѣ историци е нареченъ Stralice, Straleiz, Stralicia, Stralizion, Listriz, Hesternit и пр.[1]), а отъ арабския географъ Идризи—Атралиса[2]).

Моитѣ досегашни иследвания заДрѣново и, главно, за пренасянето на мощитѣ на св. Петка-Параскева, за спиране на тържественото шествие при Царева-ливада, на м. „Царь Асеникъ", и за „преспиването" на мощитѣ въ гр. Дрѣново, дето на мѣстото билъ издигнатъ монастиръ, а следъ това ежегодно на праздника на светицата тукъ, както и въ Габрово, започнали да се събиратъ събори, които отъ XIII в. продължаватъ и досега, — идатъ напълно да подкрепятъ сжщото мнение. Сжщевременно документитѣ на царь Иванъ Александра идатъ, по косвенъ начинъ, да подкрепятъ нашитѣ издирвания за Стринава.

Ние си обясняваме заклѣването на българския царь въ св. Параскева Дрѣновска така: независимо отъ това, че Стринава е била една отъ най-знаменититѣ български крепости, следъ обсадата на царя Асена I въ нея и следъ блѣскавата побѣда надъ византийцитѣ, тя е станала най-ценното и най-любимото мѣсто за войската и народа, а особено за неговитѣ тогавашни и последующи царе. Вследствие на това, тя е била много често посещавана. Освенъ това, издигната на едно високо плато, всрѣдъ очарователната Дрѣновска долина, дето растатъ всички плодове и лозя, и кацнала високо въ облацитѣ на една скалиста и уединена мѣстность, всрѣдъ предпланинитѣ на Балкана, обрасли съ гори, и отдалечена отъ Търново само 25 клм., — тя е представлявала една прелѣстна лѣтна резиденция на българскитѣ царе и тѣхнитѣ свити. Презъ зимнитѣ времена пъкъ тя е служила като много удобна станция за ловъ, на какъвто българскитѣ царе и боляри се отдавали най-страстно.

---

[1]) **D-r P. Matkovic,** Putovania po Baikanskom Poloutoku srednjega vicka, въ Rad jugoslav. Akad., кн. XLII, стр. 56 сл.; **проф. Д-ръ А. Иширковъ,** Градъ София презъ XVII в., София, 1912 г., стр. 10.
[2]) **Tomaschek,** Zur Kunde der Haemus-Halbinsel, стр. 85, 87.

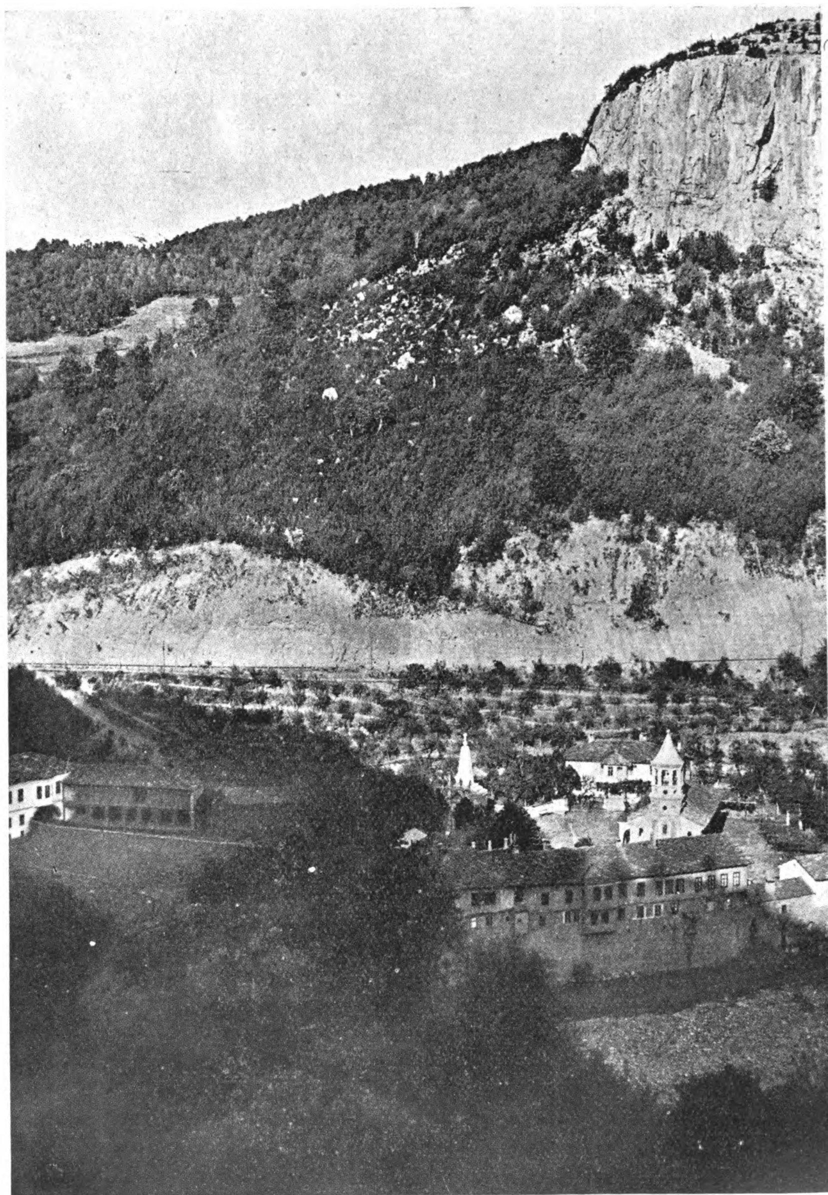

Дрѣновскиятъ монастиръ и северо-западната часть на Стринавското плато

Главното мѣсто за черкуване при такива дълги, лѣтни и зимни, пребивавания на царетѣ и велможитѣ, както и на гарнизона отъ крепостьта Стринава и на народа отъ околностьта, не ще съмнение, е билъ близкиятъ тукъ градъ Дрѣново и неговиятъ монастиръ св. Петка-Параскева, издигнатъ на западния край на града Дрѣново и почти до самитѣ поли на крепостьта. Този монастиръ и светицата, неговиятъ патронъ, сж добили названията си отъ града Дрѣново, така, както е добилъ името си и сегашниятъ *дрѣновски* монастиръ, св. арх. Михаилъ, както ний го срѣщаме той да се именува още въ 1502 г.[1]), макаръ той да е издигнатъ въ западния край на стринавската височина, въ пролома на дрѣновската рѣка, и да е три пжти *по-далечъ отъ гр. Дрѣново*. Така е добилъ названието си и прохода презъ пролома на рѣката — „Дрѣновски дервентъ", както той се нарича въ султанскитѣ фермани и въ сиджилъ-тефтеритѣ на Софийсхата кадийска архива, отъ XVI—XVII в.[2]). Изобщо взето, Дрѣново и Стринава сж представлявали нѣщо съвсемъ близко и нераздѣлно. При това, Дрѣново и тогава, и сега е било главниятъ центъръ въ цѣлата тукашна покрайнина, а Стринава — негова крепость. Въ време на обсадата на царь Асена, жителитѣ на Дрѣново сигурно сж избѣгали въ Балкана и градътъ е станалъ резиденция на византийския императоръ и на неговия щабъ, защото друго по-важно селище тогава, както и сега, въ околностьта не е имало.

Разположенъ въ хубава планинска мѣстность, обърнатъ съ лице къмъ величествения Балканъ и отстраненъ отъ шумната нѣкога столица Търново на 25 клм., монастирътъ св. Петка е билъ и едно тихо мѣсто за почивка не само на царетѣ, но и на патриарситѣ.

Въ известния Синодикъ на царя Борила четемъ, че царь Иванъ Асенъ II, „синъ стараго Асѣнѣ царѣ", издигналъ много монастири и църкви и ги украсилъ съ злато, бисери и скъпоценни камъни и ги надарилъ съ много дарове[3]). Следователно, много вѣроятно е този монастиръ на св. Петка-Параскева да е билъ единъ отъ първитѣ, и, издигнатъ отъ него, той да е билъ неговъ ктиторъ, а особенно, като се е касаело да се издигне единъ храмъ при

[1]) **Гильфердингъ**, Сочиненія, I, 270; **Йор. Ивановъ**, Български старинн изъ Македония, 274. [2]) **Д. А. Ихчиевъ**, Известия на Истор. дружество въ София, II, 163. [3]) Вижъ изданието отъ **професора Попруженко**, Одесса, 1899 г.; сжщо и новото издание на Бълг. академия на наукитѣ, София, 1928 г., стр. 82—5; сжщо и **професоръ Б. Цоневъ**, Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги въ Народ. библиотека въ София, 1910, стр. 191.

най-свещеното мѣсто за него лично — при Стричава, дето баща му можà да спаси главата си и да нанесе най-страшния погромъ на гърцитѣ, При това, той е, който е заповѣдалъ да се пренесатъ мощитѣ на знаменитата светица оттукъ. Веднажъ пъкъ издигнатъ този монастиръ отъ най-великия царь на България, презъ време на второто царство, неговитѣ наследници сѫ увеличавали, единъ презъ други, кой колкото може, даренията си. Тѣзи дарения не сѫ се състояли само въ злато, сребро и скъпоценни камъни, а и въ: ниви, ливади, пастбища, гори, чифлици, воденици, риболовни мѣста, дюкяни, хора, добитъкъ, цѣли села и въобще всичко, което е могло да даде приходъ на монастиря. Сѫщевременно тѣ сѫ били освобождавани отъ данъци и имъ се давали разни привилегии. Това, както е известно, е ставало съ специални царски грамоти, каквито имаме запазени и досега отъ нѣколко царе за разни монастири[1]). Много отъ царетѣ сѫ дори изрично задължавали своитѣ наследници и роднини, които евентуално биха се възкачили на царския престолъ, да правятъ и тѣ дарения и да санкциониратъ даденитѣ по-рано права и привилегии на монастиритѣ[2]). Поощрени отъ царетѣ, голѣми дарения сѫ правили и князетѣ, боляритѣ и богаташитѣ. Известни сѫ, напримѣръ, подаръцитѣ на Хреля въ Рилския монастиръ, на Оливера—въ Лесновския монастиръ и на Деяна — въ Бѣловския монастиръ[3]). По този начинъ, монастирътъ въ Дрѣново и неговиятъ патронъ — св. Петка-Параскева сѫ добили още по-голѣмо значение.

Освенъ това, като видѣхме по-горе, до пренасянето на мощитѣ на св. Петка отъ Епиватосъ въ Търново славило се е почитането на култа на св. Димитръ, нѣщо, което се вижда отъ изображението на този светецъ въ царскитѣ печати на Асена I, Борила и Асена II. Но, следъ пренасянето мощитѣ на св. Петка-Параскева, изглежда, че нейното значение добило надмощие надъ всички други светии, като върховна закрилница и защитница на народа и царетѣ. Това ние черпимъ отъ „Похвалното слово“ на патриарха Евтимия за св. Петка. Въ тази „Похвала“, написана по искането на царя Иванъ Шишмана и казана отъ знаменития патриархъ и философъ въ негово присѫтствие на праздника на светицата, Евтимий, съ отборъ риторически думи и фрази, заети повечето отъ свещеното писание и

---

[1]) Вижъ **Ильинскій**, Грамоты болг. царей, Москва, 1911 г.; **С. С. Бобчевъ**, Старобългарски правни паметници, София, 1903 год. [2]) Вижъ Вирпинския хрисувулъ отъ царя Константина — Асена, Рилския на царя Ив. Шишмана и др. [3]) Вижъ за това по-подробно у **Г. Занетовъ**, Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Историко-юридически скици. 1902, стр. 182 сл.

черковнитѣ пѣснопѣния, но приспособени съ такова голѣмо изкуство, че авторътъ съ него достигналъ до върха на красноречието — казва: „Добре дошла, Христова хубава невѣсто, чиста гжлъбице, позлатена отъ Св. Духа, девствено похвало, пустиножителнице, събеседнице на ангелитѣ, добродетелни ра́е, хубави доме на чудеса на чистотата. Богъ обикна твоята доброта и (та) украси съ разни чудеса на земята; а духътъ ти живѣе съ ангелскитѣ войнства на небето. Ангелитѣ те хвалятъ, а човѣцитѣ те прославяватъ. . . Твоята ракла (ра́ка) испуща благодатни струи и отгонва бѣсовскитѣ пълчища. Твоята черкова искоренява недъзитѣ, дава зрение на слѣпитѣ, очистя погноенитѣ. Затова ублажавамъ твоето тѣло, Петко, свещенни сжсжде, ублажавамъ и честнитѣ ти членове: ублажавамъ доброгласния ти езикъ, защото не спре да словослави Бога; ублажавамъ очитѣ ти, защото винаги се упражняваха въ полезното; ублажавамъ и нозетѣ ти, защото не отслабваха на всенощното стояне (бдение). *Ти си украшение, застжпница и пазителка на българския народъ; поради тебе се хвалятъ нашитѣ царе; съ твоето застжпничество спираме враговетѣ си; споредъ тебе нашиятъ градъ е силенъ и нанася свѣтла победа, Колко пжти царе и варвари искаха да съсипятъ славния ти градъ, въ който лежи всечестното ти тѣло; но ти, като нѣкой храбъръ войвода, съ силата, която ти е далъ твоятъ женихъ — Христосъ, изгони посраменитѣ имъ лица.* Всички околни (народи), като ти се покланятъ, дарове ти носятъ; царици те заобикалятъ и заставатъ съ благоговение предъ твоята ракла: царица си и ти, но не земна, избрана невѣсто на небесния царь. Ти си слава на жененитѣ, украшение на дѣвицитѣ, примѣръ за ангелски животъ, удобрение на пустинницитѣ, застжпница на младитѣ, пазителница на жененитѣ. . . Прочее, що? Иди, майко, иди! Иди въ прѣмирнитѣ жилища, въ небеснитѣ шатри, въ свѣтлината на свѣтлитѣ, въ неизказаната радость, въ нетлението, въ жилището на праведнитѣ, насити се, наслади се отъ желанния си, наслади се отъ пророческитѣ ликове, отъ апостолскитѣ, отъ преподобнитѣ съсловия. . . Но, о преподобно майко, прехубава Параскево! Милостиво ни нагледвай отгоре; сега не гледашъ Христа, когото си обикнала, като въ огледало, а събеседвашъ съ него направо лице съ лице. Моли се, прочее, за усмиряването на свѣта и запази благочестивия ни царь (Ивана Шишмана) отъ повреда и клевета, който, като живѣе благочестиво и има надѣжда на тебе, погрижи се да яви твоето ходатайство на всички. Запази го съ светитѣ си ходатайства, огради го отъ всички врагове, дай му мирно и дълго царуване; запази съ силата, която ти е далъ Спасительтъ Христосъ, и всички, които днесъ сж дошли въ честния ти храмъ, отъ повреда и дяволски съблазни;

помогни и на насъ, началницитѣ на стадото, за да изведемъ повѣреното ни паство, като го ржководимъ добре, на небеснитѣ пасбища и да го введемъ въ небесната ограда, дето е гласътъ на празднуващитѣ и да се заселимъ при тебе и се насладимъ отъ вѣчнитѣ блага". . .[1]).

Колко силно е било почитанието на култа на св. Петка въ България се вижда и отъ думитѣ на знаменития ученикъ на патриархъ Евтимий — Григорий Цамблакъ, съвременикъ на падането на българското царство († 1419 г.). Той свидетелствува, че дори и „варварския царь" (султанъ Баязидъ), виждайки, че гр. Търново е билъ силно укрепенъ и пазенъ отъ застжпничеството на св. Петка, искалъ, при нападението на града, да се върне назадъ и, прибавя, че градътъ падналъ подъ ударитѣ на турцитѣ тогава, когато светицата, заради грѣховетѣ на жителитѣ му, се убедила, че трѣбва да оттегли закрилата си[2]).

Така сж вѣрвали и въ просветената нѣкога Византия и на западъ. Следъ катастрофата на императора Никифора въ нашитѣ плинини презъ 811 г., българскиятъ царь Крумъ се отправилъ съ армията си за Цариградъ, за да го превземе. Тогава новиятъ императоръ Лъвъ V се заловилъ да укрепява столицата си, обикалялъ на всѣкжде и ободрявалъ гражданитѣ, като казвалъ, че „Господъ скоро ще направи чудеса, чрезъ застжпничеството на пречистата Богородица и на всички светии, и нѣма да допусне съвършенно да се посрамятъ за многото си безакония"[3]).

Прочее, като имаме предъ видъ това мировъзрение на народа, на царетѣ и на най-ученитѣ хора въ България и Византия презъ XIV вѣкъ, ние лесно можемъ да си представимъ до каква висока степень почитането на св. Петка-Параскева, частно въ Дрѣново и изобщо въ България, е добило популярность, сила и значение и защо дори и царетѣ почнали да се кълнатъ въ нейно име[4]).

---

[1]) **Митрополитъ Макарий,** Вел. Чети — Миней, 1038—1042; **Хр. Поповъ,** Евтимий, 157. „Похвалата" предадохме въ съкращение. [2]) Гласник на Сръбската академия на наукитѣ, кн. 31, стр. 281, сл.; **П. Мутавчиевъ,** Боженишкиятъ надписъ, въ Списание на Българската академия на наукитѣ, кн. 22, стр. 109, забележка 1. [3]) **Theophanes,** 502—3; **В. Н. Златарски,** История на българската държава, т. I, 270. [4]) Въ брошурата си, Пенчо Робовъ, отъ Дрѣново, пише: „Отъ единъ пергаментъ, който сега се съхранява въ Министерството на Народното Просвѣщение, се вижда, че на 8 ноемврий 1204 г. папски пратеникъ, кардиналъ Левъ, когото срещнали въ политѣ на Балкана (вѣроятно с. Царева-ливада), тържествено е коронясалъ Калояна въ монастиря „св. Параскева Дрѣновска", дето Калоянъ, освенъ царска корона, получилъ скиптъръ, знаме и право да сѣче пари" и следъ

2. Другиятъ фактъ лежи въ етнографията на околностьта на Дрѣново и Царева-ливада. Още при първото ми посѣтяване на тѣзи мѣста, азъ останахъ очуденъ отъ названията на нѣколко села, които сж много загадъчни и ученитѣ филолози и етнографи още не сж казали думата си за тѣхъ; а тѣ безсъмнено иматъ прѣка свръзка съ „Царовището“ на царя Асена въ крепостьта Стринава и съ неговиятъ воененъ легеръ подъ крепостьта, на м. „Царь Асеникъ“. Тѣзи села въ *Дрѣновската околия* сж: Уруцитѣ, Зънзаритѣ, Гърня, Зая, Руня, Саласука, Гаджули, Гоздейка, Геня, Туркинча, Балалея, Геша, Крачунка, Пейна, Ритя, Узунитѣ, Цинга, Сейменитѣ, Крънча, Марча, Муця, Дурча, Кукля, Шушня, Доча, Пърша, Узуни, Олани, Каломенъ, Маруцековци, Плачка, Побжкъ, Фъревци. Косарка, Маноя, Азмани, Бангейци, Веленци, Кашенци, Мателювци, Банари, Аладжии, Бахреци, Власатили, Еничери, Иринеци, Мръзеци, Спанци, Фъртуни, Сухолоевци и др.[1]).

Въ съседната *Еленска околия*: Барабони, Марафелци, Търкашени, Кожлювци, Крилювци, Кутуци, Танури, Топузи, Шубеци, Ставрекъ, Хварваловци, Келлери, Сюргюлии, Пилишени, Шиливери, Баждари. Дрента, Казаци, Киллъжовци, Майтаняци, Миндя, Кукуда, Аплаци, Багалевци, Карандили, Туркоклий, Развалаци, Балуци, Махалници, Писараци и др.[2])

Въ съседната *Търновска околия*: Керека, Балванци, Мекишъ, Merданя, Тенча и др.[3])

Въ съседната *Габровска околия:* Арменитѣ, Саламанитѣ, Баланитѣ, Сирманитѣ, Шенини, Цуцумани, Барахели, Болта, Хасани, Хасакии, Ходжеви, Харачери, Чукили, Дилиджеци, Чавеи, Карали, Трънжени, Джумрии, Узуни, Шу-

---

това прибавя: „Сведенията сж взети отъ най-сериозенъ източникъ, но все пакъ последната дума за това историческо събитие се дава само на историка“. (Града Дрѣново и неговата околность, стр. 18—19). Този „най-сериозенъ източникъ“, споредъ сведенията на самия П. Робовъ, е дрѣновецътъ Никола Мушановъ, бившъ министръ на Народното Просвѣщение. Запитанъ отъ мене, г. Мушановъ отказа да е съобщилъ това. Като направихъ справка въ самото министерство: дали тамъ има нѣкакъвъ пергаментъ или старъ ржкописъ, който да съдържа подобни сведения, г. Доросиевъ, бившъ началникъ, който е описалъ всички ржкописи, ми съобщи, че такъвъ нѣмало въ Министерството. Тамъ имало само ржкописи по възраждането и по училищното дѣло. Понеже Пенчо Робовъ поменава за монастиря „Св. Параскева Дрѣновска“, то излиза, че г. Мушановъ е говорилъ за „клѣтвата и доровора“ на царя Ивана-Александра, а не за коронацията на царя Калояна. [1]) Списъкъ на населенитѣ мѣста въ България, стр. 104—6. [2]) Сжщо, 106—110 [3]) Сжщо, стр. 112—114.

мели, Мрахори, Прохали, Оролеви, Сарани, Чомаци, Бекрии, Гайкини, Шушлега, Мазъли и др.[1]).

Въ съседната *Севлиевска околия*: Дисманица, Ругулетъ, Музга, Димча и др.[2]).

И това сѫ села въ най-чистия сега български край, дето нѣма нито турци, нито гагаузи, нито евреи, нито гърци!

Споредъ мене, названията на тѣзи селца се криятъ въ поселенията отъ чуждитѣ племена и народи, които сѫ били правени въ околностьта на Дрѣново и Стринава въ първитѣ три десетолѣтия следъ освобождаването на България, а именно при тримата основатели на второто българско царство: Петра, Асена и Калояна. Тѣзи племена сѫ били отъ разнитѣ азиатски и други народи, които въ това време сѫ живѣли на северъ отъ Дунава и Черно-море и съ които Асеневци сѫ си служили, като съюзници, противъ Византия. Така, напримѣръ, отъ тримата византийски източници знаемъ, че Асеневци сѫ си служили съ „скити", а известно е, че византийскитѣ историци съ това име сѫ наричали народитѣ на северъ отъ Понтуса. Отъ житието пъкъ на св. Димитрия Солунски, написано отъ Иоана Хартофилакса, знаемъ, че въ армията на царь Калояна, въ похода му противъ гр. Солунъ, въ 1207 г., сѫ участвували: дромати, татари, хазари, алани, руси и „други северни племена", заедно съ гърци[3]). И понеже стринавската крепость е била ключъ на всички проходи въ Габровския и Трѣвненския балканъ и е командувала надъ всички друмища на югъ, като е имала, между другото, за цель и охраната на българската столица Търново, то по-удобно мѣсто за сборенъ военен лагеръ отъ равнището при Дрѣново и Царева-ливада не е имало. Следъ свършването пъкъ на войнитѣ, мнозина отъ поменатитѣ военни племена, които сѫ идѣли въ България, като съюзници, сѫ оставали около военния лагеръ и тамъ сѫ се заселвали. Другаде такива села нѣма. Много отъ тѣзи села сега иматъ по нѣколко кѫщи, но на времето сѫ били по-многобройни. Така, напримѣръ, сега село Гърня брои 21 кѫщи, но отъ него се преселила въ с. Батембергъ, Разградско, цѣла махала, отъ 30 кѫщи. Преселници отишли и въ с. Башлари, пакъ Разградско, и въ с. Каракашлѫ, Ески-Джу-

---

[1]) Сѫщо, стр. 99—101. [2]) Сѫщо, стр. 111—112. [3]) Въ славянския преводъ на това житие, което се намира въ Синодалната библиотека въ София, е казано: „Воинство паче пѣска воде от бльгарь, от дроматъ, от татарь, от хазар, от грькь, от алань, от роусь, вьсе сѣмеиство от въсѧкаго рода елико питает сѣвернаа страна"; срв. **полковникъ Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., стр. 100.

майско. Селото Муця сега има само 6 кжщи, а по-рано отъ него сж преселени нѣколко кжщи въ Разградско. Селото Пърша сега има 30 кжщи, но и отъ него има преселени много семейства въ полето[1]). Селото Гостилица пъкъ, както поменахме и по-рано, и по обичай, и по нрави, споредъ дрѣновци, се съвсемъ отличавало отъ сжседнитѣ села. Изследването на говора, облѣклото, обичаитѣ, нравитѣ и женитбитѣ на всички горепоменати села представлява важенъ интересъ за науката и азъ вѣрвамъ, че нашитѣ етнографи и езиковедци ще се занимаятъ съ този въпросъ[2]).

Освенъ горнитѣ села, при Дрѣново и по други мѣста се срещатъ села и градове, чийто названия явно показватъ, че тѣ сж били *кумански*. Така: Куманитѣ и Кумановци има при Дрѣново; Куманска махала — въ гр. Габрово; Куманица, колиби въ долината на Бѣли-Искъръ, близо при с. Карашъ, Плѣвенско, съ голѣма крепость; Куманова-чука, махала на с. Зимевица, Софийско; известниятъ градъ Куманово въ Македония и пр. Другаде пъкъ се срѣщатъ названия, които напомнятъ за печенежки и татарски поселения.

Горепоменатитѣ села на воинствени хора при основаването на второто българско царство, сега съвсемъ претопени, сж били много полезни на българскитѣ царе, защото сж били настанени до главнитѣ друмища и сж били винаги готови за война. Известно е, че много такива поселения на сирийци и арменци сж правили въ Тракия и Мизия и византийскитѣ императори съ сжщата цель. Тѣзи поселенци донесоха въ България манихейството и павликянството, отдето сж останали сегашнитѣ павликени въ Търновско, Никополско, Ловченско и Пловдивско. По сжщата причина и турскитѣ султани заселиха много поселенци отъ Азия въ дветѣ страни на нашитѣ главни проходи, а тамъ, дето това не помогна, заставиха българското население въ Ловченско и Плѣвенско, при Траяновия друмъ, както и въ Родопитѣ, да приематъ Исляма.

За издигането на куманскитѣ и на другитѣ „скитски“ селища около „Царовището“ и лагера на царь Асена при

---

[1]) За преселенцитѣ отъ балканскитѣ мѣста въ полето, вижъ изследването на **професоръ д-ръ Л. Милетичъ**, Старото българско население въ североизточна България, София, 1902 г. [2]) Въ брошурата си, **П. Робовъ** казва, че „особната носия, говоръ и др. сж обърнали вниманието на нашитѣ учени, и професоръ Милетичъ, следъ проучване на самото мѣсто, установилъ куманския имъ произходъ“ (Града Дрѣново и неговата околность, стр. 18). Запитанъ, професоръ Милетичъ опроверга това, като ми заяви, че не се билъ занимавалъ съ този въпросъ.

Дрѣново и Стринава сж повлияли и други причини. Известно е, че Асеновци се намирали въ голѣми роднински и племенни свръзки съ куманитѣ и, благодарение на тѣхъ, тѣ сж можали да издигнатъ второто българско царство. Споредъ известниятъ Дриновъ царски поменикъ и споредъ житието на св. Ивана Рилски, написано отъ патриарха Евтимия, кръщелното име на Асена е било Иоанъ[1]). Асенъ е било неговото национално име. Византийскитѣ историци не го пишатъ Асенъ, а — Асанъ, Ἀσάνης, Assanus, което явно издава неговото тюркско, куманско произхождение. Вѣроятно, майка му е била куманка. Въ XI вѣкъ водителитѣ на куманитѣ (половцитѣ) се именували: Осѣнь, Осень, Асѣнь[2]). Споредъ сжщия царски поменикъ, царь Асенъ е носилъ още и презимето Бѣлгунъ — ιѡ҆а́нноу Асѣноу црю Бѣл'гоуню[3]). Професоръ Иречекъ казва, че това име е сжщо куманско[4]). Знае се, че третиятъ братъ на Асена—Калоянъ е билъ женен за куманка. При обсадата на гр. Солунъ, споредъ житието на св. Димитрия, той билъ убитъ отъ своя пълководецъ, Манастрасъ, по народность куманинъ, а Калояница—царицата се оженила следъ това за сестриния синъ на мжжа си — Борила, който, сигурно, заедно съ Калояница, е участвувалъ въ заговора за убийството и се провъзгласилъ за царь[5]). Въ Боянския и Погановския поменици, между българскитѣ царе и деспоти, се поменава и Коумана деспота цра[6]). Кой е този деспотъ и царь — не е опредѣлено. Полковникъ Венедиковъ мисли, че той е убиецътъ на царя Калояна — Манастрасъ[7]), но това, споредъ мене, е невѣроятно, защото, споредъ житието на св. Димитрия, Манастрасъ е билъ убитъ отъ армията още сжщия день на убийството на царя и самъ полковникъ Венедиковъ признава, че „когато войската узнала истината по убийството, тя убила най-мизерно съ камъни Манастраса, а тѣлото на любимияраждъ посипали съ соль и занесли въ Търново[8])“.

Известно е, че, освенъ Асеновата, отъ кумански произходъ е била и династията на Тертеревци: Τερτερῆς ἐκ κομάνων ἦν, казва Пахимеръ[9]). Сжщо и династията на видинския деспотъ Шишмана[10]). Неговиятъ синъ, Михаилъ, из-

---

[1]) **Йор. Ивановъ,** Известие на бълг. истор. д-во въ София, кн. IV, 1915 г., стр. 299. [2]) Вижъ руския лѣтописецъ Несторъ, издание на Миклошича, стр. 127, 153, 180. [3]) **Йор. Ивановъ,** цит. съч., 299. [4]) Историjа Срба, I, 257. [5]) **Иречекъ,** История на българитѣ, 319, 320. [6]) **Йор. Ивановъ,** сжщо, 232, 224. [7]) Войнитѣ за обединението на българитѣ, 108. [8]) Сжщо, 109. [9]) **Pachymeres,** II, 265, **Иречекъ,** История на българитѣ, 361. [10]) **Иречекъ,** сжщо. 366.

бранъ за търновски царь, следъ свършека на династията на Георги Тертерия, основа нова династия, която продължи чакъ до падането на Търновското царство на Ивана Шишмана, на Видинското — на Ивана Срацимира и на Софийското — на Ивана Асена IV.

Куманска е била и династията на Балика (турски балъкъ — риба) и Добротича въ Добруджа[1]).

Тѣзи родствени и племенни отношения между българитѣ и куманитѣ сж били много добре използувани отъ българскитѣ царе, а особенно отъ първитѣ Асеновци, за реализиране на тѣхнитѣ планове.

При изследване околностьта на Царева-ливада ние се натъкнахме и на другъ много интересенъ фактъ. Самиятъ юженъ склонъ на височината, между Царева-ливада и с. Доча, се нарича „Стърната“ или „Дочевска стърна“.

На югъ отъ с. Царева-ливада е желѣзо-пжтната гара, а тъкмо срещу нея, отвъдъ Трѣвненската рѣка, започва една височина, която сжщо носи название „Стърната“.

На изтокъ отъ тази мѣстность лежатъ колибитѣ, наречени Кърнипъне и мѣстностьта до тѣхъ се нарича „Кърнипънска страна“ или „стърна“.

Задъ селцето Кърнипъне е с. Горни-Драгойча и отъ него до с. Дурча мѣстностьта се нарича „Горно-Драгойчовска страна“.

На изтокъ отъ Стринавското високо плато, като се слѣзе отъ с. Добренитѣ и се пресѣче шосето Дрѣново—Царева-ливада, мѣстностьта се нарича „Денина страна“. Тя е съседна съ мѣстностьта „Царь Асеникъ“ и се простира по посока къмъ с. Муця, до върха „Чубрика“. Задъ този връхъ се издига другъ, който сжщо се нарича „Стърната“.

Като се премине другъ единъ връхъ, нареченъ „Марашъ“, въ източна посока, отвъдъ с. Муця, сж наредени три върха: първиятъ се нарича „Липово-Градище“. Тукъ въ древнитѣ времена се издигала една важна крепость, опасана съ двойни стени, едната съ диаметръ 300 м., втората — 500 м. и на върха имало кула, съ 50 м. въ диаметръ. Втората височина се нарича „Дабунски Чукаръ“ и „Дабунска страна“, а третята — „Велика страна“ и подъ нея поляната — „Велика поляна“.

Всички тѣзи „Стърни“ или „Страни“ се намиратъ все въ околностьта на „Царовището“ на царь Асена.

Явно е, прочее, че названието *Стринава* не може да нѣма свръзка съ тѣзи названия на мѣстноститѣ около нея, а особено съ това на така-наречената „Дочовска стърна“, която се намира на самото стринавско възвишение.

---

[1]) **Иречекъ, Пжтувания по България, 819.**

За по-добро изяснение на въпроса, азъ зададохъ на професора по сравнителното езиковедение въ Софийския университетъ, г. Д-ръ С. Младеновъ, въпроса: дали нѣма връзка между името Στρίναβος у Акрополита и названията „Стърнитѣ", „Странитѣ", около развалинитѣ на тая крепость? На така-поставеното питане, г. проф. Младеновъ бѣше добъръ да ми отговори писменно, че би могло да се даде *утвърдителенъ отговоръ*. Отъ нѣкогашното Στρίναβος ще да се е явило българското название „Стърнава" и съчетанието „Стърн" е могло да се свърже съ простонародния изговоръ *стърна* вмѣсто *страна* (така и *въrта* вмѣсто *врата* и др.).

Следъ това, като имамъ предъ видъ окончанието *ава* на Стринава и че много отъ старитѣ тракийски градове сж окончавали на *дава*, dava, като: Русидава, Гиридава, Сацидава, Сагадава, Суцидава, Капидава и пр.[1]) и че дава на тракийски значи градъ, то азъ зададохъ още единъ въпросъ на г. проф. Младеновъ: името Στρίναβος може ли да е отъ тракийски произходъ? На това г. Младеновъ отговори, че *може*, но окончанието авосъ, abos, може да нѣма нищо общо съ тракийското дава. Твърде мжчно е — прибавя сжщиятъ — да се посочи тракийската етимология на Στρίναβος. Много догадки сж допустими, но достовѣрно нѣма нищо за сега". Вследствие на това, азъ съмъ убеденъ, че, както Търново, така и Стринава е славянско селище и име. И сега въ България има село съ назнание Търнава.

Най-после, за да не остане никакво съмнение, че Стринава е била китката отъ укрепления при Дрѣново и Царева-ливада, нека изтъкнемъ, че тя е лежала тъкмо на главното и най-важно разклонение на Верейския друмъ, водяще отъ Крънския проходъ за Търново и на гърба, задъ планината, на града Крънъ. Следователно, само ако е била обсаждана именно тази крепость, Анонимниятъ авторъ е можалъ да каже, че императорътъ въ „бързото си отстжпление *тръгналъ изъ по-кратъкъ пжть*, по който щѣлъ да излѣзе *къмъ Верея*" и че „той се спасилъ, *презъ така-наречения Крънъ, въ Верея*". Сжщо и Никита само въ такъвъ случай е можалъ да пише, че при страшното известие, което му съобщилъ мнимия бѣглецъ-българинъ, „той не поискалъ да се върне по сжщия пжть, по който дошълъ, а почналъ да търси другъ, *най-кжсъ*, смѣтайки да се спустне по него, презъ тамошнитѣ долини, *право въ Верея*". Сжщо и Акрополита само въ такъвъ случай можеше да каже, че посочениятъ отъ българина пжть билъ най-кжсъ отъ България. Това не може да се каже, ако е било обсадено

---

[1]) Вижъ картата на **Kiepert**, Fdrmae orbis antiqua e XXII Jliyricum et Thracla.

Търново и ако е трѣбвало да се бѣга оттамъ къмъ Верея по най-кжсъ пжть, защото най-прѣкия пжть отъ Търново за Верея е или презъ Килифарево—Станчовъ-ханъ—Кръстецъ и оттукъ презъ Мъглишкия или Яйканлийския проходъ, или презъ Хайнъ-боазъ, а тогава императорътъ не е можалъ де мине *презъ Крънъ*. Поменаването на този градъ е много важно за насъ, защото той е, който опредѣля посоката на Верейския пжть, мѣстото на катастрофата и заедно съ това — мѣстоположението на Стринава. Сжщо и обратното — Верейския пжть и бѣгството на императора по него е едно доказателство, че Крънъ се е издигалъ тъкмо тамъ, дето ние го поставихме — при прохода подъ „Бедекъ", а не подъ Марагидишкия проходъ, дето го поставятъ професоритѣ: Иречекъ, Томашекъ, Никовъ и Миятевъ.

Отъ друга страна, въ полза на нашето мнение е и *разстоянието* отъ Царева-ливада и „Царовището" на царь Асена до Балкана, дето е станала катастрофата, защото разстоянието до Търново, отъ 30 клм., се скжсява. Въ такъвъ случай остава: 11 км. до Трѣвна и други 10 — до Балкана.

НАШЕДСТВИЕТО НА ВИЗАНТИЙЦИТѢ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Предприетиятъ отъ императора Исакъ Ангелъ походъ въ 1190 г. е билъ единъ отъ най-сериознитѣ и най-подготвенитѣ. Той е ималъ за цель да се накажатъ българитѣ и да се подчинятъ наново подъ византийско иго.

Пита се: по кой пжть е преминалъ императорътъ отъ Цариградъ до крепостьта Стринава? — Следъ като византийцитѣ на нѣколко пжти си опитали щастието да атакуватъ българитѣ въ проходитѣ на Централния Балканъ и не сполучили, при предприемането на голѣмия походъ презъ 1190 г. тѣ изоставили тѣзи проходи и, споредъ изричното свидетелство на тримата византийски историци, Исакъ Ангелъ повѣлъ армията си покрай морето презъ Месемврийския проходъ. Това е станало по две причини: Първо, защото този проходъ се издига само на около 250 м. надъ морското равнище и е най-удобенъ за преминаването на една голѣма армия съ своя тежъкъ обозъ. За това той, както и съседниятъ — Голишкиятъ, проходъ, е билъ твърде често избиранъ въ древното минало отъ перситѣ, македонцитѣ и тракийцитѣ противъ скититѣ; отъ аваритѣ и славянитѣ противъ Византия; отъ полския краль Владиславъ, въ 1444 г., противъ турцитѣ и пр. Втората причина е, че по сжщия проходъ се излиза въ гр. Варна, който винаги е игралъ една първостепенна роль въ военнитѣ операции

противъ България и който въ това време е билъ византийски. Като важенъ военenъ и административенъ центъръ, Варна е владѣла голѣма часть отъ тукашното морско крайбрѣжие, а като голѣмо морско пристанище, тя е служила като най-удобна база на византийскитѣ сухопѫтни и морски военни сили на северъ отъ Балкана. На югъ отъ планината тази роля сѫ изпълнявали градоветѣ Анхиало и Месемврия. Флотата на Византия е услужвала на армията съ пренасяне на муниции и припаси отъ Цариградъ, Мала-Азия и приморска Тракия и отнасяла обратно въ византийската столица болнитѣ и раненитѣ отъ бойнитѣ полета. На второ мѣсто, голѣма часть отъ флотата се е отправяла оттукъ на северъ по Черно море, навлизала въ Дунава и тамъ или пазила да не би нѣкои съюзници на българитѣ да минатъ въ тѣхната страна, или пъкъ нападала последнитѣ въ тилъ и по този начинъ раздѣляла армията имъ на две. Имало е случаи, когато византийската флота на Дунава е имала за цель да пренася и свои съюзници на българския брѣгъ. Такива случаи има много въ българо-византийската история и е излишно да ги изброяваме тукъ[1]). Така е станало и въ 1190 г. Това се установява отъ напѫтственото слово на Никита Акоминатъ къмъ иператора, въ което той казва: „Още не успѣлъ да си отдъхнешъ отъ грижитѣ, които причиниха кознитѣ на нѣмцитѣ[2]) и станалитѣ на ново нахлувания откъмъ Дунава, отъ страна на скититѣ, заставиха те изново да почнешъ лагерния животъ и да вземешъ орѫжието въ рѫце. Скоро Пропонтида (Мряморно море) ще се покрие съ военни кораби и рѣка Дунавъ, порѣна отъ ромейскитѣ гребла, ще понесе стенанията и виковетѣ на варваритѣ. Струитѣ на Дунава, обагрени отъ кръвьта на враговетѣ, ще разгласятъ за твоитѣ подвизи на народитѣ, презъ земитѣ, на които ще протекатъ".

Това извънредно важно значение на Варна и Анхиало за стратегията на Византия противъ българитѣ и куманитѣ заставило императора Исакъ Ангела, щото той, тутакси следъ отнимането на тѣзи два града отъ българитѣ подиръ катастрофата, да прати нова войска, която да ги отнеме на всѣка цена. И действително, византийскитѣ историци казватъ, че византийцитѣ ги превзели, възстановили разрушенитѣ имъ крепости и поставили въ тѣхъ гарнизони. Следъ това, до края на царуването си, нито Асенъ, нито Петръ сѫ могли да ги превзематъ. Чакъ въ 1200 г. Варна била нападната и превзета отъ брата имъ царя Калояна. При

---

[1]) Вижъ за това по-подробно въ нашия Юбилеенъ сборникъ Плиска—Преславъ, ч. II, стр. 165—9. [2]) Думата е за кръстоносцитѣ на Фридрихъ Барбароса.

това положение на работата въ 1190 г., необходимостьта отъ съдействието на флотата е продиктувала, щото Исакъ Ангелъ да мине по историческия друмъ: Цариградъ—Виза—Бунаръ-Хисаръ—Странджа-планина—Анхиало—Месемврия—Месемврийския проходъ и да стигне въ Варна. При това, вижда се, че тогава българитѣ не сж били още достигали до морето и че Месемврийскиятъ проходъ се е намиралъ още въ владение на византийцитѣ.

Следъ като устроилъ, съ помощьта на флотата, базата си въ този градъ за по-нататъшнитѣ операции, императоръ Исакъ Ангелъ се отправилъ на западъ и обхождайки, както казва Никита, проникналъ въ Хемусъ или, съ други думи, навлѣзалъ на вжтре въ балканскитѣ предверия, а тѣ, както е известно, сж: Варненскитѣ, Провадийскитѣ, Шуменскитѣ, Преславскитѣ, Ески-Джумайскитѣ, Османъ-Пазарскитѣ, Кесаровскитѣ и Търновскитѣ планини, като, безъ съмнение, се отправилъ за българската столица Търново.

Кой е билъ пжтьтъ, по който императорътъ се е движилъ презъ поменатитѣ предгория, заедно съ армията си, нашитѣ три византийски източници не ни съобщаватъ. Тѣ не ни казватъ името и на никое тогавашно село, градъ или крепость, та да можемъ да се ориентираме. Никита Акоминатъ казва само това, че „пжтьтъ билъ широкъ и на нѣкои мѣста се разширочавалъ и ставалъ удобенъ за конницата“ и че „тукашнитѣ укрепления и градчета били защитени много по-силно, отколкото по-рано, и оградени съ новопостроени стѣни, които на нѣкои мѣста се увѣнчавали съ кули, а при това тѣхнитѣ защитници, ако и да се решавали да се появяватъ вънъ отъ тѣхъ, скачайки като елени по височинитѣ и пълзейки по тѣснинитѣ, като диви кози, тѣ решително избѣгвали ржкопашния бой“; а Анонимниятъ авторъ съобщава само това, че „пжтьтъ билъ проходимъ“ и че императорътъ намѣрилъ, че крепоститѣ и паланкитѣ били по-силно укрепени, отколкото по-напредъ. Акрополита пъкъ не съобщава нищо нито за пжтя, нито за крепоститѣ и паланкитѣ. Отъ това следва, че пжтьтъ, по който се движилъ императорътъ, е билъ доста широкъ и удобенъ; че той не е вървѣлъ по пуститѣ планински мѣста, и че по протежението на пжтя имало доста паланки и крепости.

Споредъ насъ, не ще никакво съмнение, че пжтьтъ, по който се е движилъ Исакъ Ангелъ съ армията си, е билъ стариятъ, римскиятъ пжть отъ Варна за Маркианополъ и Никополъ, който ние по-рано описахме. Въ околностьта на Попово той е напусналъ този вѣковенъ друмъ и сигурно е поелъ пжтя „Калarашъ-йолу“, който идѣлъ откъмъ Силистра и Разградъ и водилъ за Търново и проходитѣ въ Централния Балканъ. По този пжть отъ обрат-

ната, западната страна — откъмъ Никополъ и Ряховица (Rahautsch) за Варна се е движилъ съ армията си въ 1444 г. полскиятъ краль Владиславъ III, въ похода му противъ султанъ Мохамедъ II. Има даже предание, че при селото Краль-бунаръ, близо до ж. п. станция Стражица, станала нѣкога голѣма битка съ единъ краль[1]).

Да се приеме, че отъ Варна, Провадия или Шуменъ византийската армия се е отправила къмъ вжтрешностьта на България по долината на Голѣма-Камчия и че презъ Преславската, Османъ-Пазарската и Еленската планини се е движила къмъ Търново, е немислимо, защото, както сега, така и въ срѣднитѣ вѣкове, пжтищата презъ тѣзи мѣста сж били по-трудни, съобщенията — по-слаби и опасни и, главно, като планински, мѣстата сж слабо плодородни и една голѣма армия не е магла да намѣри достатъчни провизии и фуражъ за хората и добитъка си.

Византийскитѣ историци не ни съобщаватъ и за нѣкакви сблъсқвания или частични боеве по цѣлото протежение на пжтя. Отъ казаното по-горе се вижда, че българскитѣ гарнизони по крепоститѣ въ скалитѣ и тѣснинитѣ сж излизали вънъ отъ стенитѣ на укрепленията и сж предизвиквали движущата се византийска армия, но когато е дохождала работата до „ржкопашенъ бой“, тѣ сж се затваряли пакъ въ крепоститѣ си, безъ по-нататъкъ византийската армия да се е увличала подиръ тѣхъ и да е губила времето си въ обсаждане на крепости, безъ присжтствието на българския царь въ тѣхъ. Отъ това следва да се заключи, че императорътъ, водимъ отъ правилата на строгата военна тактика и стратегия, не е гледалъ да окупирва села, градове и крепости, а — да намѣри главнитѣ военни сили на българитѣ и да ги разбие. Веднажъ пъкъ това сторено, всичко друго ще се съкруши и предаде много лесно, — така, както историята ни свидѣтелствува, че следъ поражението на царь Самуила въ Бѣласица-планина, въ 1014 г., отъ императоръ Василий II Българоубиецъ и следъ падането на бълг. столица, Охридъ, въ 1018 г., българскитѣ войводи му предали ключоветѣ на градоветѣ и крепоститѣ си, и че само известниятъ Пернишки войвода, Кракра, му предалъ командуванитѣ отъ него 35 крепости[2]). Така си обясняваме ние и защо императоръ Исакъ Ангелъ не е обсадилъ и българската столица Търново, а Стринава.

За да си обяснимъ пъкъ какъ сж се развили военнитѣ събития съ българския главнокомандующъ царь Асена — „този необикновенно ловъкъ и въ трудни обстоятелства

---

[1]) **Проф. А. Иширковъ,** Походитѣ на краль Владиславъ III въ България презъ 1443 и 1444 г., София, 1923 г., стр. 23. [2]) **В. Н. Златарски,** История на бълг. държава, II, 775.

извънредно изобретателенъ човѣкъ" — до Стринава, при липса на исторически данни, ние не можемъ освенъ да навлѣземъ въ областьта на хипотезитѣ и да предположимъ, че царь Асенъ, за изпълнение на плана си, следъ като разпредѣлилъ отрядитѣ си и ги скрилъ въ гънкитѣ на Трѣвненския и Габровския балкани, посрѣщналъ е съ „командуваната отъ него войска", както казва Акрополита, византийската армия на открито поле, въ околностьта на Търново, и съ хитри маневри сполучилъ да я привлѣче къмъ крепостьта Стринава, дето, споредъ думитѣ на сѫщия византийски авторъ, се затворилъ, а императорътъ се разположилъ тукъ на лагеръ и го обсадилъ.

ЧИСЛЕНОСТЬ И КОМАНДУВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА АРМИЯ

Съ каква армия е разполагалъ императоръ Исакъ Ангелъ въ тази война, не е известно. Акрополита казва, че императорътъ съединилъ въ едно *всичкитѣ си военни сили* и тръгналъ за България. Но оттукъ-оттамѣ ние можемъ да съберемъ нѣкои данни и да видимъ — горѣ-доле — какво е представлявала византийската армия. Така:

1. Споредъ византийския лѣтописецъ Теофана, въ похода си презъ 773 г. императоръ Константинъ V Копронимъ е действувалъ противъ българския ханъ Телерика съ *80-хилядна армия*[1]).

2. Въ битката при р. Ахелое, въ 917 г., между византийския главнокомандующъ Лъвъ Фока и царя Симеона, съ какви военни сили сѫ разполагали и двѣтѣ страни, сѫщо не е известно[2]). С. Г. Кашевъ, запасенъ капитанъ, предполага, че двѣтѣ страни сѫ действували съ армии, които сѫ *надхвърляли по 100-хиляди души* и че 1/3 отъ армията на Симеона е била конница[3]); но мене ми се струва, че това число е доста голѣмо и че тогава византийската армия не е брояла повече отъ 80,000 души, колкото е била и въ 773, а българската — още по-малко.

3. Въ войната противъ България въ 967 г., руският князъ Светославъ е действувалъ съ 60-хилядна армия, безъ обоза. Значи, всичко е ималъ около 75,000 души[4]). Заруситѣ по онова време, тази армия е била голѣма, едно, поради далечината на Киевското княжество и, второ, поради

---

[1]) **Theophanes**, 447; **Златарски**, История на българската държава, I, 232. [2]) Вижъ тази битка **Златарски**, цит. съчинение, II, 385. [3]) Походитѣ на царь Симеона. Военна библиотека № 46, стр. 46. [4]) **Leo Diaconos**, 77; **Н. Знойко**, О посольствѣ Калокира въ Кіевъ. Ж. М. Н. Просвящеція, ч. VIII, 1907, стр. 240—7; **Златарски**, История, II, 578.

пренасянето на войската съ кораби по море и по Дунава. Образуваниятъ на бързо български отрядъ, който излѣзалъ да посрещне руситѣ на Дунава, при ненадейното имъ появяване, е броялъ 30,000 души и е билъ разбитъ тутакси, следъ излизането на руситѣ на брѣга[1]). Следъ това, като оставилъ известна часть отъ армията си за гарнизони въ България, князъ Светославъ, подкрепенъ отъ печенежски и маджарски орди, къмъ които били присъединени и български дружини, съ 38-хилядна армия преминалъ Балкана и нахлулъ въ византийската империя, но следъ едно сражение при Аркадиополъ (сега Люле-Бургасъ), той билъ принуденъ да се върне въ България[2]).

4. Въ 972 г. императоръ Иоанъ Цимисхий предприелъ походъ противъ княза Светослава, който, тогава, се билъ установилъ въ Силистра. Споредъ Лъва Дякона, Цимисхий потеглилъ отъ Одринъ на чело съ така-нареченитѣ „безсмъртни", прекрасно въоржжени войници, числото на които не се опредѣля. Следъ тѣхъ вървѣли „най-храбритѣ" тежко въоржжени войници, до 15 хиляди, и конници до 13 хиляди. Останалата войска, на която броя не се опредѣля, заедно съ обоза, обсаднитѣ и други машини, вървѣла по-бавно и настигнала императора следъ единъ день при Преславъ[3]). Значи, цѣлата армия е бояла отъ 40 до 50 хиляди души. Вѣроятно, Цимисхий не е предприелъ похода съ по-голѣма армия, първо, защото се е движилъ много бързо, за да може да мине свободно презъ проходитѣ въ Стара-планина, додето тѣ не сж били още укрепени отъ руситѣ и българитѣ[4]); второ, защото князъ Светославъ не е разполагалъ въ това време съ голѣми сили — следъ биткитѣ при Силистра, той се отправилъ за Русия съ 28 хиляди души; и трето, защото въ Преславъ императорътъ е взелъ и българитѣ за съюзници[5]).

5. Споредъ историка на третия кръстоносенъ походъ, Ансбертъ, императоръ Фридрихъ Барбароса въ 1189 г. преминалъ презъ нашитѣ земи съ 100 хилядна армия[6]).

6. Унгарскиятъ краль Сигизмундъ въ войната си противъ Турция въ 1396 г. действувалъ съ 60,000 души[7]), но при сегашния Никополъ на Дунава той е билъ съвършенно

---

[1]) **Leo Diaconos**, 78—78; **Златарски**, сжщо, II, 579. [2]) **Leo Diaconos**, 107—111; **Skyl.-Cedrenos**, II, 384—8; **Златарски**, сжщо, II, 604. [3]) **Leo Diaconos**, 128—132. [4]) Вижъ за това моя Юбилеенъ сборникъ Плиска-Преславъ, ч. I, стр. 242—250. [5]) **Cadrenos**, II, 396; **Дриновъ**, Съчинения, I, 342, 474. [6]) Fontes rerum Austriacarum, V, 22 сл.; **Иречекъ**, История на българитѣ, 299. [7]) **Hertzberg**, Geschichte der Byzantiner und des osman. Reiches, Berlin, 1883, стр. 517 сл.; **Д-ръ П. Никовъ**, Известия на Истор. дружество, кн. VII—VIII, 99.

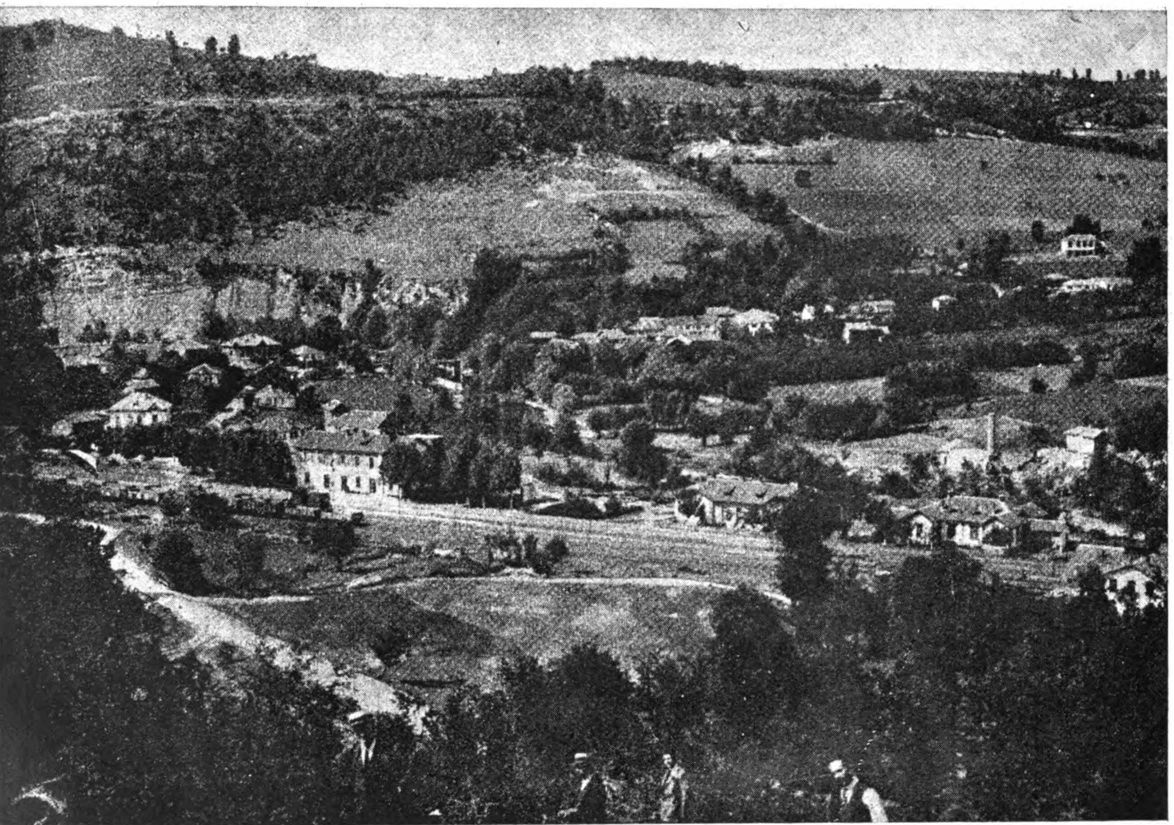

Село Царева-ливада и южната часть на Стринавското плато

разбитъ отъ султанъ Баязида, армията на когото не се знае колко е брояла, но сигурно е била много повече.

Вследствие на тия данни и на основание думитѣ на Акрополита, че въ похода сж взели участие *всички военни сили* на Византия, азъ съмъ на мнение, че армията на императора Исакъ Ангела въ 1190 г. е брояла около 80,000 души, колкото е брояла и тая на Константина Копронима въ 773 г. Съ такава армия, споредъ мене, е действувалъ противъ България, въ 811 г., и императоръ Никифоръ, когато той, съвършенно разбитъ отъ царя Крума, остави главата си при Кюлевча и Мадара[1]).

Не ще съмнение, ча цѣлата тази армия не е придружавала императора Исакъ Ангела до стенитѣ на Стринава и не е взела участие при погрома въ Балкана. Голѣма часть отъ нея е трѣбвало да остане да охранява пжтя отъ Месемврия до Варна и оттукъ — чакъ до Стринава, за да може да се поддържатъ сношенията, както съ морската база въ Варна, така и съ сухопжтната, било въ Месемврия, било въ Анхиало, а това е едно грамадно разстояние, отъ около 300 клм. За охраната на тази дълга линия и при това въ една възстанала страна, за конвоиране на дългитѣ обози отъ многобройни коли и за оставяне заслонъ противъ нѣкой отъ българскитѣ крепости, трѣбвало да се употрѣби около половината отъ армията. Тази охрана е била наложителна и крайно необходима, не само защото се диктувала отъ предпазливостьта, но и защото по-рано ние видѣхме, какъ, споредъ Никита, византийската армия била отминала многобройни паланки и крепости, пълни съ гарнизони, които всѣки часъ сж могли да прекжснатъ съобщенията и да разграбятъ обозитѣ съ мунициитѣ и припаситѣ на гърцитѣ. Отъ това следва, че сжщинската операционна армия на императора при появяването му подъ стенитѣ на Стринава се е състояла отъ *около 40—50 хиляди души*.

Командване на армията

Що се отнася до командването на армията, Никита Акоминатъ и Анонимниятъ авторъ ни даватъ точни сведения. Главното командуване се намирало въ ржцетѣ на императора, който ималъ при себе брата си, севастократоръ Алекси, и се движилъ заедно съ центра на армията, дето билъ цѣлиятъ обозъ и прислугата. Авангардътъ се командувалъ отъ протостратора Мануилъ Камица, неговъ роднина, и отъ Исакъ Комнинъ, зеть по дъщеря на сева-

[1]) Вижъ за това цитирания мой Сборникъ, ч. III, стр. 41—4.

стократора Алекси. А ариергардътъ се командувалъ отъ севастократора Иоанъ Дука, чичо на императора.

Понеже тѣ, всички, се описватъ, че сж заемали сжщото положение на действующи лица, както при отстжплението, така и при погрома на византийцитѣ, то излиза, че сжщитѣ сж участвували и при обсадата на царь Асена въ крепостьта Стринава.

Численость и командване на българската армия

За количеството на тази армия, ние сжщо нѣмаме никакви исторически сведения; но, при все това, ние имаме нѣкои данни, по които можемъ да сждимъ съ каква войска сж разполагали българитѣ въ онова време. Така, въ началото ние видѣхме, че Ансбертъ казва, какво една година преди това — въ 1189 г., при пристигането на императоръ Фридрихъ Барбароса въ Нишъ, Петръ и Асенъ му предложили, чрезъ посланикъ, една армия отъ 40-хиляди души, състояща отъ българи, власи и кумани, а сръбскиятъ великъ жупанъ Стефанъ Неманъ — 20 хиляди души, съ цель да нападнатъ заедно на Византия, но Исакъ Ангелъ се споразумѣлъ съ Барбароса за безпрепятствено минаване на кръстоносцитѣ презъ Дарданелитѣ за светитѣ мѣста и този планъ се осуетилъ[1]). Прочее, ако въ 1189 г. българскитѣ царе сж могли да дадатъ една 40-хилядна армия, включително и отрядитѣ, които тѣхнитѣ вѣрни съюзници — куманитѣ сж имъ давали, то въ 1190 г. тѣ не сж могли да разполагатъ съ такава войска, тъй като куманитѣ, при нашествието на Исакъ Ангела, не сж били още минали Дунава. Помощьта, която куманитѣ сж давали на българитѣ, се състояла, главно, въ конница и въ 1189 г. ние не можемъ да допуснемъ, че тя е могла да бжде по-вече отъ 3—4 дивизии или около 15—20 хиляди души; следователно, за смѣтка на българитѣ е оставалъ остатъкътъ отъ 20—25 хиляди думи. Предъ видъ обаче на ненадейното нападение на византийцитѣ и на критическото положение, въ което е била поставена страната, царь Асенъ не е можалъ да не напрегне силитѣ си и да навакса помощьта отъ куманитѣ съ доброволци българи отъ неосвободенитѣ още български провинции въ Византия, каквито сж прибѣгнали подъ знамената на Асена, а тѣ сигурно не сж били малко. Така, напримѣръ, отецъ Паисий, като описва възстанието, по неизвестенъ източникъ, казва: „И стекался народъ Болгарски како единъ чаловѣкъ въ Терново единодушно на

---

[1]) **Ansbert**, 44, 45; **Иречекъ**, История на българитѣ, 299, Историја срба, I, 260.

помощь Асѣну. . . то била воля Божія о Асѣна. И пріишла ему велика помощь отвсюду"[1]).

Вѣрно е, че въ 1204 г., когато кръстоноситѣ, начело на венецианския дожъ Хенрико Дандоло, нападнали на Цариградъ съ 300 кораба, брояши около 30 хиляди души, царь Калоянъ предложилъ на главния ръководителъ на похода — папа Инокентий III да имъ иде на помощь съ *сто-хилядна войска*, съ условие да го признае за царь на България и да му изпрати корона, нѣщо, което било отхвърлено[2]). Това обаче е било следъ 15 години, когато българското царство, следъ 20-годишни почти непрекъснати войни, се разширило отъ Дунава до четиритѣхъ морета и вътрешно се много засилило. При това, въ тази помощь сигурно е щѣла да влѣзе и войската, която куманитѣ обикновенно сѫ давали.

Презъ следующата 1205 г., въ битката при Одринъ между царя Калояна и латинския императоръ Балдуина, Калоянъ е разполагалъ най-малко съ 40 хиляди души конница отъ българи и кумани и съ пехота, на която числото не се знаело. Така поне, споредъ маршалъ Вилхардуенъ, гърцитѣ отъ Одринъ съобщили на латинитѣ въ Цариградъ[3]).

Както видѣхме по-рано, споредъ сведенията, които ни дава Хенрихъ Валенсиенски, въ битката при Пловдивъ въ 1208 г. — при едно разширено вече царство — царь Борилъ е действувалъ противъ латинитѣ съ 33 хиляди души. следъ като малко по-рано една часть отъ армията му е била разпръсната отъ императора Хенриха при Верея.

Въ време на голѣмото въстание на българитѣ, подъ предводителството на Петра Деляна, внукъ на царя Самуила (977—1014), и на Алусияна, синъ на царя Ивана Владислава (1015—1018), презъ 1040 г., въ покореното отъ императора Василий II Българоубиецъ западно българско царство, армията, съ която Алусиянъ нападналъ на втората византийска столица — Солунъ, се състояла отъ 40-хиляди души. Сигурно, тя не е била всичката войска, защото една малка часть трѣбва да е останала при Деляна въ лагера му при г. Островъ. При това, въстаналата тогава страна е обемала три-четири пѫти по-голѣмо пространство отъ дунавска България въ 1190 г., именно отъ Софийско, дето въстаницитѣ воювали въ крепостьта на Бояна, до Черна-Гора и на югъ — до Драчъ и Епиръ[4]).

---

[1]) **А. Теодоровъ,** Трѣмъ на българската словестность. Свезка I. Паисий Хилендарски. Пловдивъ, 1898, стр. 64. [2]) **Robert de Clary,** c. LXIV—LXV; **Иречекъ,** История на българитѣ, 309, 310. [3]) **Ville-Hardouin,** p. 149. [4]) Срв. **M. Pselus,** Chronographia, ed. Const. Sathas, London, 1899, p. 63, сл.; **Cedrenus,** II, 468; **B. Prokić,** Die Zusätae in

Ако хвърлимъ единъ кратъкъ погледъ върху армиитѣ на първото българско царство, ще видимъ, че и тогава тѣ не сж били голѣми. Така, напримѣръ, въ 705 г. ханъ Тервелъ се отправилъ за Цариградъ, заедно съ детронирания императоръ Юстиниана II, съ 15-хиледна конница, и му помогналъ да си възвърне престола[1]). Ханъ Телерикъ въ 773 г. изпратилъ 12,000 души, сигурно пакъ конници, за да завладѣе Македонската славянска область Берзития[2]). И двѣтѣ тѣзи войски, разбира се, не сж съставлявали тогава цѣлата армия на България. Въ сражението на Анхиалско поле въ 762 г. съ императора Константинъ V Копронимъ, ханъ Телецъ, освенъ войската му отъ чисти българи, разполагалъ и съ 20,000 души славяне[3]). За да подготви по-лесното превзимане на Цариградъ, Крумъ изпратилъ въ 813 г. въ Одринско единъ силенъ кавалерийски отрядъ, отъ 30,000 души, облѣчени въ брони[4]). Царь Симеонъ въ голѣмото сражение при р. Ахелое въ 917 г.[5]), както и царь Самуилъ въ сраженията му въ Ихтиманска Срѣдна-гора презъ 986 г., при р. Сперхей, въ Гърция, презъ 996 г. и при Бѣласица въ 1014 г., сж разполагали съ по-голѣми войски, защото въ тѣзи сражения византийцитѣ имъ противопоставяли всичкитѣ си военни сили и защото известно е, че българитѣ при Бѣласица сж дали само пленници 15,000 души, а имали сж и много убити. Нѣма съмнение, че спасенитѣ сж били много повече отъ убититѣ и плененитѣ[6]).

Освенъ тѣснитѣ още граници и слабо население на новоиздигнатото Асеново царство между Дунава и Балкана, имало и други причини за да не може въ онова време България да разполага съ по-силна армия; тѣ сж били: на първо мѣсто, слабитѣ още финансови средства на държавата и второ — липса на достатъчно оржжие. Тѣзи причини ние констатираме отъ думитѣ на съвременника Никита Акоминатъ. Като се спира върху действията на българитѣ *следъ катастрофата* въ Балкана, той казва, че „българитѣ навикнали да побеждаватъ ромеитѣ. Благодарение на взе-

---

der Handschrift des Johannes Skylitzes, München, 1906, §§ 46, 49; **Zonaras**, ed. Dindorf, IV, 406 сл.; **Cecaumeni**, Strategicon, ed. B. Wassiliewsky et V. Iernstedt, Petropoli, 1896; **В. Г. Васильевскій**, Совѣти и разказы визант. боярина XI в., Ж. М. Н. Пр., ч. 215 (1881); **Иречекъ**, История на българитѣ, 265 сл.; **В. Н. Златарски**, Моливдовулъ на Самуила Алусиана, въ Извѣстия на Бълг. арх. институтъ, т. I, 1921—2, стр. 86 сл. [1]) **Theophanes**, p. 572; **Nicephorus**, p. 48. [2]) **Theophanes**, p. 691. [3]) **Theophanes**, p. 668; **Nicephorus**, p. 78. [4]) **Theophanes Contin.**, p. 516. [5]) **Cedrenus**, II, p. 286; **Theophanes Contin**, p. 389. [6]) **Ibid.**, p. 437, 450, 458; **Н. П. Благоевъ**, Responsa Nicolai Papae I, София, стр. 85.

тата отъ ромеитѣ плячка, *тѣ забогатѣли, както съ парични средства, така и съ всѣкакъвъ родъ оржжие* и най-после започнали неудържимо да нападатъ. Въ време на своитѣ нахлувания тѣ опустошавали не само села и паланки, но взели да нападатъ дори и на укрепени градове".

Сжщото твърди и Анонимниятъ хронистъ. Като говори за последствията отъ катастрофата, той казва: „Варваритѣ се възгордѣли, като придобили още *огромна плячка, между която и шлемове и много пари*; а на друго мѣсто — че „българитѣ се възгордѣли отъ победата си *и снабдени съ плячка и оржжие отъ ромеитѣ*, безъ никакво препятствие превзели Анхиало, Варна, Триядица" и пр.

Сжщо и Акрополита прибавя, че „българитѣ се възгордѣли извънредно много отъ това, че взели отъ ромеитѣ такава богата плячка и между другото скжпоценни и императорски принадлежности, много пари" и пр.

Колко много оржжие и военни припаси сж взели българитѣ отъ византийцитѣ въ страшния погромъ, може лесно да се отгатне отъ численостьта на разбитата имъ армия. Тази голѣма военна плячка, както признаватъ и самитѣ византийски историци, е спомогнала твърде много за по-нататъшнитѣ операции на царь Асена, защото ако въ време на битката на царя Борила съ латинитѣ, въ 1208 г., споредъ Хенриха Валенсиенски, българитѣ били въоржжени съ зелени копия, съ дълги желѣзни острия, купувани въ Бохемия[1]) и ако по-сетне българскитѣ оржжейни фабрики не сж могли да снабдятъ армията съ достатъчно оржжие и българитѣ сж били принудени да купуватъ такова и отъ Дубровникъ и отъ Венеция[2]), то колко повече производството на фабрикитѣ е било недостатъчно въ началото на образуването на царството.

Що се касае до плячката *въ пари*, ние можемъ лесно да си съставимъ понятие за размѣра й отъ сумата, която императорътъ носилъ въ следующата война презъ 1194 г съ българитѣ. Никита свидетелствува, че въ тази война Исакъ Ангелъ носилъ съ себе си 15 центенарии злато и повече отъ 16 сребро[3]). И това е било въ една епоха *следъ катастрофата* и въ едно време, когато, вследствие чудовищния разкошъ на императора, държавнитѣ финансии на Византия се намирали въ много лошо положение и

---

[1]) **Полковникъ Йор. Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII в., 112. [2]) **Д-ръ Ив. Сакъзовъ**, Българска търговия презъ XII—XIV в., въ Списание на Българското економическо дружество, год. 21, 1922, кн. I—II, стр. 65, 71, 86, заб. 6. [3]) Единъ центенарий злато ималъ 100 либри, 1 либра — 72 солида, 1 солидъ — 25 динария, 1 денарий — 0,75 лева златни. Значи, 15 центенарии злато сж равнявали на 2,025,000 лева златни. Среброто е отдѣлно.

Исакъ Ангелъ докаралъ работата до тамъ, че се опитвалъ дори да сече фалшиви монети и ограбилъ на църквитѣ златнитѣ и сребърнитѣ окрашения за стопяване[1]). Споредъ сжщия авторъ, въ 1200 г. царь Калоянъ взелъ две центенарии (200 литри) злато откупъ за хванатия въ пленъ отъ Иванко и изпратенъ въ Търново протостраторъ Мануилъ Камица, братовчедъ на императора, сжщиятъ, който въ 1190 г. командувалъ авангарда[2]).

При това положение на работитѣ, моето мнение е, че армията, която българскитѣ царе Асенъ и Петъръ сж могли да сжбератъ въ тѣснитѣ още граници и при слабитѣ още финансови и оржжейни средства на царството въ 1190 г., за посрещане на силния неприятель, е брояла около 40 хиляди души.

Но силата на Асена, като главнокомандующъ на българската войска, не се е състояла само въ неговата добре организирана и отлично подготвена армия, особенно за партизански войни, каквито, споредъ византийскитѣ историци, сж били войнитѣ му до това време, а — и въ организираното мѣстно население по цѣлия воененъ театъръ и особено въ личнитѣ владения на Асеневци въ Балкана. Трѣбва да се има предъ видъ и това важно обстоятелство, че, споредъ сведенията на Анна Комнена, Кедринъ и Аталиота отъ 11—12 в., българитѣ не сж били чужди за византийската армия, а напротивъ и тѣ сж служили въ нея и сж били добре обучени. За събиране на войници българи въ византийската армия, когато България, презъ XI и XII в., бѣше подчинена на империята, пише и известниятъ Охридски архиепископъ Теофилактъ[2]). Затова историцитѣ казватъ, че следъ падането на първото българско царство, когато въ XI в. нашитѣ земи страдаха отъ печенежки, кумански, узски и руски нашествия и когато печенегитѣ бѣха дори устроили въ северо-източна България свое царство, въ продължение на повече отъ 50 години — българитѣ сж се борили, заедно съ гърцитѣ, противъ това страшно зло. Така се обяснява и искането на Асена и Петра предъ императора въ Ипсала да бждатъ и тѣ записани въ военнитѣ списъци. Следователно, българитѣ въ време на възстанието сж били добре подготвени и въ военната служба. Вследствие на това, всички—младо и старо—сж гледали да се смаже неприятельтъ съ всички средства—кой съ каквото може. Войната съ Византия за освобождение се е започнала още презъ пролѣтьта на 1186 г. и до лѣтото на 1190 г.

---

[1]) Никита, Руски преводъ, т. II, стр. 106. 128, 289. [2]) Сжщо, стр. 231, 264. [2]) П. Мутавчиевъ, Пронията въ Византия и отношенията й към военната служба. Известия на Истор. дружество въ София, кн. VI, 1924, стр. 19—22.

тя е продължавала, съ малки прекъсвания, цѣли 5 години, така щото всички сж били подготвени да посрещнатъ умразния властелинъ. Малко и голѣмо е взимало живо участие въ прокарване на пжтищата, въ изкопаване на окопитѣ, въ изграждане на крепоститѣ, въ пренасяне и прекарване на бойнитѣ припаси и на провизиитѣ и пр., защото само така може да се обясни изненадата на императора Исакъ Ангела, когато навлѣзалъ въ България и видѣлъ, че много села и паланки по пжтя му били заградени съ стени и имало издигнати много кули и крепости за едно кжсо време, следъ неговитѣ първи походи въ 1186 и въ 1187 г. Трѣбва да се има предъ видъ и обстоятелството, че тукъ въпросътъ не се е касаелъ само до извоюване на политическа свобода или за обединение на разпокжсаното българско племе, за което ние воювахме сега въ Балканската и въ Всемирната война, а и за нѣщо по-голѣмо, именно: за премахването на умразнитѣ бирници, които сж продавали чергитѣ и котлитѣ на населението, за изплащане непоносимитѣ данъци на цариградския Сарданапалъ, които той прахосвалъ за баснословни постройки и прищевки, и да не гледатъ какъ тѣ откарватъ добитъка му за устройване на незапомнени пиршества и свадби на сжщия и за „нѣкой други притѣснения", за които намѣква Никита[1]). Това се подкрепя и отъ отецъ Паисий; по неизвестенъ източникъ той пише: „И пріишла ему (Асѣну) велика помощь отвсюду, и укрепился на царство Болгарское, и отмъстилъ Грекомъ сугубо обиду и озлобленіе, що оны за седемдесеть лѣтъ творили Болгаромъ, зимали данъ отъ нихъ тежки; . . . що оны ослеповали Болгаровъ при Самуила царя и много тайная пакость творили Болгаромъ"...[2]).

За активното участие на мѣстното население въ войнитѣ на първитѣ Асеновци ние имаме и други положителни доказателства. Така, маршалъ Вилхардуенъ, който не единъ пжть е воювалъ съ българитѣ, въ време на царя Калояна, като първъ министъръ и началникъ на генералния щабъ на латинитѣ, казва, че въ 1207 г. императоръ Хенрихъ се отправилъ ненадейно отъ Одринъ, по долината на Тунджа,

---

1) Какъвъ невъобразимъ разкошъ Исакъ Ангелъ е подържалъ въ двореца си, се вижда отъ следующитѣ думи на Никита: „Той, подобно на Соломона, се обличалъ всѣкога съ нови одежди и всѣко негово пиршество представлявало планина отъ хлѣбове, царство отъ звѣрове, море отъ риби и океанъ отъ вина"; руски преводъ, стр. 117—118. На думитѣ на Никита може напълно да се вѣрва, защото той е билъ императорски секретаръ, та е знаялъ всичко, каквото е ставало въ двореца. Той го е придружавалъ и въ нѣкои войни, както въ битката при Лардея. Билъ е и управителъ въ Пловдивъ. 2) **А. Теодоровъ**, Трѣмъ на бълг. словестность. Паисий, стр. 64.

къмъ Балкана и стигналъ до г. Аули, въ политѣ на планината, при устието на Марашкия боазъ, надъ с. Стралджа. Тукъ френцуската войска започнала да граби хранитѣ и стадата на населението. Изпратенитѣ фуражири навлѣзли навжтре въ Балкана, въ Котленско, но *мѣстнитѣ жители* ги завардили и избили много отъ тѣхъ. „Тогава, казва Вилхардуенъ, императоръ Хенрихъ изпратилъ четири отряда да пазятъ фуражиритѣ. Отрядитѣ влѣзоха въ много голѣми планини, кръстосаха околностьта и, когато поискаха да се върнатъ, намѣриха проходитѣ добре защитени. *Мѣстнитѣ жители* се бѣха събрали и поведоха бой срещу тѣхъ и тѣ едва не бѣха разбити. Тѣ трѣбваше да слѣзатъ отъ конетѣ и, при все това, съ помощьта на Бога, стигнаха въ лагера съ голѣми загуби". На другия день императорътъ побързалъ да се върне въ Одринъ[1]).

На друго мѣсто, Вилхардуенъ, като описва похода на солунския краль Бонифаций Монфератски на изтокъ, казва, че кральтъ стигналъ въ гр. Мосинополъ (сега Месинъ-кале на Буру-гйолъ, на западъ отъ Гюмюрджина) и по съвета на мѣстнитѣ гърци се отправилъ въ Родопитѣ. „Като се повърна, казва маршалътъ, *мѣстнитѣ българи* бѣха се събрали и, като видѣха, че той е съ слаби сили, *струпаха се отъ всички страни* и атакуваха неговия ариергардъ. Бонифаций, като чу виковетѣ, скокна на коня съ едно копие въ ржка, безъ да надене въоружението си, и когато стигна тамъ, дето се биеше неговиятъ ариергардъ, той се спусна върху българитѣ (разбира се съ главнитѣ сили) и ги преследва назадъ на голѣмо разстояние", но тукъ българитѣ го разбиватъ и смъртно нараняватъ. Главата на Бонифация, казва Вилхардуенъ, биде отсѣчена и *мѣстнитѣ жители* я изпратиха на Калояна, а това бѣ за него най-голѣма радость, която нѣкога еималъ". Отъ тѣзи сведения на Вилхардуена явно става, че не само армията на Асена и Калояна, но *самото население* е било отлично организирано да посреща дори голѣми изненади и да ги отблъсва на свои плещи. На такива именно силни плещи на своитѣ герои — балканджии, царь Асенъ се е надѣвалъ да нанесе погрома и на Исакъ Ангела въ 1190 г.

Командуване на българската армия.

Цѣлата армия се е намирала подъ главното командване на царь Асена, когото, както видѣхме, самитѣ византийски историци описватъ като чудесенъ пълководецъ; обаче, въ крепостьта Стринава, споредъ изричнитѣ думи на Акрополита, той се затворилъ не съ всичката си

[1]) **Ville-Hardouin**, c. 113.

войска, а *само съ командувания отъ него отрядъ.* Не ще съмнение, че този отрядъ не е билъ голѣмъ, но пъкъ се е състоялъ отъ най-добри и избрани войници и офицери.

Макаръ и въ по-малъкъ размѣръ, но до какво количество е достигалъ отрядътъ, съ който Асенъ се затворилъ въ крепостьта, не може точно да се опредѣли. При нападение на гр. София въ 809, царь Крумъ, като превзелъ града съ хитрость и на честна дума, заповѣдалъ да изколятъ гарнизона, който броялъ до 6000 души[1]). При превзимането на гр. Месемврия отъ сжщия, въ 812 г., той намѣрилъ тамъ гарнизонъ отъ 4000 войници[2]). Но, като се вземе предъ видъ, че крепоститѣ на тѣзи градове сж много по-малки отъ Стринавската и, при това, важностьта на случая, че самиятъ царь се затваря въ нея, то изисквало се е единъ по-значителенъ гарнизонъ въ Стринава и за това азъ допущамъ, че той е броилъ около 7—8000 души. Разбира се, че за него още отъ по-рано, споредъ установения планъ. сж били приготвени нужднитѣ хранителни и бойни припаси. Впрочемъ, могатъ да се допуснатъ и други хипотези, съ огледъ на плана на Асена, за който ще говоримъ подиръ малко.

Кои сж били главнитѣ помощници на царь Асена въ общитѣ военни операции за реализирането на неговия героиченъ и пъленъ съ рискове планъ — историята мълчи; но явно е, че братъ му, царь Петръ, е командувалъ нѣкой отъ другитѣ важни отряди, така, както, споредъ Никита, той, следъ убийството на Асена въ 1195 г., се явилъ отъ Преславъ на чело на войската си противъ Иванка и неговитѣ съучастници въ убийството и възстанието[3]). Византийскитѣ историци не ни казватъ нищо и за участието на третия братъ, Калояна, който при сключения миръ въ Ловечъ, презъ 1187 г. билъ даденъ на Исака Ангела за заложникъ, но следъ това избѣгалъ отъ Византия[4]). Вѣроятно, това е станало преди катастрофата въ 1190 г. Нѣма известия кжде се е подвизавалъ въ този погромъ и Иванко — сжщо доблестенъ пълководецъ, който, като братовчедъ на царя, е сигурно завзималъ важно мѣсто въ придворната и военната иерархия. По-рано ние видѣхме, че Никита казва, какво той билъ човѣкъ съ високъ ръстъ, обладавалъ необикновенно присжтствие на духа и забележителна здравина; въобще, билъ е единъ прекрасенъ пълководецъ. Видѣхме сжщо, че когато, следъ убийството на Асена въ 1195 г. той избѣгалъ въ Цариградъ и императорътъ го изпратилъ за управитель въ Пловдивъ, Никита прибавя, че

---

[1]) **Theoyhanes**, 485. [2]) **Д. М. Мустаковъ**, Българитѣ въ историята на своитѣ войни. София, 1927, стр. 160. [3]) Руски преводъ, т. II, 163—165. [4]) Сжщо, стр. 58 и 165.

той билъ драгоценна ограда за ромеитѣ, противъ неговитѣ съотечественици, които въ съюзъ съ скититѣ правили постоянни нахлувания въ византийскитѣ области, като опустошавали всичко по пжтя си и *билъ най-добъръ помощникъ на императора въ тѣзи рѣдки случаи*, когато той се решавалъ самъ да излѣзе въ полето"[1]). Той ималъ и братъ, Митю, който, следъ измѣната на Иванко къмъ Византия и вѣроломното му арестуване отъ императора, билъ заставенъ, споредъ Никита, да избѣга[2]). Не се знае де сж били и онези *Иванкови роднини и другари*, съучастници въ съзаклятието, на които Иванко разказалъ всичко въ онази паметна нощь на убийството на Асена и „се съгласилъ, споредъ Никита, заедно съ тѣхъ, да повдигне възстание, предъ видъ на това, че *братята, роднинитѣ и другаритѣ на убития* нѣма да стоятъ мирни и които обѣщали, че, ако постигнатъ цельта си, ще управляватъ страната, както и цѣла България, най-справедливо и съгласно съ обичаитѣ на страната, а не като Асена — да решава всичко самовластно, съ силата на меча, и да не действуватъ само по внушение на личнитѣ си чувства, както правилъ убитиятъ"[3]).

Не се знае каква роля е игралъ въ тази война и князъ Белота (Bellota princeps), който, следъ 13 години отъ тази война (1203), се явява като много важенъ факторъ въ царството и, заедно съ царь Калояна и архиепископа Василий, молилъ, съ отдѣлно писмо, запазено и до днесъ, папа Инокентий III, да бжде България приета въ лоното на католическата църква, а заедно съ нея и той, и жена му, и децата му и цѣлия му домъ (ut ego debeam esse particeps et uxor, filii mei et tota domus mea). Отъ това се вижда, че въ 1190 г. той е билъ възрастенъ човѣкъ. Запазенъ е и отговорътъ на папата до князъ Белота, въ който той се нарича Nobili viro Bellotae principi ... uxori, ac filiis ejus. Съ него той го насърчава и отправя до своя делегатъ Иоана Капеланъ, комуто билъ далъ нареждание да го задоволи[4]).

Не е известно каква дейность е развилъ и Борилъ, сестриникътъ на Асеновци, който по-сетне, въ 1207 г., замѣсти на царския престолъ вуйка си Калояна, като се ожени за жена му, куманката. Сжщо, какво е правилъ и неговиятъ братовчедъ, Славъ, който, при прогонването, отъ страна на Борила, на законния наследникъ на престола — сина на стария Асена — Иванъ Асенъ въ Русия, нѣщо, което пре-

---

[1]) Сжщо, стр. 167, 168. [2]) Сжщо, стр. 240. [3]) Сжщо, стр. 162—163. [4]) Вижъ тази корреспонденция у **Migne**, Patr. Latina, t. 214, стр. 1116 и 1118, № № 118, 120; сжщо и **С. Шанговъ** и **О. Д. Гюловъ**, Епохата на Асеновци. Писма отъ Калояна до Инокентий III, стр. 38, 36, 101, 105.

дизвикало голѣми скандали въ царския дворъ, отишелъ въ Родопитѣ и тамъ образувалъ свое княжество[1]). Известна е дейностьта само на другъ единъ Асеновъ роднина — на Добромиръ Хризъ, за когото Никита съобщава, че той още въ началото на възстанието се отдѣлилъ отъ Асеновци и дори съ своята дружина *почналъ борба противъ тѣхъ*, като се обявилъ за съюзникъ на Византия. Тогава, види се, той се оттеглилъ отъ своитѣ родови имения въ Балкана и отишелъ въ Македония — въ Просѣкъ, дето образувалъ свое княжество и дето презъ 1189 г. го намѣрили отрядитѣ на императора Фридриха Барбароса, като жупанъ или сатрапъ[2]). За други български князе, боляри или войводи отъ това време, историята нищо не знае.

Не ще съмнение, че всички тѣзи князе, велможи и първенци, както и още много отъ роднинитѣ и другаритѣ на Асена, за които Никита намѣква, че сж държали неговата страна следъ убийството, въ време на византийската катастрофа сж взели кой повече, кой по-малко участие въ реализирането на общия планъ. Едни отъ тѣхъ сж командували партизански отряди и сж нападали на тила на византийската армия; други — на обозитѣ; трети сж командували гарнизонитѣ въ крепоститѣ, а четвърти сж образували засадитѣ и примкитѣ въ балканскитѣ усои и сж следили презъ кой проходъ императорътъ ще предприеме отстжплението си на югъ за Тракия. Това иде да се потвърди и отъ думитѣ на Никита и Анонимния историкъ, както ще видимъ малко по-сѣтне.

ПЛАНЪТЪ НА ЦАРЬ АСЕНА

Де сж били родовитѣ владения на Асеновци. Де е станала революцията въ 1186 г.

Презъ време на възстанието на Асеневци, както Акрополита, Никита Акоминатъ и Анонимниятъ историкъ, така и другъ единъ старъ документъ — Месемврийската хроника, съобщаватъ, че царь Асенъ два пжти се затварялъ въ крепости при нашедствието на императора Исакъ Ангелъ въ България, но и двата пжти той избѣгвалъ Търново: първиятъ пжть, презъ 1187 г., той избралъ Ловченската крепость, а вториятъ—Стринавската. Не ще съмнение, че затва-

---

[1]) **Acropolita**, c. 24; **Иречекъ**, История на българитѣ, 320.
[2]) **Nicetas**, p. 644; **Т. Успѣнскій**, Образованіе втораго болгарскаго царства, 14°, 160—161, 170—209; **Ansbert**, 60—61; **П. Мутавчиевъ**, Владетелитѣ на Просѣкъ, въ Сборникъ на българската академия на наукитѣ, кн. I, 1913, стр. 7—9.

рянето му въ едната и другата крепости и заставянето на императора да го обсажда въ тѣхъ, а не другаде, е станало по строго обмислени планове. Когато първиятъ пжть Асенъ се затворилъ въ Ловечъ, всичкитѣ балкански проходи къмъ Тракия трѣбва да сж били затворени и затова императорътъ, който стигналъ заедно съ армията си въ Пловдивъ, не се наелъ да мине нито презъ Калоферския (Росалийския), нито презъ Троенския проходъ, които сж били най-прѣки и удобни за цельта, а трѣбвало да иде далечъ на западъ — въ София, дето да образува базата за настжпването си и оттукъ да тръгне да обсажда царя въ Ловечъ[1]). А вториятъ пжть той е трѣбвало да мине презъ Анхиало, Месемврия и Варна, да образува базата си въ тѣзи далечни приморски градове и да иде да търси царя Асена и армията му въ предпланинитѣ на Хемусъ.

Пита се: защо е станало това така? — Погледнато отъ военно-стратегическа и тактическа точка на зрение, отговорътъ може да бжде само следующия: 1. Царь Асенъ е гледалъ да отдалечи, колкото е възможно повече, базата на византийцитѣ отъ мѣстото на обсадата; 2. Той е знаялъ, че при тогавашнитѣ превозни средства поддържането на една голѣма армия съ припаси и муниции не може да става лесно[2]), а особенно задъ Балкана въ възстаналата и неприятелска вече за византийцитѣ страна, дето българскитѣ чети сж могли да нападатъ непрестанно на обозитѣ и фуражиритѣ; сжщо и при пренасяне на болнитѣ и раненитѣ обратно къмъ Византия. Следователно, царь Асенъ не е можалъ да не бжде убеденъ, че обсадата не ще може да трае дълго време и че той ще има успѣхъ. Употрѣби ли се пъкъ нѣкоя хитрость, за каквито военната история на Византия е дала достатъчно поука на този „необикновено ловъкъ и въ трудни обстоятелства извънредно изобретателенъ човѣкъ“, както видехме по-горе, че Никита нарича Асена, — тогава свръзката на императора съ базата му и пжтьтъ на отстжпването му могатъ лесно да бждатъ прекжснати и той да бжде заставенъ да бѣга, въ първия случай, презъ Троенския или Марагидишкия проходъ, а въ втория — презъ Крънския, а тукъ примкитѣ и искусно-устроенитѣ засади сж били готови. Първиятъ пжть, следъ тримесечна несполучлива обсада на Ловечъ и подиръ две годишна непрестанна парти-

---

[1]) Nicetas, 520—521; **П. Чилевъ**, Месемврийската хроника, въ Известия на Историческото д-во въ София, I, 41; **Иречекъ**, История на българитѣ, 293; **Успенски**, Образованіе втораго болгар. царства, 135. [2]) Това България можа да изпита много добре въ балканската и световната войни, когато, освенъ желѣзницитѣ, трѣбваше да се употрѣбятъ за армиитѣ около сто хиляди волски, биволски и конски кола.

занска война, Исакъ Ангелъ е билъ принуденъ да сключи миръ и да се завърне въ столицата си; но втория пжть планътъ на Асена излѣзалъ повече отъ сполучливъ.

Не само при тѣзи случаи, но изобщо старата история ни свидетелствува, че българитѣ много рѣдко сж давали сражения въ открито и равно поле, а почти винаги сж използували особеностьта на терена, а главно — планинскитѣ тѣснини, дето сж устройвали най-хитри примки и сж нанасяли най-грозни поражения на неприятеля. Така: въ 688 г. — 9 години следъ установяването имъ на полуострова, българитѣ нанесли такова силно поражение на императора Юстинияна II Ринотметъ въ Родопскитѣ клисури, презъ които той се връщалъ отъ Македония, дето воювалъ противъ славянитѣ, че императорътъ едва можалъ да спаси живота си[1]). Въ 708 година наследникътъ на Аспаруха — Тервелъ нанесълъ на сжщия императоръ не по-малко грозно поражение при Месемврийския проходъ[2]). Въ 759 г., българитѣ, при царуването на Винеха, нанесли на императора Константина V Копронима страшно поражение въ Берегавския проходъ[3]). Въ 792 г. императоръ Константинъ VI билъ съвършенно разбитъ отъ Кардама подъ Балкана, при крепостьта Маркели[4]). Въ 811 г., Крумъ, следъ победата му отъ Никифора, устроилъ такова умно и смѣло нападение, при Мадара, въ Провадийската планина, на армията на императора, че много голѣма часть отъ войската му, заедно съ своя предводитель, погинали тамъ[5]). Въ следващата 812 год. Крумъ разбилъ императора Михаила I Рангабе въ тѣснинитѣ на Тунджа, подъ Сакаръ-планина[6]). Въ 986 г. царь Самуилъ устроилъ засада на императора Василий II Българоубиецъ въ Ихтиманската Срѣдна-гора и императорътъ едва се спасилъ съ бѣгство въ Пловдивъ[7]). Четире години преди погрома на Исака Ангела въ Балкана, именно въ 1186 г. — въ самото начало на българското въстание, Асенъ и Петъръ устроили хубава примка, пакъ въ Стара-планина, на изпратения противъ тѣхъ византийски главнокомандующъ и дѣдо на императора — севастократоръ Иоана, но не добили резултатъ, защото, по подозрение, че искалъ да стане императоръ, на севастократора била отнета командата надъ войската. Когато обаче той билъ замѣстенъ отъ зетя на императора

---

[1]) **Theophanes**, 364; **Иречекъ**, История на българитѣ, 173; **В. Златарски**, История на бълг. държава, I, 160. [2]) **Иречекъ**, сжщо; **Златарски**, 174. [3]) **Theophanes**, 430; **Иречекъ**, сжщо; **Златарски**, 206. [4]) **Златарски**, I, 243. [5]) **Theophanes**, 490; **Иречекъ**, 189; **Златарсхи**, 257; вижъ най-подробно за това моя Юбилеенъ Сборникъ Плиска—Преславъ, ч. III. [6]) **Theophanes**, 500; **Иречекъ**, 179; **Златарски**, 268. [7]) **Иречекъ**, 250.

— кесаръ Иоанъ Кантакузенъ, последниятъ всецѣло хлътналъ въ примката на българитѣ и армията му била съвършено разбита[1]). Съ сѫщата тактика и стратегия, въ 1196 г., царь Асенъ сполучилъ да разбие, при гр. Сересъ, византийската армия, подъ главното командуване на Алекси Аспиетъ, когото пленилъ и отвелъ въ Търново[2]). Въ сѫщата година, Асенъ, пакъ чрезъ засада, устроилъ такава примка на византийския главнокомандующъ и зетъ на императора—севастократоръ Исака, при гр. Амфиполъ, подъ Сересъ, че не само армията му била съвършено разбита, но и той самъ билъ хванатъ въ пленъ и откаранъ въ Търново, дето, като пленникъ, подготвилъ убийството на Асена[3]). Само въ една битка при гр. Аркадиополъ (сега Люле-Бургасъ), въ 1193 г., Асенъ далъ на открито едно голѣмо сражение на византийцитѣ, и съ пълно съблюдение на всички правила на тактиката и стратегиета, но той пакъ спечелилъ победата[4]).

Съ сѫщата тактика и стратегия — чрезъ примки и засади — действувалъ и убиеца на Асена — братовчедъ му Иванко. Следъ убийството въ 1195 г., той, като не сполучилъ въ заговора, избѣгалъ въ Цариградъ и тогавашниятъ императоръ Алекси Комнинъ, братъ на сваления отъ престола и ослѣпенъ Исакъ Ангелъ, го изпратилъ, за награда, въ гр. Пловдивъ, за управитель на тамошната область. Известно време, доде си подготви и издигне крепости по стратегическитѣ пунктове въ планинитѣ, той билъ вѣренъ на Византия, но следъ това се отмѣтналъ отъ нея и се помирилъ съ братовчеда си, царя Калояна, като се обявилъ независимъ господарь. Тогава (1199 г.) императорътъ изпратилъ противъ него главнокомандующия протостраторъ Мануилъ Каница съ армия, за да го накаже. Иванко обаче му устроилъ такава хубава засада въ севернитѣ поли на Родопи, при Баткунъ, че, като го подлъгалъ съ пуснато напредъ стадо добитъкъ, върху което византийцитѣ се спуснали за плячка, той не само го разбилъ, но го и хваналъ въ пленъ и го изпратилъ въ Търново на Калояна[5]).

Сѫщата тактика и стратегия употрѣбилъ и царь Калоянъ въ голѣмата битка при Одринъ, въ 1205 г., съ латинския императоръ Балдуина. Както е известно, въ този страшенъ бой самъ императорътъ билъ хванатъ въ пленъ, а пълководцитѣ му избити. Сполучили да избѣгатъ само знаменитиятъ венециански дожъ Хенрихъ Дандоло и маршалъ Вилхардуинъ, които не участвували въ битката, защото пазили вратитѣ на Одринската крепость за да не може българскиятъ гарнизонъ да излѣзе на помощь на Калояна. Презъ

---

[1]) **Никита**, руски преводъ, т. II, 27. [2]) **Nicetas**, 612—613. [3]) **Никита**, руски преводъ, 155. [4]) **Никита**, руски преводъ, 127. [5]) Сѫщо, руски преводъ, 224—233.

следущата 1206 г. новиятъ императоръ Хенрихъ се отправилъ отъ гр. Одринъ за гр. Аули, при Марашкия проходъ, дето, като стигналъ, изпратилъ въ Котленско единъ силенъ отрядъ за грабежъ изъ тукашнитѣ села и градове; но, както видѣхме преди малко, българското население му устроило такива засади, че, следъ като отрядътъ билъ разбитъ и прогоненъ до края на прохода, императорътъ се видѣлъ принуденъ тутакси да се върне въ Одринъ. Въ 1207 г. българитѣ устроили друга засада въ Родопитѣ на солунския краль Бонифация; тамъ кральтъ падналъ убитъ и главата му изпратена въ Търново на царя Калояна.

Сѫщата българска тактика и стратегия на засади и примки дори въ по-низкитѣ, а не въ високитѣ планински мѣста, приложилъ и знаменитиятъ синъ на стария Асена — царь Иванъ Асенъ II. Благодарение на този начинъ на действие, въ прочутата битка при Клокотница, въ 1230 г., той не само, че нанесълъ най-страшно поражение на своя противникъ, императоръ киръ Тодоръ Комненъ, но сполучилъ да го хване въ пленъ, заедно съ всичкитѣ му велможи[1]).

Стратегическиятъ планъ на царь Асена въ 1190 г. не е прилѣгалъ обсадата да стане въ Търново, защото оттамъ той не би могълъ да се реализира съ сигурна сполука за една добра засада, макаръ мѣстностьта къмъ Балкана да е планинска. Както видѣхме вече, на югъ отъ този градъ къмъ Тракия се откриватъ не само посоченитѣ отъ насъ осемь планински прохода и то само отъ Шипка до Твърдица, но още и Сливенскиятъ и Гавраиловскиятъ — на югоизтокъ, които сѫ играли не малка роль при образуването на второто българско царство и царь Асенъ не би знаелъ съ една по-голѣма сигурность кой отъ тѣзи проходи би се предпочелъ отъ императора за отстѫпване. Трѣбвало е на всѣка цена византийската армия да бѫде привлѣчена по на западъ и по-навѫтре къмъ Балкана и обсадата да стане въ най-удобната и най-страшната, каквато е имало тогава, крепость при Дрѣново — Стринава. Въ такъвъ случай, при едно внезапно отстѫпление, на императора се отнимала възможностьта да избира разни пѫтища и безъ друго трѣбвало да се отправи изъ този проходъ, който ще му бѫде посоченъ отъ мнимия български бѣглецъ, именно по най-краткия пѫть за Тракия, презъ Крънъ за Верея, а тамъ, въ планинскитѣ тѣснини, е било най-лесно, вследствие пречупването на мѣстностьта, да се скрие българската армия и да му бѫде устроена най-страшна примка. Както ни е вече известно, крепостьта Стринава е командувала не само надъ Крънския проходъ, но и надъ Енинския, Мъглишкия и Яйканлийския; следователно, императорътъ и да предпочете нѣкой отъ тѣхъ, резултатътъ

---

[1]) **Иречекъ**, История на българитѣ, 328—330.

е щѣлъ да бжде пакъ сигуренъ, защото пжтьтъ до самия Балканъ за всички тѣзи проходи е само единъ — по течението на Трѣвненската рѣка и защото разстоянието между тѣхъ е съвсемъ нищожно и византийската армия, презъ който отъ тѣхъ и да се отправяше, щѣше да бжде набързо съкрушена, тъй като българитѣ сж могли много лесно да се концентриратъ тамъ. Сжщото може да се каже и ако императорътъ е искалъ да предпочете Шипченския или Габровския проходи. Но при тия условия императорътъ не би могълъ да мине презъ Крънъ, и при това до Верея той би трѣбвало да обикаля единъ день повече.

Вториятъ елементъ, който е трѣбвало да влѣзе въ хитрия планъ на царь Асена, е билъ да се използува голѣмиятъ страхъ на византийцитѣ отъ страшната и бързата, като вихъръ, конница на куманитѣ — тѣзи вѣчни спжтници и съюзници на българитѣ при образуването на второто царство, Отъ описанието, което правятъ тримата византийски историци за преминаването на императора съ армията си презъ Месемврийския проходъ, се вижда, че той е миналъ свободно, безъ да му е билъ даденъ нѣкакъвъ отпоръ отъ страна на българитѣ. Този фактъ иде да ни подскаже, че походътъ на Исакъ Ангела е билъ много бързъ и неочакванъ. И наистина, сухопжтната армия и флотата, мобилизирани отъ по-рано противъ кръстоносцитѣ на императора Фридрихъ Барбароса, сж били готови и тутакси, следъ сключването на Одринския договоръ и отправянето на кръстоносцитѣ къмъ светитѣ мѣста, Исакъ Ангелъ е повелъ армията си къмъ България. Той обаче не е можалъ да не знае, че първата работа на царь Асена ще бжде да повика на помощь своитѣ вѣрни съюзници—куманитѣ. Вследствие на това на флотата е била дадена заповѣдь да се отправи за Дунава и да попречи на преминаването имъ въ България. Не ще съмнение, че въ Цариградъ сж знаели, че това нѣма да стане безъ кръвопролитие и затова Никита Акоминатъ, при изпращането на императора, е предричалъ, че „скоро Дунавъ ще се напълни съ кръвь и трупове на неприятелитѣ и че ще понесе плача и виковетѣ на враговетѣ". Обаче, отъ думитѣ на сжщия авторъ, следъ навлизането на императора въ България, че „страхътъ отъ скитското нападение, тъй като времето още имъ позволявало да преминатъ Дунава, сжщо подтиквало императора по-скоро да се върне назадъ"; отъ думитѣ на Анонимния авторъ, че „императорътъ подозиралъ, че ще нахлуятъ скититѣ, защото е било време за тѣхно преминаване"; и на Акрополита, „че се готви нападение отъ страна на скититѣ" —става явно, че флотата не е изпълнила задачата си и че Дунавъ билъ откритъ за куманитѣ. Този именно голѣмъ страхъ, навѣянъ на византийцитѣ

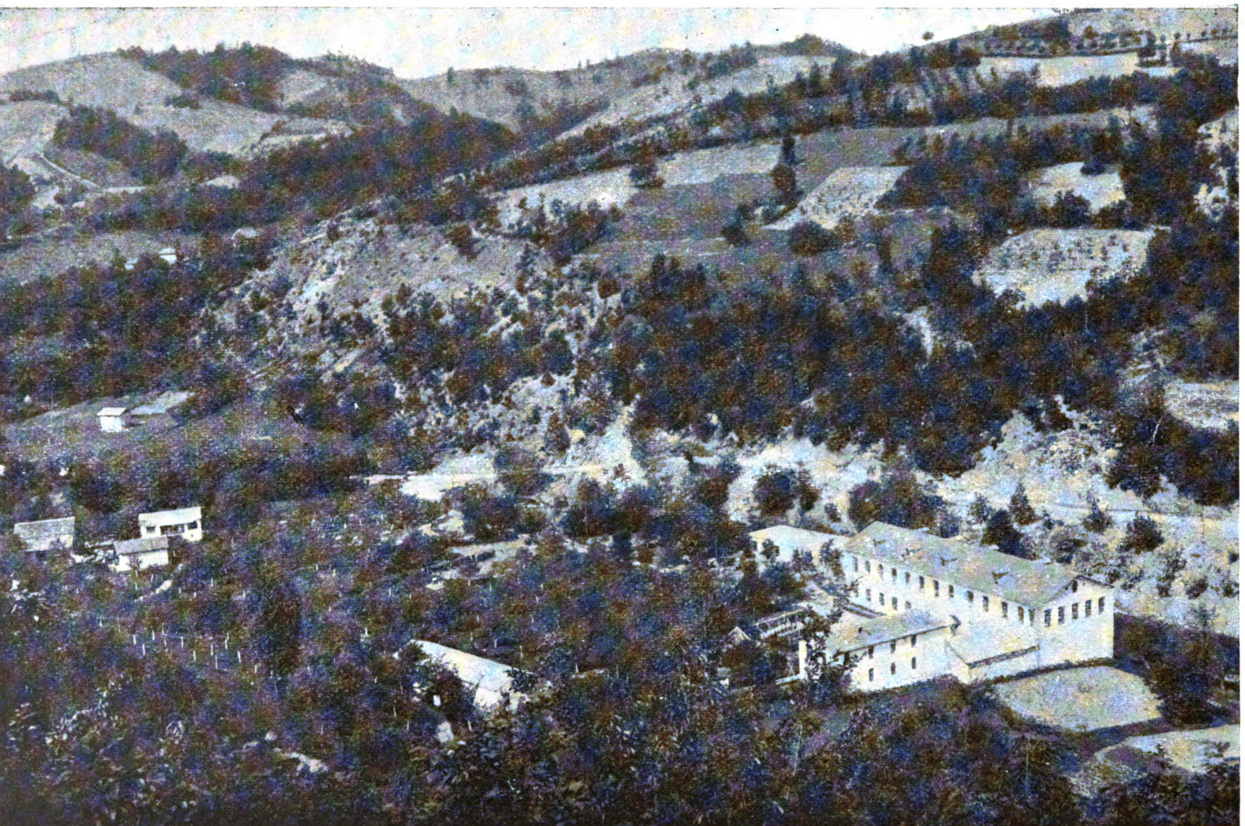

Долината на р. Янтра. Пѫтьтъ отъ Габрово за Габровския проходъ.
Трикотажна фабрика „Бѫдащность“ на г-нъ Илия Илювъ

отъ куманитѣ въ войнитѣ още отъ 1186 г., използувалъ отлично царь Асенъ.

На трето мѣсто иде едно много важно обстоятелство, което чудесно помогнало за реализирането плана на Петра и Асена. То е, че тукъ, въ Балкана, Асеновци сж действували въ своя собствена область, при население вѣрно, предано и тѣмъ лично подчинено, като владетели-феодали, и въ мѣсто, дето тѣ първоначално сж организирали революцията и за прьвъ пжть сж издигнали знамето на свободата; така щото тукъ малко и голѣмо е било готово да посрещне и смаже умразнитѣ гърци.

Известно е, че презъ време на византийското владичество Асеневци сж били голѣми боляри и че, като феодали, сж имали своитѣ обширни владения. Где обаче сж се намирали тѣ и кои мѣста първоначално сж служили за воененъ театъръ—това сж въпроси, които и досега стоятъ открити въ историческата наука. Безъ да влизаме въ полемика съ разнитѣ автори по този въпросъ, ние ще изтъкнемъ, че съвремеиикътъ на българското възстание — Никита Акоминатъ обикновенно нарича възстаналитѣ българи *власи*. Анонимниятъ хронистъ, тоже съвременикъ, казва: „варваритѣ отъ *планината Хемусъ*, които по-напредъ се наричали мизийци, а сега се казватъ *власи и българи*, като се облѣгали на *мъчнодостжпнитѣ мѣста* и другъ пжть се сражавали съ ромеитѣ, а тогава, понеже имъ билъ откаранъ добитъкътъ (θρέμμα), възстанали“[1]). Авторътъ на така-нареченвта Месемврийска кондика пише: „Исакъ Ангелъ... за да покрие разноскитѣ си по свадбата, наложилъ тежки данъци на градоветѣ и селата около Анхиало, (разбира се въ цѣлата му епархия), отъ които събралъ овце, волове и свини. Тукъ, въ много градове и села, жителитѣ били българи. Тази мѣрка възбудила *диво възстание* и често пжти околностьта на Месемврия, Анхиало и Созополъ била плячкосвана“[2]).

Другъ византийски историкъ — Пахимеръ, като говори за Ивайло (Лахана) и псевдо-Лахана, за въоружени тълпи отъ земледѣлци и овчари, нарича ги българи, а не власи; но, като се спира на жителитѣ на Странджа-планина, които се опитвали да се изселятъ, нарича ги *власи*[3]). *Власи* нарича българитѣ въ Мизия и другъ съвременикъ на българското възстание — историкътъ на третия кръстоносенъ походъ, Ансбертъ. Власи той нарича царетѣ Петрь и Асенъ. Влахъ нарича Никита Акоминатъ и тѣхния роднина Добромиръ

---

[1]) **П. Чилевъ**, Известия на историческото дружество въ София, I, 37. [2]) Пер. Списание, кн. 69, стр. 164. [3]) Пер. Списание, кн. 69, стр. 614.

Хризъ, владетеля на Струмица и Просѣкъ[1]). Ансбертъ нарича Влахия и неговитѣ владения[2]). Велика Влахия въ срѣднитѣ вѣкове се наричала областьта при планината Пиндъ. Известниятъ гръцки писатель Г. К. Сатасъ произвожда думата влахъ, Βλάχος, отъ Βράχος — скала; следователно, споредъ тази етимология, власи се казвали планинцитѣ, балканджиитѣ, изобщо. И досега, казва добриятъ нашъ елинистъ П. Чилевъ, „въ Гърция всѣки овчарь се казва влахъ, ако и да не е ромжнецъ“[3]). Въ своитѣ спомени, Д-ръ Ив. Селимински, родомъ отъ балканджийския градъ Сливенъ, въ началото на миналия вѣкъ, казва, че и въ България „дошли влаша“, а това означава, че сж дошли планинци. „Нашитѣ, пише сжщиятъ, нарекоха пастирскитѣ общини *влаша*“[4]). И наистина, ние имаме едно свидетелство отъ XII вѣкъ, малко преди българското възстание, което обяснява какво значи думата власи. То е на Анна Комнина, дъщеря на императора Алекси Комнинъ, която е дохождала въ Пловдивъ, заедно съ баща си, и е познавала добре българитѣ. Тя казва, че *обикновенниятъ говоръ е нарекълъ власи* тѣзи, *които сж прекарвали овчарски животъ*[5]), а тѣ сж планинскитѣ жители или *балканджиитѣ*, които разполагатъ съ обширни пазбища. На друго мѣсто, сжщата авторка, като говори за нахлуването на куманитѣ презъ 1094 г. въ Византия, съ цель да поставятъ на цариградския престолъ единъ авантюристъ, който се представилъ ужъ като синъ на покойния императоръ Романъ IV Диогенъ (1068—1070), казва, че, като дошли до Балкана, нареченъ отъ нея Зиго, *власитѣ* привели куманитѣ презъ планината въ града Голое, който се издигалъ при сегашното с. Комарево, въ Карнобатска околия. Съ това ние доказахме, че тѣ сж минали презъ Чалжкавашкия или Ришския проходъ, а императоръ Алекси Комнинъ ги очаквалъ при така-нареченото „Свещенно езеро“, до Каябашката крепость, подъ Върбишкия проходъ[6]). Споредъ Никита Акоминатъ, *влахъ* значи пастиръ-жителъ на планината. За *власи*-жители на тесалийскитѣ планини и на Пиндъ ни говори и Кекавменъ въ XI в.[7]); сжщо и испанскиятъ еврейнъ Венеаминъ Туделски въ 1173 г. *Власи* сж се нарекли и днешнитѣ ромъни отъ дългото имъ обитаване по Карпатскитѣ планини, отдето тѣ сж слезли долу въ полето. *Власи* се наричатъ и всички каракачани, които сж вѣчни обитатели и пастири по планинитѣ. И Ксенофонъ, въ

---

1) **Nicetas**, 640: ἦν δ'ὁ Χρύσος οὗτος Βλάχος τὸ γένος. 2) **Ansbert**, p. 60—1: regionem opulentam, Flachiam dictam. 3) Известия на Истор. д-во въ София, I, 38. 4) Сжщо. 5) Alexias, VIII, 3, p. 227: ἡ κοινὴ διάλεκτος. 6) Вижъ по-подробно за това въ нашия Юбилеенъ сборникъ Плиска-Преславъ, ч. I, стр. 116 сл. 7) Cecaumeni Strategicon et Incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Edid. W. Wassiliewsky et V. Irnstedt. Petropoli, 1896, § 183.

IV вѣкъ преди Христа, като говори за планинскитѣ тракийци, употрѣбява думитѣ: ὀρείοις καλουμένοις Θρᾳξί = тъй-наречениtѣ планински тракийци[1]). Отъ това следва, че още въ старитѣ времена планинцитѣ-тракийци сж носили название, което ги различавало отъ другитѣ. Обаче, ромънскитѣ учени не се съгласиха съ тази теория и искараха българскитѣ царе Петръ и Асѣнъ за власи или ромъни въ сегашния смисълъ на думата и второто българско царство—за ромънско, макаръ, че сжщитѣ византийски историци, следъ наименованието на Асеневци за власи, продължаватъ по-нататъкъ да говорятъ за българи и за българско царство, а не за власи и за ромънско господарство. „Въ интереса на византийската политика, казва професоръ Успенски, е било — колкото е възможно по-малко да се говори за българитѣ. Вследствие на това името българи не се поменава вече отъ писателитѣ въ XII вѣкъ, а ако се срѣща, то не въ политическа или етнографска смисъль[2]). Въ края на XII вѣкъ, географическиятъ и етнографическиятъ терминъ „България" у византийскитѣ писатели е билъ готовъ да отстжпи мѣсто на термина Влахия. Въ официалния езикъ последниятъ е билъ приетъ още по-рано. Никита Акоминатъ старателно заобикаля името българи, като го замѣня съ израженията: обитатели на балканскитѣ планини, мизийци или власи, а сжщо и загорци. Сжщото виждаме и въ терминологията на Киннама и Аннна Комнина"[3]). Въпреки това, този руски академикъ, като описва възстанието на Асеневци, казва, че „трудно било да се укаже мѣстото, дето се появили първитѣ признаци на възстанието" и че „ядката на възстанието била образувана, по всѣка вѣроятность, въ североизточния жгълъ на България, близо до Добруджа"[4]). Това обаче е една теория, която, споредъ менъ, не издържа никаква критика, защото противоречи на изричнитѣ свидетелства на съвременницитѣ. При това, тя е написана отъ руския ученъ отдавна — още въ 1877 г., преди той да види България и безъ да знае грамадната историческа роля на нашитѣ планини, а особено на Централния Балканъ и на неговото население. Тази теория повлия до нѣкжде и на нашитѣ, българскитѣ историци, но съ това ние сега нѣма да се занимаваме.

Мѣстото на народнитѣ движения въ Тракия и Мизия е било винаги въ планинитѣ, а главно въ Балкана. Съ своитѣ гжсти джбрави; съ своитѣ обширни пещери; съ своитѣ непристжпни височини и скали; съ своитѣ сочни пасбища, бистри потоци и вакли стада; и съ своитѣ обширни плодо-

---

[1]) **Anabasis**, VII, 4, 11. [2]) Както напримѣръ у западнитѣ писатели, Chron. mon. Aitissiod. a. 1180: haeresis Bulgarorum . . . haereticos quos Bulgaros vocant. [3]) Образованіе втораго болгарско царства, 104. [4]) Сжщо, 103.

вити градини, които виръятъ далечъ надъ политѣ на главния му корпусъ — Балканътъ е винаги бивалъ най-голѣмия естественъ съюзникъ на своитѣ буйни чада, които се борили за свободата на отечеството си, като имъ давалъ най-широко прибѣжище, прехрана и средства за защита. Така е било презъ всичкитѣ времена и епохи, за което ние тукъ досега наведохме достатъчни доказателства още отъ древнитѣ тракийски времена. Затова народътъ е издигналъ благоговението къмъ неговитѣ усои и джбрави до култъ и всички поети се надпреварватъ кой повече вѣнци да му изплете и повече химни да му изпѣе. Тамъ Петръ и Асенъ сж съставили плана за революцията, тамъ тѣ сж развѣли знамето на свободата при образуването на второто българско царство и тамъ е трѣбвало да се изпълнятъ ония грандиозни замисли за погромитѣ на византийцитѣ въ 1187 и въ 1190 г., както и за биткитѣ преди тази дата. Най-ясно доказателство за това е, че първиятъ съборъ за революцията въ 1186 г. е станалъ въ Търново и тамъ Петръ и Асенъ издигнали столицата, а не въ нѣкой добруджански градъ или въ старитѣ престолни градове Плиска и Преславъ. Тамъ, въ главния центъръ на балканскитѣ предгория — Търново, тѣ, споредъ Никита, построили и храма на своя новъ помощникъ и закрилникъ въ борбата — св. Димитрий Солунски[1]), както и на св. Иванъ Рилски, св. Петка, св. Михаилъ Воинъ и пр. Византийцитѣ въ Цариградъ сж знаели много добре това; затуй, въ речьта си къмъ императора, при изпращането му за България, ораторътъ Никита Акоминатъ, между другото, е казалъ: „надѣемъ се, че ти ще се върнешъ при насъ отъ „*балканскитѣ планини* блѣстящъ и лжчезаренъ, както Мойсей отъ Синайската планина".

Отъ по-нататъшнитѣ сведения на този съвременикъ се установява, че за да повдигнатъ възстанието „негодующитѣ варвари отъ *Хемскитѣ плонини*", които били недоволни отъ наложения имъ несправедливъ данъкъ и отъ „нѣкой други притѣснения", се „силно надѣвали на своитѣ многочислени укрепления, издигнати на високитѣ и стръмни скали". „Варваритѣ отъ планината Хемусъ, както видѣхме по-горе да казва Анонимниятъ историкъ, като се облѣгали на мжчнодостжпнитѣ мѣста, и другъ пжть се сражавали съ ромеитѣ, а тогава, понеже имъ билъ откаранъ добитъкътъ, възстанали". А Акрополитъ пише, че „възсталналиятъ Асанъ обявилъ себе си за царь на страната, като подчинилъ цѣлата мѣстность *вжтре въ Хемуса* и дори до самия Истъръ (Дунавъ[2])". Следъ това чакъ, споредъ Никита, възстаницитѣ се отправили на изтокъ и нападнали Преславъ; но, „като

[1]) **Никита**, рус. преводъ, т. II, 22. [2]) **Acropolita**, c. 11, стр. 23.

видѣли, казва сжщиятъ, че обсадата му ще бжде небезопасна за тѣхъ, отминали го, спуснали се на югъ отъ Балкана и неочаквано, като нападнали на други гръцки селища, пленили много чистокръвни ромеи, работенъ добитъкъ, волове и не малко разни домашни животни. Тогава се отправилъ срещу тѣхъ императоръ Исакъ, но тѣ завзели *тутакси непроходимитѣ и непристжпни мѣста въ планината и дълго се съпротивлявали*[1])". Както вече знаемъ, въ Централния Балканъ Асенъ воювалъ и съ Алекси Врана и съ севастократора Иоана и съ кесаря Иоана Кантакузена презъ 1186 г. На следующата 1187 г., преди обсадата на Ловечъ, Никита прибавя, че императорътъ предприелъ лично новъ походъ противъ българитѣ, „защото получилъ известие, че тѣ вече *не витаятъ само по планинитѣ и хълмоветѣ*, а, засилени отъ наемна скитска войска, тѣ се спуснали въ околностьта на Агатополъ[2]) и силно я опустошавали, като правили страшни злодѣяния"[3]).

Споредъ изследванията на професора Иречека, Асенъ и Петръ, още като боляри, притежавали грамадно скотовъдство и, въ качеството си на императорски васали, се явявали ежегодно при византийския дворъ съ 60 до 100 коня, които вѣроятно сж давали като данъкъ[4]). Ако се пресмѣтне тоя данъкъ по десятъчната система, ще излѣзе, че Асеновци сж имали само *приплодъ* на годината отъ 600 до 1000 кончета, а отъ това всѣки може да си състави понятие колко ергели и кжшли и изобщо какво грамадно коневъдство и скотовъдство сж имали, а тѣ не сж могли да се развиятъ другаде така добре, както при обширнитѣ пазбища въ Балкана. За да се не види пъкъ никому това за чудно и за да изтъкнемъ, какви още по-голѣми скотовъдства е имало по онова време, нека прибавимъ, че византийскиятъ боляринъ Кантакузенъ, преди да стане императоръ, е претежавалъ, между другото, около 2500 кобили, 5000 говеда, 70,000 овце, 1000 впрѣгатни вола и 50.000 свини[5]). Никифоръ Григора съобщава, че и Константинъ Порфирогенитъ, братъ на императора Андроника, получавалъ много голѣми и разнообразни доходи отъ многочисленнитѣ си стада, овци и бикове[6]). Интересно е да отбележимъ още, че между Яйканлийския и Хайнбоазкия проходи въ Балкана ми посочиха една много обширна мѣст-

---

[1]) Руски преводъ, II, стр. 18, 23. [2]) Сега гр. Ахтополъ, на черноморския брѣгъ, на югъ отъ Бургасъ. [3]) Руски преводъ, т. II, 52. [4]) История на българитѣ, 295. [5]) **K. Jrecek**, Staat und Gelselschaft im mittelalterlichen **Serbien**, Wien, II, p. 40, Not. 3; **Д-ръ Иванъ Сакжзовъ**, Срѣновѣковното монастирско стопанство въ България, въ Списание на българското икономическо д-во, год. XXII, 1923, кн. 4—5, стр. 215. [6]) Сжщо, Бълг. истор. библиотека, г. II, т. III, 186.

ность, пълна съ хубави пазбища и планински потоци, която се нарича „Конярското", безъ да има въ нея нито едно село, когато наоколо е пълно съ села и колиби; тамъ има само кжшли и яйляци за отхранване и презимуване на добитъкъ. Това землище е притежание на малкото село Конярци, заселено при южния изходъ на Хайнбоазкия проходъ. Тази мѣстность и това село, споредъ мене, сигурно иматъ свръзка съ нѣкогашното грамадно коневъдство на Асеневци. Не е излишно тукъ да припомнимъ и онова обстоятелство, което изтъкнахме по-рано, че една отъ най-главнитѣ причини за възстанието на българитѣ въ 1186 г. била тежкитѣ и непоносими данъци, наложени на скотовъдцитѣ въ Балкана въ натура, за свадбата на императора Исакъ Ангела съ дъщерята на маджарския краль Бела.

Никита ни съобщава, че когато презъ 1185 г. двамата братя, Петръ и Асенъ, се явили предъ императора въ гр. Ипсала, тѣ, между другото, го помолили да имъ отстжпи нѣкакво скалисто мѣсто въ Балкана, но той не ги удовлетворилъ. Освенъ това, ние знаемъ, че запазеното предание гласи, какво лѣтнитѣ дворци на Асеновци се намирали на върха Кръстецъ, дето, споредъ житието на св. Ивана отъ патр. Евтимий, царь Асенъ се явилъ съ цѣлия свой синклитъ да посрещне тържественото шедствие по пренасяне мощитѣ на св. Иванъ Рилски и дето той ги оставилъ да престоятъ седемь дни, додето се искара църквата на светеца въ Търново. Самиятъ фактъ, че царь Асенъ е спрѣлъ на Балкана цѣлото шедствие, на чело съ патриарха, войската и народа, за 7 дни, иде да подкрепи преданието, че наистина тамъ сж сжществували дворци на Асеневци, защото на върха на планината цѣлиятъ този народъ е трѣбвало да има де да преспи, да се нахрани и напои, а особенно презъ толкова дълги дни.

Никита ни още съобщава, че третиятъ братъ на Петра и Асена — Калоянъ билъ възпитаникъ и уроженецъ на Хемскитѣ планини—Балкана[1]). Това се подкрепя и отъ едно предание, което чухъ въ Трѣвна и въ с. Койчевци, че царь Калоянъ ималъ въ Трѣвненската планина два двореца: единъ на „Бѣлновъ-връхъ", при севернитѣ поли на „Кръстецъ", и другъ — надъ гр. Трѣвна, на върха „Голѣма килимавка". Тѣзи и други дворци въ планинитѣ и горитѣ сж служили на българскитѣ царе и велможи и въ време на ловъ. На югъ отъ „Кръстецъ", въ Мъглишкия проходъ, има една мѣстность, съ стари развалини на крепость и на военень лагеръ, която и сега носи името „Калоянка". Освенъ това, въ Трѣвненско, Дрѣновско и Габровско личнитѣ имена:

---

[1]) Руски преводъ, т. II, стр. 375.

Калю, Калчо, Каля, Калинчо, Калинъ и Калина се срещатъ извънредно много[1]). Въ една речь къмъ императора Исакъ Ангелъ, владиката Михаилъ Акоминатъ казва: „А кой е този (Калоянъ), който повдига върху ни оржжие и храни противъ насъ бѣсенъ гнѣвъ? Като установилъ своето седалище въ облачния Балканъ, като небесна твърдъ, той, възставайки противъ тебе, пуска оттамъ изкуствени мълнии, както Соломоновския псевдокронионъ, и прекарва въ това безсрамие вече цѣли години“[2]).

Сливенскиятъ проходъ „Демиръ-капия“ и досега носи името на Асеновци — „Асеновски“ или изопачено — „Арсеновски“ проходъ и боазъ. Тамъ има една мѣстность, съ развалини на стара крепость и селище, които и сега носятъ името „Асеницъ“ (Асеница, Асеновецъ), а въ гр. Сливенъ — семейство Асеновци[3]). Това семейство е било преселено нѣкога отъ старото селище Асеновецъ въ Балкана и отъ него произхожда войводата Хаджи Димитъръ; затова той се пишелъ Хаджи Димитъръ Асеновъ.

Сливенската Демиръ-Капия или Желѣзни-врата, както и една крепость около нея, се поменаватъ въ договора между царь Асена и неговитѣ вѣрни съюзници — куманитѣ. Въ 1186 година куманитѣ се били задължили да нападнатъ византийскитѣ владения на югъ отъ Балкана презъ този проходъ и да отведатъ въ пленъ всичко, каквото могатъ, а българитѣ трѣбвало да имъ дадатъ безплатни водачи[4]).

До града Елена, главниятъ възелъ на тритѣ прохода: Сливенски, Гавраиловски и Твърдишки, има две села наречени Долни и Горни Болярци[5]), а на края на Дрѣновската околия, къмъ Балкана, има едно малко селце, което и сега носи названието *Царето*[6]). Не ще съмнение, че названието на тѣзи села трѣбва да има нѣкаква свръзка съ старобългарската епоха на Асеневци.

Рѣката, която тече близо до града Елена, се нарича и до сега *Иванкова рѣка.* Пжтьтъ отъ с. Бънзаритѣ до с. Джбово, въ Яйканлийския проходъ, на юго-изтокъ отъ „Кръстецъ“, се нарича „*Иванкова пжтека*“, а стариятъ мость на Поповската или Борущенската рѣка се именува „*Иванковъ мостъ*“. Не ще съмнение, че въ лицето на поменатия въ тѣзи предания Иванко ние трѣбва да виждаме първия братовчедъ на Петра, Асена и Калояна, именно убиеца

---

[1]) **Б. Даскаловъ**, История на Трѣвненската черкова св. Арахангелъ, 14. [2]) **Полковникъ Йор. Венедиковъ**, Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII вѣкъ, 38. [3]) **Д-ръ С. Табаковъ**, Градъ Сливенъ, I, 134, 135. [4]) **Т. Успѣнскій**, Образованіе втораго болг. царства, 133. [5]) Списъкъ на населенитѣ мѣста въ България, 107, 109. [6]) Сжщо, 105.

на царя Асена въ 1195 г. Преданието, което чухъ въ с. Борущица, гласи, че, следъ убийството, Иванко далъ тукъ, въ Балкана, къмъ м. „Конярското" и с. Бънзаритѣ, сражение на преследващитѣ го български войски и че следъ това той избѣгалъ по пжтя и по *моста* при гърцитѣ въ Цариградъ. Народътъ проклѣлъ Иванка, и мостътъ, по който убиецътъ сполучилъ да се прехвърли отвъдъ рѣката, запустѣлъ. И действително сега мостътъ стърчи отстраненъ отъ рѣката покрай ж.-пжтната линия, вследствие измѣнение коритото на рѣката.

Освенъ това, съвременикътъ Никита, който е билъ високъ сановникъ при византийския дворъ и управитель въ Пловдивъ и който лично е познавалъ Иванка, го описва като цѣлъ *балканджия* и съ нрави и закачки на скотовъдецъ, нѣщо, което сжщо показва неговата отхрана въ планината и подвизаването му тукъ дълго време изъ Балкана. „Той, казва Никита, билъ съ високъ ръсть, обладавалъ необикновенно присжтствие на духа и забележителна физическа сила. По раздразнителното му лице и нервниятъ характеръ явно се издавало въ него *мужа кровей* и живейки съ ромеитѣ[1]), той никакъ не се измѣнилъ въ начина на мисленето си и не станалъ по-кротъкъ и по-податливъ. Не считайки го при това за недостоенъ за направеното му предложение, относно женитбата му[2]), императорътъ, макаръ да отложилъ свадбата до законното време (защото годеницата още бърборѣла, като дете), зачислилъ го въ редоветѣ на своитѣ царски роднини, като го сравнилъ съ тѣхъ по власть и по богатство. Отъ своя страна, Иванко, сочейки малолѣтието на годената съ него императорска внучка и устрѣмявайки жадни погледи на цъфналата красота на нейната майка, Анна, тогава още вдовица, казвалъ, смѣтайки да се ожени за нея: „за какво ми е ягнето, което бозае млѣко, когато ми трѣбва истинска овца или хубава коза?"[3])

На друго мѣсто, Никита казва, че Иванко билъ човѣкъ, който приличалъ на Асена и по видъ и по нравъ; че „билъ хитъръ и ловъкъ въ изпълнението на замисленитѣ въ душата му планове и намѣрения"; че „по-рано той питаелъ непримирима омраза къмъ ромеитѣ"; че „билъ находчивъ и неизтощимо изобретателенъ въ военнитѣ дѣла"; и че въ войната противъ българитѣ той далъ много доказателства за своята стратегическа опитность"[4]). Отъ това следва, да се

---

[1]) Разбира се, въ Цариградъ, следъ избѣгването му тамъ. [2]) Предложението било направено отъ уловения при Сересъ въ пленъ византийски главнокомандующъ, севастократоръ Исакъ, зеть на императора — ако Иванко убие Асена, той щѣлъ да го ожени за малолѣтната си дъщеря, Теодора. [3]) Руски преводъ, т. II. 167—8. [4]) Сжщо, 161, 227, 228, 231.

заключи. че и Асенъ е билъ като братовчеда си цѣлъ балканджия: високъ. силенъ, нервенъ, съ необикновено присѫтствие на духа и съ груби нрави. Това се подкрепя и отъ друго едно свидетелство на Никита, именно, като се спира на причинитѣ на възстанието, той, както видѣхме по-горе, казва, че главното негодуване въ България било повдигнато отъ тежкия данъкъ, въ натура, на добитъкъ, отъ балканското население, за свадбата на императора и за „други нѣкои притѣснения“; но, понеже Петръ и Асенъ не искали да повдигнатъ възстанието безъ никакъвъ поводъ, тѣ се явили при императора въ гр. Ипсала, съ молба да ги приеме въ състава на армията и съ царска грамота да имъ отстѫпи едно скалисто мѣсто въ Балкана. Прозбата имъ не била удовлетворена. Тогава тѣ, казва Никита, взели да се оплакватъ, че ужъ ги презирали и че напразно настоявали на своята прозба; тѣ промълвили на страна дръзки и резки думи, *като намъквали за отдѣляне отъ империята* и че сѫ въ състояние да направятъ това, като се завърнатъ у дома. *Особенно*, прибавя Никита, *билъ дързъкъ и грубъ Асанъ*. Това накарало севастократора Иоана да заповѣда да го биятъ съ плѣсници за безсрамието“[1]).

Освенъ това, на друго мѣсто ние видѣхме, че тържественитѣ шедствия по пренасяне мощитѣ на св. Ивана Рилски, отъ София; на св. Петка, отъ Епиватосъ; на св. Филотея, отъ гр. Моливотъ и на св. Михаилъ Войнъ, отъ гр. Потока, сѫ минали презъ проходитѣ на Трѣвненския и Габровския балканъ. Пита се: защо е станало това именно презъ тѣзи планини и какво се е гонило съ него? — На този въпросъ дава ясенъ отговоръ знаменитиятъ нашъ учитель и патриархъ Евтимий, въ житието на св. Ивана Рилски, именно, че то било нагласено отъ царя Асена боулшаа ради чъсти и оутвръждениє своєгѡ цр҃ства — за придобиване по-голѣма честь и закрепяване царуването си[2]).

Тѣзи кратки и ясни думи на патриарха иматъ грамадно значение за положението на работитѣ въ XII и XIII в. За пояснение нека прибавя, че известно е, какво, за да има успѣхъ революцията противъ Византия, Петръ и Асенъ трѣбвало да използуватъ политическитѣ събития въ империята — войната съ норманитѣ, минаването на кръстоноситѣ и, между другото, да експлоатиратъ религиознитѣ чувства на народа. Съ нахлуването на норманитѣ въ Балканския палуостровъ и съ превземането на Солунъ много бѣжанци преминали отъ Македония въ България и донесли мълвата, че св. Димитрий Солунски, който съ своята силна закрила по-рано въ VI и

---

[1]) Сѫщо, 19. [2]) **Йор. Ивановъ**, Български старини изъ Македония, 132.

VII в., не оставилъ славянитѣ и българитѣ на Кубера да превзематъ този градъ[1]), сега напусналъ града, защото гърцитѣ не го охранявали добре и го оставили да бжде превзетъ отъ норманитѣ. Асенъ и Петръ използували тази мълва и византийскиятъ историкъ Никита, съ силно раздразнено чувство, като гръкъ, казва, че тѣ издигнали църква на името на този светецъ и, за да излѣкуватъ сънародницитѣ си отъ страхливостьта да възстанатъ, събрали ужъ въ нея множество отъ всѣкакъвъ видъ побѣснѣли хора, съ очи кръвясали и съ спуснати коси и въобще съ всички признаци на хора обладани отъ демони и имъ внушили да разправятъ изъ народа, че Богъ е благоволилъ да дарува на българитѣ свобода, че е отредилъ да свалятъ дългото иго и че затова св. Димитрий билъ напусналъ Солунъ и дошълъ при българитѣ. Тогава тѣ тръгнали да възбуждатъ народа съ вдъхновение и да го канятъ да грабне оржжието и да избие гърцитѣ[2]). За народния светецъ — св. Иванъ Рилски—обаянието на народа е било не по-малко отъ това къмъ св. Димитъръ. Това се вижда отъ извънредната почить, която самиятъ царь Петръ, синъ на Симеона Велики, му отдалъ, като отишелъ да му се поклони и да му поднесе дарове чакъ въ планината Рила. При резолюцията, обаче, този народенъ светецъ и патронъ не е можалъ да бжде използуванъ отъ Асеновци, защото мощитѣ му тогава се намирали въ византийска територия, въ гр. София. Но, когато царь Асенъ превзелъ този градъ въ 1194 г. и ги намерилъ тамъ, той трѣбвало да ги използува, като ги покаже на оня борчески народъ въ Балкана, който е билъ ядката на възстанието и на непристаннитѣ войни и който, главно, спомогналъ за успѣшното реализиране на Асеновия планъ за погрома на гърцитѣ въ планината. Съ това той искалъ да го увѣри, че неговитѣ велможи, сега царе, Петръ и Асенъ, съ помощьта на Бога и съ съдействието на светиитѣ и на народния патронъ, спечелили борбата съ византийцитѣ. Трѣбвало още, именно тукъ, на височинитѣ, надъ клисуритѣ, дето, както ще видимъ подиръ малко, е станалъ погромътъ на императора, и на „Кръстецъ", презъ дето позорно избѣгалъ онзи надмененъ византийски севастократоръ Иоанъ Дука, който си позволилъ да заповѣда да биятъ съ плѣсници Асена въ Ипсала — народътъ да се събере и тържествува за умно съставения и славно реализирания отъ него планъ. Иначе, не може да се обясни: защо при пренасяне мощитѣ на светеца е билъ игнориранъ правиятъ пжть отъ София за Търново, презъ северна Бъл-

[1]) Вижъ за това **Н. Милевъ**, Кубратъ отъ историята и Куберъ въ „Чудесата" на Св. Димитрий Солунски, въ Псп. кн. 71, 1990 стр. 557; **В. Златарски**, История на Бълг. държава, 121, 148, 155, 161. 392, 400.[2]) **Никита**, руски преводъ, т. II, 22.

гария, по който въ 1469 г. сж били пренесени мощитѣ обратно отъ Търново въ Рилския монастиръ, а е била предприета една такава дълга обиколка чакъ презъ Тракия и презъ голѣмитѣ височини на проходитѣ въ Трѣвненския балканъ. Следъ това било е предприето отъ другитѣ царе пренасянето на мощитѣ на св. Михаилъ Войнъ, на св. Параскева и пр. и то все презъ Трѣвненскитѣ и Габровскитѣ проходи. Много е вѣроятно, че презъ сжщитѣ проходи сж били пренесени и мощитѣ на св. Филотея и на св. Ивана Поливодски отъ Тракия. А резултатътъ отъ всичко това, както казва патриархъ Евтимий, е билъ: придобиване по-голѣма честь и закрепяване царуването на Асеновци.

Ние — хората на двадесетия вѣкъ — сега не можемъ да вникнемъ добре въ тѣзи религиозни мировъзрения на народа и въ тази държавна философия на нашитѣ царе въ срѣднитѣ вѣкове. Но, колко силни сж били тѣзи мировъзрения у народа и царетѣ се вижда отъ това, че на печата на освободителя на България — царь Асена I отъ едната страна е изобразенъ царьтъ, а на другата — св. Димитрий правъ, въ войнишко облѣкло, съ дълго копие и съ щитъ. Сжщото изображение ние виждаме и въ печата на царя Борила. Въ другъ златенъ печатъ на сина на Асена — царь Иванъ Асень II виждаме изображение на сжщия светецъ, седналъ на тронъ и съ мечъ въ ржце. Сжщиятъ светецъ е изобразенъ и въ сребърнитѣ монети на Ивана Асена и на сина му, царя Михаила Асена, а на единъ златенъ печатъ на царя Канстантина Асена — св. Арахангелъ Михаилъ[1]).

Колко голѣмо е било почитането и на другитѣ светии и защо тѣхнитѣ мощи сж биле пренасяни въ столицата на България—Търново, се вижда отъ „Похвалното слово" на патриархъ Евтимий за св. Петка-Параскева, което цитирахме по-горе.

Стариятъ патриотически и борчески духъ въ жителитѣ на Балкана не е никога огасвалъ. Преданието казва, че въ време на падането на българското царство, при Твърдишкия проходъ, въ крепостьта, наричана сега „Шишкинъ-градъ", на името на царя Ивана Шишмана, този царь водилъ исполинска борба съ турцитѣ и че тамъ—паднали десеть хиляди еничери[2]). На този патриотически духъ се дължатъ цѣла върволица отъ бунтове и възстания следъ падането на България подъ османското петь-вѣковно робство. Въ тѣхъ първо мѣсто е завзимала пакъ търновската планинска область на Асеновци, отъ Габровско до Сливенско. Тамъ е станало голѣмото възстание въ 1598 г.,

---

[1]) Вижъ у **Н. Мушмовъ**, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, София, 1924 г., стр. 158, 159, 160, 161, 68 — 72, дето сж помѣстени и образи отъ самитѣ печати и монети. [2]) Записки на **Паниотъ Хитовъ** 149; **Иречекъ**, История на българитѣ, 448.

начело на което застаналъ самиятъ търновски митрополитъ Дионисий Рали, който при това е билъ цариградски гръкъ и потомъкъ по майка на византийския императоръ Кантакузена[1]). Осигурени съ помощьта на влашкия войвода Михаилъ Витезъ, българскитѣ патриоти изпратили въ 1595 г. пратеникъ при трансилванския князъ Сигизмундъ Батори, комуто заявили, че, щомъ той прати помощь на българитѣ, тѣ ще възстанатъ единодушно противъ турцитѣ, *ще заловятъ проходитѣ на Стара-планина* и „ще си опитатъ щастието до последенъ човѣкъ"[2]). Въ доклада си до императора Рудолфъ II, отъ 1597 г., за сѫщото възстание, дубровничененинътъ Павелъ Джоржичъ сѫщо казва, че никополскиятъ първенецъ Теодоръ Балина обиколилъ за 21 день всички християнски села, подвѣлъ подъ клѣтва поповетѣ и по-първитѣ и богати хора, „особено въ *ония села, които сѫ въ подножието на Стара-планина, заселени отъ хора храбри*, мнозина отъ които иматъ пушки (il archibuso). Всички тия предложили да завзематъ *проходитѣ въ тая планина*, за да не избѣга нито единъ турчинъ"[3]). Въ 1598 г., влашкиятъ войвода миналъ Дунава, опожарилъ много градове и села, избилъ много турци и евреи и отвлѣкалъ въ Влашко десетки хиляди българи, заедно съ покѫщнината имъ[4]). Тогава и българитѣ възстанали. Въ Търново билъ избранъ за царь нѣкой си Шишманъ III, но не се добили никакви резултати. Дионисий Търновски избѣгалъ въ Седмиградско[5]). Важно е да се отбележи тукъ, че, споредъ преданието, запазено въ Дрѣновско, възстаницитѣ, подъ водителството на единъ боляринъ, се били укрепили въ старата крепость, близо до Царева ливада и Дрѣново, на върха „Къръка", и тамъ дълго време юнашки се защищавали, додето най после били открити и прекѫснати водопроводитѣ на крепостьта и възстаницитѣ, измѫчвани отъ жажда, се предали и били избити отъ ордата да Синанъ-паша[6]). Освенъ това голѣмо възстание, историята само отъ миналия вѣкъ ни изброява въ търновската балканска область нѣколко възстания: на капитанъ Георги Мамарчевъ[7]), на

---

[1]) **Harmuzaki**, XII, 289 сл. [2]) Сѫщо, 205, 206. [3]) **Н. Милевъ**, Единъ неизданенъ документъ за българската история, въ Известия на Истор. д-во въ София, кн. IV, стр. 97. [4]) **Harmuzaki**, XII, 411, 414, 416, 570, 656, 663. [5]) Сѫщо, 552 сл., 565; **Н. Милевъ**, Католическата пропаганда въ България презъ XVII в., София, 1914, стр. 167—171; **Иречекъ**, История на българитѣ, 590. [6]), Градъ Дрѣново и неговата околность, 1925, стр. 8—9. [7]) Вижъ за него **Ст. Романски**, Георги Мамарчевъ и доброволческата му команда отъ 1828—9 г. Списание на Българската академия на наукитѣ, кн. XXII, клонъ истор.-филологиченъ, стр. 175—295.

капитанъ Дѣдо Никола, на Хаджи Димитъръ, Габровското[1]) и Дрѣновското възстание[2]) и пр. Въ Твърдишкия балканъ, близо до крепостьта Шишкинъ градъ, на върха „Чумерна", се подвизава дълго време войводата Панайотъ Хитовъ съ своята чета. Царството пъкъ на „хайдутитѣ" е било винаги въ Балкана, дето тѣ се чувствували съвсемъ свободни. Въ Македония историческата роля на Балкана играе отъ дълго време Пиринъ-планина; затова и за нея народътъ е създалъ цѣла поезия.

Прочее, ето фактитѣ и даннитѣ, на основание на които ние правимъ своитѣ заключения, както за мѣстото на родовитѣ владения на Асеневци, като боляри-феодали, така и за мѣстото на възстанието, за проходитѣ, които сж станали воененъ театъръ въ войнитѣ съ Византия и за самия планъ на царь Асена за погрома на византийцитѣ въ 1190 г.

ОБСАДАТА НА СТРИНАВА

Както видѣхме по-рано, тази крепость е била много силна и нарочно пригодена за цельта. Споредъ Акрополита, следъ като царь Асенъ се затворилъ въ нея, заедно съ войската си, императоръ Исакъ Ангелъ се установилъ предъ нея на лагеръ и я обсадилъ. Колко време е продължавала обсадата и какви военни действия сж предприемали българитѣ вънъ отъ крепостьта спрямо византийцитѣ, — затова тримата наши историци не съобщаватъ нищо. Обаче, както Никита, така и Анонимниятъ авторъ казватъ, че като навлѣзалъ въ Хемусъ, императорътъ скоро се убѣдилъ, като видѣлъ, че паланкитѣ и укрепленията били по-добре защитени, отколкото по-рано, че не ще извърши нѣщо достойно за императорското присжтствие въ армията и затова, споредъ Никита, „решилъ да свърши похода въ два месеца", а споредъ Анонимния историкъ, „подиръ два месеца прекратилъ похода". Отъ това следва, че цѣлиятъ походъ, заедно съ обсадата на Стринава, е траелъ два месеца.

Следъ изтичането на това време, византийскиятъ императоръ едва ли е мислилъ да снеме обсадата, ако не е билъ дошелъ моментътъ за реализиране плана на царь Асена.

[1]) Вижъ за това възстание **Хр. и П. Гжбенски**, История на гр. Габрово; и **Д-ръ П. Цончевъ**, Хр. Дюзтабановъ (по случай 50-годишнината отъ неговото обесване), София, 1928 г. [2]) За него вижъ **свещ. П. Франговъ**, Бѣлочерквенската чета въ Дрѣновския монастиръ, съ 25 портрета и 2 илюстрации, Търново, 1909 г.; **отъ сжщия**, Юбилейна сбирка по случай 50 години отъ възстанието при Дрѣновския монастиръ презъ 1876 г., съ 21 портрети въ текста, Търново, 1926 г.

Дали пъкъ този моментъ е дошелъ, вследствие на това, че българскитѣ чети, които действували извънъ крепостьта, сж достатъчно умаломощили византийцитѣ, или защото, вследствие силнитѣ нападения на последнитѣ върху самата крепость, тѣ сж я докарали до положението, както намѣква Акрополита, „да бжде готова да се предаде“, — не е известно. Впрочемъ, това твърдение на Акрополита едва ли ще е вѣрно, защото известно е, че много пжти у византийскитѣ историци се срещатъ невѣрни работи, съ които тѣ искатъ или да похвалятъ героизма на своитѣ пълководци и императори, или да замъглятъ и оправдаятъ нѣкои тѣхни грѣшки и нещастия. И не само историцитѣ, па били тѣ и най-високо поставени лица въ империята, като Акрополита, но дори и самитѣ императори при такива нещастни случаи сж най-нагло лъгали народа съ своитѣ съобщения и манифести, както е излъгалъ народа и самъ императоръ Исакъ Ангелъ за станалата катастрофа, за което ще говоримъ понататъкъ, и както е излъгалъ народа и императоръ Никифоръ въ 809 г., следъ превзимането на София отъ царь Крума, че предприетиятъ отъ него походъ противъ България билъ сполучливъ и че той билъ отпразднувалъ Великъ-день въ самия дворецъ на Крума[1]). Ние не вѣрваме въ тази точка на думитѣ на Акрополита още и за това, защото ако въ 1187 г. сжщиятъ императоръ Исакъ Ангелъ е обсаждалъ царь Асена въ Ловченската крепость, която е била несравнено по-малка и по-слаба, цѣли три месеци и не е можалъ да я превземе, то да може да докара работата до предаване на по-силната Стринавска крепость, следъ добитата вече опитность отъ страна на Асена, въ разстояние само на половина месецъ, като оставаме другия месецъ и половина за пжтуването му отъ Цариградъ до Стринава, е просто немислимо. Впрочемъ, въ историята си, Акрополита съобщава погрѣшно и за другъ единъ фактъ. Той казва, че Иванъ Асень, следъ като се завърналъ отъ Русия, съ чужда помощь, обсаждалъ царя Борила въ Търново цѣли *седемъ години*, а, както справедливо отбележи професоръ Иречекъ, царь Иванъ Асень II се възкачилъ на престола въ 1218 г.; следователно, обсадата ще е траяла не повече отъ седемь месеца[2]).

Както и да е, следъ двата месеца отъ похода и обсадата, „единъ българинъ, казва Акрополита, се явилъ, ужъ като бѣглецъ, предъ императора и му съобщилъ. че му се тотви нападение отъ страна на скититѣ“. Отъ думитѣ на

[1]) **Theophanes**, 485; **В. Златарски**, История на българската държава, I; 252; **В. Аврамовъ**, Юбилеенъ сборникъ Плиска-Преславъ, ч. III, 55. [2]) **Acropolita**, c. 20; История на българитѣ, 325, заб. 41.

Акрополита „ужъ като бѣглецъ“ се явно вижда, че българинътъ, който се явилъ въ лагера на византийцитѣ, е билъ нарочно подготвенъ и изпратенъ отъ българитѣ тѣхенъ вѣренъ и доблѣстенъ човѣкъ. Императорътъ и неговиятъ щабъ не сж могли ни най-малко да се усъмнятъ въ него, защото отъ това, което преди малко видѣхме да казва Никита за царь Асена, именно, че самиятъ му братовчедъ Иванко, въ съзаклятие съ други боляри, го убилъ, защото „не управлявалъ справедливо и съгласно съ обичаитѣ на страната, а — самовластно, съ силата на меча и действувалъ само по внушение на личнитѣ си чувства“, имало е, споредъ мене, и по-рано много боляри и други първенци, които, недоволни отъ този прекаленъ автократизъмъ на царь Асена, сж забѣгвали въ Византия и тамъ сж търсили закрила. Такива бѣжанци е имало тамъ и въ време на автократическото управление на хунскитѣ царе: Руа, Блѣда и Атила, на аварския хаганъ Баяна и на великитѣ български ханове отъ първото наше царство. Известно е, че въ време на царя Крума много българи били емигрирали въ Византия и едно отъ условията на Крума за миръ въ 812 г., следъ погрома на императора Никифора, е било, щото емигрантитѣ да му се предадатъ, но следъ дълги кавги въ Цариградъ, византийското правителство не се съгласило да ги предаде и войната продължила съ най-страшни опустошения за византийскитѣ области въ Тракия[1]). Въ кореспонденцията за миръ между императора Романа Лакапина и царя Симеона намираме едно писмо, отъ 925 г., въ което императорътъ укорява царя, че не скланялъ за миръ и, между другото, му казва, че „миналата година избѣгали въ мирната и тиха наша държава до 20,000 българи, които, както се види, сж намразили вашата военнолюбива съпротива и непримирими помисли“[2]). И не само боляри и обикновени граждани, но презъ време на първото царство ние виждаме да бѣгатъ и нѣколко души отъ самитѣ ханове или царе, именно: Сабинъ — въ 766 г. и Телерикъ — въ 777 г., макаръ тѣ да воювали съ императора Константина V Копронимъ и макаръ въ 774 г. Телерикъ да избилъ всички византийски шпиони въ българската столица, като предварително подмамилъ императора съ едно писмо да му съобщи кои сж, нѣщо, което уморило императора[3]). А презъ второто царство сж бѣгали царетѣ: Мицо, Иванъ-Асенъ III и Георги Тертерий I, както и самиятъ убиецъ на

---

[1]) **Theophanes**, стр. 499, **В. В. Златарски**, История на българската държава, т. I, стр. 264. [2]) Δελτίον, τόμος Α',τεῦχος 4, 1884, σελ. 659; **Златарски**, цит. съч., стр. 463, 477. [3]) Вижъ за това по-подробно у **В. Златарски**, История на българската държава, т. I, 217—219, 233, 237.

Асена — Иванко, макаръ нѣкой отъ тѣхъ, като царь Георги Тертерий, сѫщо като Сабина и Телерика, да е водилъ порано войни съ Византия, а царь Мицо — съ царя Константина-Асена, който, въ междуособната война съ своя противникъ е ималъ претекцията на императора Михаила VIII Палеолога и той го дори допусналъ да се скрие въ Станимашката крепость отъ преследването на Мицо[1]). Вследствие именно на тѣзи причини, много лесно е да се разбере защо мнимиятъ български бѣглецъ е билъ приетъ много радушно въ византийския лагеръ и защо е билъ изслушанъ съ най-сериозно внимание и повѣрванъ въ всичко.

Известието, което донесалъ този мнимъ бѣглецъ — че куманитѣ вече идатъ презъ Дунава, произвѣло страшенъ ефектъ: то паднало като грьмъ всредъ лагера и причинило ужасна паника въ генералния щабъ на византийската армия и върху негов‍ия шефъ — императора. „Смутенъ, казва Акрополита, отъ тази весть, той още на утрето се отдалечилъ отъ крепостьта“, т. е. снѣлъ обсадата и почналъ бързо отстѫплението; а Никита казва, че „билъ заставенъ да се върне по-скоро назадъ“. Анонимниятъ авторъ пъкъ описва грозното положение на императора съ думитѣ: „това го принуди да направи бързо отстѫпление“.

Но, съ това не се свършили даденитѣ инструкции на „мнимия бѣглецъ“, за да счете, че неговата мисия е приключена. Нему е било внушено, че, споредъ плана на царь Асена, той е трѣбвало да употрѣби всичкитѣ си усилия да не остави императора да бѣга съ армията си по широкия и удобния пѫть, по който е дошелъ, а — да го накара да отстѫпи по Верейския пѫть, презъ Крънъ, както казва Анонимниятъ авторъ, и да натика армията си въ тѣснинитѣ на Балкана, дето го чакалъ устроения му капанъ. Бѣглецътъ му е сигурно съобщилъ, че щомъ куманитѣ преминатъ Дунава, бързата имъ, като вихъръ, конница ще му пресече пѫтя на отстѫплението още на втория или третия день, преди да стигне въ Варна. И наистина, съ тѣзи заплашвания, които били съвсемъ вѣроятни, той напълно сполучилъ да измѣни маршрута на Исака Ангела, защото Акрополита казва, че „императорътъ избралъ не този пѫть, по който дошелъ, а другъ, за който билъ посъветванъ да бѫде избранъ отъ сѫщия този българинъ, като най-кѫсъ отъ България“.

Следъ блѣскавото изпълнение на мисията отъ страна на бѣглеца, за по-нататъкъ оставало на царь Асена да се

[1]) Georg. Pachymeres, c. 5.

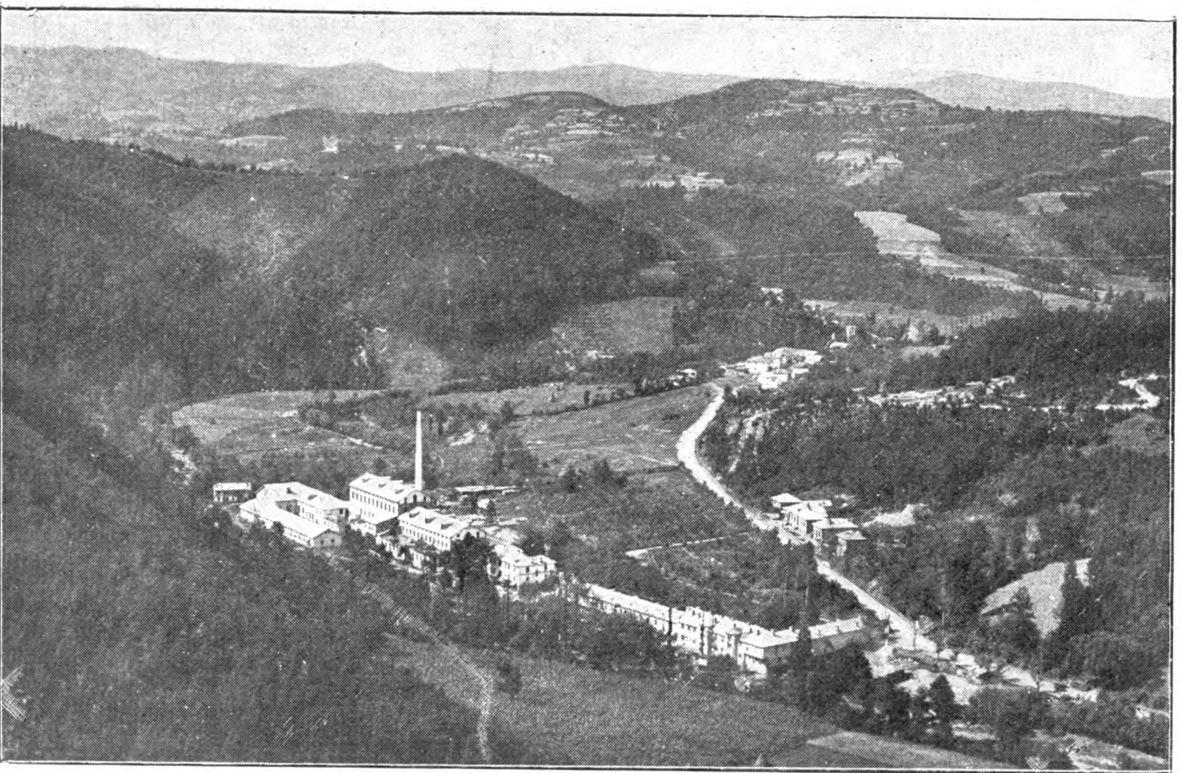

Долината на р. Паничарка. Пътьтъ отъ Габрово за Шипченския проходъ.
Текстилна фабрика „Надежда“

погрижи за изпълнението на втората часть отъ неговия високо-гениаленъ планъ за съкрушението на византийската армия.

Кой е билъ този достоенъ синъ на България—мнимиятъ бѣглецъ и какво е станало съ него по-сетне — дали мисията му е била разкрита и той е билъ убитъ, или пъкъ въ суматохата на византийцитѣ е сполучилъ да избѣга — по това никой отъ нашитѣ източници не казва нищо.

МѢСТОТО НА КАТАСТРОФАТА.

Споредъ сведенията на Акрополита, следъ снемането на обсадата на крепостьта Стринава, императорската армия се отправила по Верейския пжть и „при преминаването на единъ тѣсенъ проходъ, въ него нападнали българитѣ, разпръснали цѣлата войска и заградили не само цѣлия обозъ на армията, но и самия императоръ".

Споредъ Никита Акоминатъ, „императорътъ попадналъ съ цѣлата си войска въ непроходими тѣснини и планински гърла, въ чийто глъбини протичалъ ручей". А Анонимниятъ историкъ казва: „Макаръ, че би трѣбвало да върви по проходимия пжть[1]), императорътъ хвърлилъ себе си и войската въ мжчнодостжпна мѣстность, като въ нѣкоя дупка".

Пита се: де е билъ този „тѣсенъ проходъ"; де сж тѣзи „непроходими тѣснини и планински гърла"; де е „ручеятъ"; и де е тази „мжчно достжпна мѣстность" и „дупката"?

Положителенъ отговоръ на всички тѣзи въпроси ще си даде всѣки единъ любитель, който пропжтува изъ клисурата отъ Царева-ливада до Крънския проходъ. Както знаемъ отъ по-рано, това е пжтьтъ, който се отдѣля отъ Верейския римски друмъ отъ Никополъ, при станцията до с. Геша, минава презъ Дрѣновския дервентъ и излиза при Царева-ливада. Оттукъ, като се съединява съ друма, който иде откъмъ Търново и Дрѣново, пжтьтъ навлиза въ долината на Трѣвненската рѣка, върви се́ по нея и стига града Трѣвна. Оттукъ нагоре долината се още повече стѣснява, защото планинскитѣ бърда, които се протакатъ още откъмъ Царева-ливада и които се издигатъ надъ двата брѣга на рѣката, тъкмо при Трѣвна започватъ да се издигатъ на високо. При този градъ, на дѣсния брѣгъ на рѣката, се издига единъ остъръ връхъ, нареченъ „Голѣма-калимавка", за разлика отъ другъ единъ по-низъкъ, издигнатъ на югъ отъ него, между Трѣвна и колибитѣ Димиовъ-ханъ, нареченъ „Малка-калимавка". Голѣмата-калимавка представлява единъ много важенъ об-

[1]) Т. е. къмъ Варна и Месемврия.

сервационенъ пунктъ. Отъ него може да се наблюдава цѣлата околность, далечъ къмъ Търново, Дрѣново, Габрово, Елена и Балкана. Отъ този връхъ се наблюдаватъ и всички тукашни пѫтища. Преданието именно за него казва, че царь Калоянъ ималъ тукъ свой дворецъ и дохождалъ въ него на ловъ за рогачи. На срѣщната страна пъкъ на рѣката, на западъ отъ Трѣвна, се издига високиятъ ридъ „Мъхченица", съ върха „Овчарь", а подъ него, при с. Боженцитѣ, историческиятъ „Черни връхъ". Тукъ отъ „Мъхченица" се спускатъ на изтокъ къмъ клисурата почти перпендикулярно три планински ребра, които образуватъ три дълбоки долове: въ първия (северния) долъ сѫ загнездени колибитѣ Маруцековци и Енчевци; въ втория — Иововци, Бърдари, Цоневци и Ножери, а въ третия (южния)— Сухидолъ и Касовци. Надъ тѣхъ пъкъ се издига на високо, като гигантска стена, висока повече отъ 1000 метра, самиятъ Балканъ, така щото тѣзи три дола, а особенно последниятъ до самата планина, образуватъ цѣли дупки и тѣснини, презъ които протичатъ малки ручеи (гледай приложената карта на Верейския пѫть).

Като се излѣзе отъ Трѣвна и се минатъ колибитѣ Димиовъ-ханъ, въ клисурата, пѫтьтъ се раздѣля на три: единъ върви презъ селото Плачковци, изкачва се горе на планината, на м. „Кръстецъ", и тамъ се дѣли за Мъглишкия и Яйканлийския проходи; втори върви презъ с. Стоевци за Енинския проходъ и трети завива презъ с. Ножери и се изкачва нагоре по наклонното било на срѣдния ридъ, който описахме, и излиза на Верейския пѫть, при станцията на мѣстностьта „Преслапа", до село Къшлитѣ, дето пѫтя се съединява съ главния Верейски друмъ, презъ Боженцитѣ. Следъ това съединенитѣ два пѫтя вървятъ нагоре до главния гребенъ на Балкана и излизатъ на върха на Крънския проходъ — на „Бедекъ" и оттамъ слизатъ въ Крънъ.

Разстоянието по клисурата отъ Царева-Ливада до Трѣвна е 11 клм., оттукъ до „Прѣслапа" — около 14 клм. и оттамъ до върха „Бедекъ" — около 5 клм. Това е пѫтьтъ по пренасяне мощитѣ на св. Михаилъ Войнъ, отъ гр. Потока за Трѣвна, Дрѣново и Търново. Този именно пѫть е билъ посоченъ отъ мнимия бѣглецъ българинъ на императора.

Споредъ сведенията на Никита Акоминатъ и Анонимния авторъ, византийската армия се отправила на пѫть въ следующия редъ: най-напредъ вървѣлъ авангардътъ, подъ командата на протостратора Мануилъ Камица и Исакъ Комнинъ; следъ него вървѣлъ обозътъ и прислугата, състояща се отъ нестроеви войници; подиръ тѣхъ вървѣла фалангата, състояща отъ войскитѣ на центра, предвождани отъ императора и брата му, севастократоръ Алекси; а следъ тѣхъ— ариергардътъ, командуванъ отъ севастократора Иоана Дука.

Освободенъ отъ обсадата, царь Асенъ пристжпилъ веднага къмъ изпълнение на своя грандиозенъ планъ. Не ще съмнение, че първото нѣщо, което направилъ той, е било да събере отрядитѣ си на опредѣленитѣ отъ по-рано пунктове. Тѣзи отряди сж били сигурно скрити въ гънкитѣ на планината и сж имали точно опредѣлени задачи. Така: освенъ отрядътъ на царь Асена, който следъ излизане отъ Стринава е натискалъ тила на византийската армия, единъ отрядъ трѣбва да се е крилъ изъ джбравитѣ на Балкана около Крънския проходъ, който той е наблюдавалъ; втори е наблюдавалъ пжтищата къмъ сжседнитѣ: Енински, Мъглишки и Яйканлийски проходи; трети се е крилъ задъ източнитѣ височини надъ Трѣвна, въ долината на Бѣлица, и е наблюдавалъ пжтя къмъ „Кръстецъ", а четвърти се е крилъ въ долината на Янтра и нейнитѣ притоци, дето е наблюдавалъ тукашнитѣ два прохода: Шипченския и Габровския. Сигурно, имало е и други още малки отряди, пръснати по околнитѣ и по-далечнитѣ крепости и кули, които, всички, заедно съ горнитѣ, при даденъ знакъ, отъ връхъ на връхъ, чрезъ огньове, пушекъ и други срѣдновѣковни средства, трѣбвало да се събератъ тутакси, презъ долини и рътлини, на опредѣленото мѣсто за обща атака. И наистина, Никита казва, че като се отправила армията на пжть изъ клисурата „варваритѣ, които се явили отъ двета страни на тѣсния проходъ заплашвали всѣка минута съ нападение", а Анонимниятъ авторъ казва, че „варваритѣ, като се показали отъ двета страни на клисурата, ясно дали да се разбере, че ще извършатъ нѣщо страшно". „Обаче, казва Никита, авангардътъ благополучно миналъ тѣснината, безъ да срѣщне съпротивление отъ страна на власитѣ, които безъ съмнение пресмѣтнали, че ще бжде по-изгодно, следъ като позволятъ на предния отрядъ да мине безъ кръвопролитие презъ височината (прохода), да ударятъ право въ срѣдата, именно тази часть, дето се намиралъ самиятъ императоръ, свитата му, състояща се отъ знатни лица, като всѣка свита, и тѣ не сбъркали". А Анонимниятъ авторъ казва по-нататъкъ: „всичкитѣ, които вървѣли напредъ, минали безопасно, *понеже варваритѣ се още събирали* и освенъ това мислили, че е по-удобно да не атакуватъ тѣхъ, а — центра, дето билъ императорътъ, неговата свита и каквото имало друго видно и сродно нему. И не се излжгали въ своята цель".

Отъ тѣзи думи на двамата историци личи явно какъвъ е билъ планътъ на царь Асена за самия бой, а именно: да пропусне авангарда да мине свободно презъ прохода, защото се чувствувалъ още слабъ въ силитѣ си, понеже тѣ „още се събирали" и да нападне съ всички сили и да разбие центра, дето билъ императорътъ съ цѣлата си свита и обоза на всичката войска.

Следъ като авангардътъ се измъкналъ безпрепятствено нагоре изъ прохода на планината и „едва що императорътъ навлѣзалъ съвсемъ въ тази страшна тѣснина, въ която никакъ нѣмало де да се бѣга, за мигъ, казва Анонимниятъ авторъ, варваритѣ се нахвърлили върху му съ всичката си сила. Впрочемъ, римската пехота не се изненадала. Напрѣгайки всички сили, за да не бждатъ заобиколени, ромеитѣ бързо се спуснали къмъ височинитѣ на тѣснината и отначало, макаръ съ голѣми загуби, както и да е, задържали нападателитѣ отъ планинскитѣ височнни. Но после, отстжпвайки предъ многочислеността на варваритѣ и предъ страшниятъ градъ отъ лѣтящитѣ отгоре камъни, тѣ почнали да отстжпватъ въ началото бавно, въ редъ, а после, когато неприятелитѣ постоянно все повече и повече взимали връхъ, наблягайки ги съ своята маса, тогава цѣлата войска се забъркала съвършено. Въ ужасна суматоха, когато всѣки се грижилъ само за своето лично спасяване, неприятелитѣ убивали всѣкиго, когото настигали и който попадалъ въ ржцетѣ имъ, като животни, затворени въ оборъ. Нѣмало кого да защитятъ, пъкъ и никой не можалъ да ги защити. Самиятъ императоръ, попадналъ като въ примка, много пжти се мжчилъ да отбие отправеното срещу него нападение на варваритѣ, но нищо не можалъ да направи и дори изгубилъ и шлема отъ главата си. Около него въ множество се групирали всичкитѣ знатни отъ отряда и, за да му пробиятъ пжть за изходъ, трѣбвало да пожертвуватъ не само голѣмо число коне, но, както казватъ, и ромейски войници, които, трупайки се, преграждали прохода. По такъвъ начинъ много народъ билъ избитъ, за да се спаси само той“. Това ни казва и Никита, за този страшенъ погромъ.

Споредъ това описание на древнитѣ автори, страшното нападение върху центра на византийската армия е станало между градътъ Трѣвна и мѣстностьта „Преслапа“, подъ самия проходъ на Балкана. То е най-мжчното мѣсто, отъ което може да се измжкне една вкарана, като въ капанъ, армия. Тукъ се изпрѣчва на високо самиятъ Балканъ, който прѣчи на всѣко удобно движение и разредяване. На нагоре до върха „Бедекъ“ разстоянието, както казахме, е около 5 клм., но тукъ се намира най-голѣмата стръмнина, която не е допущала едно бързо изкачване на натиснатитѣ долу въ тѣснинитѣ и доловетѣ гърци. Фронтътъ на византийцитѣ е билъ обърнатъ на западъ отъ Трѣвненската долина, т. е. къмъ височинитѣ на „Преслапа“ и „Мъхченица“, като сж се стрѣмили да се изкачатъ тамъ изъ доловетѣ, образувани, между нейнитѣ ребра, пъкъ и по самитѣ тѣхъ, но всичко е било напразно. Сигурно, тѣ сж се мжчили да си пробиятъ пжть и къмъ източната страна на клисурата, тамъ,

дето се издигатъ двѣтѣ височини: „Голѣма“ и „Малка-калимавка“, но не сполучили.

Живи спомени за това страшно поражение на гърцитѣ сѫ се запазили и досега между народа въ тукашната околность. Старцитѣ Георги Ангеловъ и Минчо Митевъ, отъ с. Койчевци, ми съобщиха запазеното въ тукашнитѣ села предание, че между височинитѣ „*Малка и Голѣма калимавка*“ нѣкога станало голѣма битка и че падналитѣ въ нея войници били *закопани горе на прохода*, при „*Бедекъ*“. дето и досега мѣстото се нарича „Росалийски гробища“.

Друго доказателство, което подкрепя тази традиция, сѫ многобройнитѣ византийски монети, които се намиратъ въ политѣ на „Голѣмата калимавка“, срещу града Трѣвна. Тамъ, отъ много години насамъ, следъ всѣки пороенъ дъждъ, жителитѣ на разположенитѣ тукъ селца Койчовци и Рашевитѣ намирали медни, сребърни и златни монети, За намирането на такива монети тукъ, известниятъ трѣвненски лѣтописецъ попъ Иовчо (роденъ въ 1786 г., а умрѣлъ въ 1855 г.), съобшилъ на архимадрита К. Витановъ, а последниятъ — на стариятъ учитель въ Трѣвна, Хр. Даскаловъ, който, споредъ сведенията на сина му, записалъ това въ неиздадената си още история на града. Поменатитѣ двама старци и кметътъ на с. Койчевци, Никола, ми съобщиха, че и въ последнитѣ години сѫ намѣрени въ сѫщитѣ ниви, изровени отъ пороитѣ, повече отъ 30 сребърни и златни „Костадинки“. И наистина, невѣстата Цана Димитрова, отъ колибитѣ Рашеви, ми показа, въ време на ескурзията презъ 1923 г., въ присѫтствието на моитѣ другари: трѣвненския градски кметъ Добри П. Златевъ и учителя Даскаловъ, една златна монета отъ императора Алекси I Комнинъ, а Минка Иванова, отъ сѫщитѣ колиби, — друга златна монета отъ последния императоръ отъ династията на Комнинитѣ — Андроникъ I, която тя бѣшеързала на огърлицата си[1]). Други монети азъ не можахъ да видя, защото стопанитѣ имъ бѣха пръснати по работа изъ нивитѣ и ако маршрутътъ ми позволяваше да преспа въ тѣзи села, кметътъ се канеше да ми събере още много монети.

И въ с. Енчевци, тикнато, както поменахме по-горе. въ единъ отъ доловетѣ подъ „Мъхченица“, една жена ми показа две медни монети, сѫщо отъ Комнинитѣ, намѣрени въ нивитѣ на това село[2]).

---

[1]) Типовитѣ на тѣзи две монети могатъ да се видятъ у **J. Sabatier**, Discription générale des monnaies byzantines, Paris—Londres, 1862, т. II, таб. LII, № 2, табл. LVII, № 4. [2]) Интересно е тукъ да се отбелѣжи, че съ думата „Костадинки“ народътъ нарича монетитѣ: медни, сребърни и златни отъ династията на Комнинитѣ, именно отъ императоритѣ: Алекси I Комнинъ, (1081—1118); Алекси I и Кон-

Тѣзи находки показватъ, че страшниятъ бой е сталалъ въ долината и по двата брѣга на рѣката.

За нѣкаква помощь отъ страна на авангарда въ време на боя историцитѣ не поменаватъ нищо. Вѣроятно, следъ пропущането му напредъ и преминаването върха на прохода, неговиятъ пжть за назадъ е билъ пресеченъ и той билъ прогоненъ надолу изъ планината къмъ Крънъ и Верея. Изъ пжтя си той разнесалъ вѣстьта за страшното поражение на армията и дори за убийството на императора.

Не е указалъ, споредъ източницитѣ, никаква помощь и ариергардътъ на армията. Всичко това показва, колко страшна е била катастрофата и какъ всѣки е гледалъ да спаси само себе си.

Следъ погрома.

„Императорътъ, казва Анонимниятъ авторъ, спасенъ презъ така-наречения Крънъ къмъ Верея, намерилъ излѣзлата по-рано войска (авангарда), безъ да пострада. . . Като се присъединилъ къмъ нея, императорътъ благодарилъ на Бога. Спасенитѣ съ него били малцина и то голи. . . Авангардътъ не мислилъ добро за него, защото се било разгласило, че заедно съ останалата войска билъ загиналъ и той".

А Никита казва: „като се добралъ по течението на споменатия ручей до Верея,[1]) императорътъ узналъ, че въ

стантинъ Порфирогенетъ, синъ на Михаилъ Дука; Иванъ II Комнинъ (1118—1143); Иванъ II и Алекси; Мануилъ I Комнинъ (1143—1180) и Андроникъ I Комнинъ (1182—1185). (Вижъ сжщото съчинение, т. II.). Тѣхнитѣ монети сж тънки и голѣми отъ 25 до 33 мм. Тѣ, по направата си, се съвсемъ различаватъ отъ монетитѣ на Константина Велики (306—337), които сж по-малки и по-дебели, като златнитѣ наполеони и на лицето иматъ само образа на императора. (Срв. **Henry Cohen**, Déscription historique des monnaies frappées sous l'empire romain, т. VII, стр. 93—97 и 225—318). Причината, дето народътъ ги нарича „Костадинки", е тази, че на едната имъ страна е изобразенъ императорътъ съ св. Богородица или св. Георги, който коронясва императора, и понеже той — народътъ — не знае значението на тѣзи образи казва, че единътъ билъ на царь Константина, а другиятъ — на майка му, царица Елена. Находката пъкъ на тѣзи „Костадинки", а особенно на златната монета отъ Андроника I, има голѣмо значение за насъ, защото известно е, че този императоръ билъ убитъ въ 1185 г. и замѣстенъ отъ Исакъ Ангела; следователно, тя датира отъ времето на българското възстание и отъ този императоръ, който е харчилъ най-новитѣ монети на Византия, въ време на обсадата на Стринава, и сж били носени отъ войницитѣ, които сж били избити въ Трѣвненската долина. [1]) На югъ отъ Балкана, отъ потоцитѣ, които се спущатъ отъ историческата Бузлуджа и отъ окол-

авангарда на армията, който миналъ безъ загуба тѣснината, били разпространени най-лоши слухове за неговата сѫдба, именно: казвали ужъ, че съ останалата войска и самъ той загиналъ. Затова, за да унищожи опаснитѣ слухове, той трѣбвало да прекара тамъ нѣколко дни и после да се върне въ столицата си". За постигане на тази цель, императорътъ трѣбвало да излъже народа най-безсрамно. „Той, прибавя Никита, пръсналъ новината, че удържалъ голѣма победа надъ варваритѣ; обаче, семействата на убититѣ войници испълнили съ ридания страната и за всички истината станала ясна".

БѢГСТВОТО НА АРИЕРГАРДА ПОДЪ КОМАНДАТА НА СЕВАСТОКРАТОРА ИОАНА ДУКА.

Този севастократоръ е сѫщиятъ чичо на императоръ Исакъ Ангела, който въ 1185 г. заповѣдалъ въ Ипсала да ударятъ плѣсници на Асена, за дето при приема му тамъ отъ императора заплашилъ последния съ възстание, понеже не му удовлетворилъ исканията.

Въ похода презъ 1190 г., както знаемъ, севастократорътъ командувалъ ариергарда. Както за авангарда, така и за ариергарда, византийскитѣ историци не съобщаватъ нищо—да ли е взелъ нѣкакво участие за да спаси положението на центра на армията и за облекчение положението на императора; при все това, не ще никакво съмнение, че той е билъ очевидецъ на ужаса, който е сполѣтялъ центра и неговия предводитель императора и че, споредъ сведенията на Никита и Анонимния историкъ, е гледалъ само по кой начинъ да се спаси, чрезъ позорно бѣгство.

Никита Акоминатъ казва: „Въ това време (когато императорътъ се борилъ противъ българитѣ и сполучилъ да си пробие пѫть и да избѣга презъ Крънъ за Верея), севастократоръ Дука, виждайки, че не може да мине направо, тръгналъ *по другъ пѫть*, щастливо попадналъ на нѣкакъвъ добъръ водачъ, когото примамилъ отъ редоветѣ на неприятелската войска единъ войникъ отъ неговия отрядъ, на име Литовой, и по него миналъ безъ спънки. А Анонимниятъ хронисть пише: „Севастократоръ Дука миналъ по *другъ пѫть*,

---

ностьта на Крънъ се образува така-наречената Крънска или Хашска рѣка, която се влива въ р. Тунджа. По нейното течение се върви за Верея само въ Казанлъшко поле. Обаче, потокъ отъ Балкана направо за Верея нѣма, защото на югъ се изпрѣчва Сърнена-гора, Сигурно, потокътъ, ручеятъ, за който говори Никита, е р. Бедечка, която извира въ южната страна на Сърнена-гора, въ прохода „Дервентъ", и тече покрай Стара-Загора.

като намѣрилъ единъ добъръ водачь и излѣзалъ непокжтнатъ отъ злото", и прибавя, че презъ Крънъ за Верея бѣгалъ само авангардътъ и императорътъ, а не и ариергардътъ на севастократора.

Пита се: кой е билъ този другъ пжть?

Следъ всичко, което изложихме досега за разположението на тукашнитѣ проходи, не остава никакво съмнение, че севастократорътъ, заедно съ ариергарда, не е можалъ да избѣгне нито презъ съседния на Крънския проходъ — Енинския, нито презъ с. Плачковци, нагоре къмъ „Кръстецъ" — възела на Мъглишкия и Яйканлийския проходи, защото пжтищата къмъ всички тѣзи проходи отъ Трѣвненската долина нагоре се разклоняватъ тъкмо тамъ, дето е станало най-грозното сражение и погрома на центра на византийската армия. Тамъ, въ тѣснината, всичко е било задръстено, както отъ войскитѣ на центра, дето се намирали главнитѣ сили на императора, така и отъ обозитѣ на цѣлата армия, които, споредъ Никита и Анонимния авторъ, се движили заедно съ войскитѣ на центра и съ прислугата. Ако севастократорътъ е можалъ да си пробие пжть къмъ тѣзи проходи, той е трѣбвало да мине презъ сжщитѣ тѣснини, дето се разиграла страшната трагедия, а въ такъвъ случай той не е можалъ да излѣзе оттамъ „непокътнатъ отъ злото" и „безъ спжнки", както казватъ съвременитѣ автори.

Освенъ това, ако ариергардътъ е можалъ да си пробие пжть изъ Трѣвненската долина, той не е можалъ да бѣга презъ Енинския проходъ, защото горе на планината разстоянието между „Бедекъ" — седловината на Крънския проходъ — и „Българка" — седловината на Енинския е много малко—около 4 клм. и българскитѣ отряди, които сж били около „Бедекъ" и тия, които сж преследвали императора въ бѣгството му презъ сжщото мѣсто, сж могли много лесно да преминатъ по билото на Балкана отъ единия проходъ въ другия и да пресечатъ пжтя на севастократора. По тази причина, азъ съмъ на мнение, че ариергардътъ не е можалъ да стигне въ никой случай по-далечъ отъ сегашния градъ Трѣвна. Вследствие на всичко това, ние трѣбва да търсимъ други пжтища и то отъ Трѣвна нагоре, по които севастократорътъ Иоанъ е билъ приведенъ, заедно съ войската му, отъ измѣнника—българския войникъ.

Такива удобни пжтища има два: единъ води отъ Трѣвна по „Качавунски долъ", на изтокъ отъ „Голѣма Калимавка" и презъ с. Джуровци излиза горе на Балкана, при „Кръстецъ". Въ „Качавунския долъ" и къмъ с. Джуровци имало и сега остатъци отъ старъ калдаръмъ, но какъвъ е — дали е римски или средновѣковенъ, азъ нѣмахъ възможность

да провѣря, защото за него се научихъ отъ трѣвненеца г. Петъръ Чернаевъ въ София, следъ моята екскурзия изъ Балкана. Вториятъ пжть продължава отъ Джуровци още по на изтокъ и излиза на римския друмъ, който е водилъ отъ Търново, надъ Килифарския монастиръ и презъ Станчовъ-ханъ, за сжщия „Кръстецъ". Тѣзи два пжтя сж означени на картата на руския генераленъ щабъ издадена отъ Българския картографически институтъ. Сега тѣ сж запустѣли и служатъ само за пешаци и конници, защото населението си служи съ желѣзницата, но по-рано тѣ, види се, сж работили усилено.

По-мъчно е да се опредѣли отъ „Кръстецъ" надолу презъ кой проходъ е билъ приведенъ севастократорътъ и войската му — дали презъ Яйканлийския, или презъ Мъглишкия. Въ древнитѣ, тракийскитѣ времена и двата тия проходи сж работили доста усилено и сж представлявали добри артерии между Мизия и Тракия, макаръ тѣ да не сж могли да конкуриратъ на Крънския, поради особеното му географическо и топографическо положение и свързването му, чрезъ Верейскиятъ пжть, съ голѣми центрове отъ двѣтѣ страни на Балкана, още отъ най-дълбока древность. Това се установява отъ факта, че при южния изходъ на Мъглишкия проходъ се издига селото Мъглишъ, което е наследникъ на старо, тракийско селище, нѣщо, което се установява отъ 11-тѣ гробни тракийски могили, които се издигатъ въ околностьта му и които съставлявать негови старъ некрополъ. Сжщо и при изхода на Яйканлийския проходъ, на мѣстностьта „Кадиевецъ", подъ върха „Малъ-тепе", при хубавъ изворъ, се издигало друго тракийско селище, некрополътъ на което се състоялъ отъ 5—6 могили, които и сега стърчатъ тамъ. Неговъ наследникъ е с. Яйканлий, което се премѣстило около 2 клм. по-долу отъ политѣ на Балкана и отъ старото селище, и сега е преименувано въ с. Джбово. Второ доказателство, че тѣзи два прохода сж работили добре въ древностьта и презъ срѣднитѣ вѣкове, е, че пжтищата презъ тѣхъ сж били шосирани отъ римлянитѣ съ калдаръмъ. А третото доказателство е, че тѣ сж били добре укрепени, както по срѣдата, така и при изходитѣ. Въ Мъглишкия проходъ една крепость се издигала надъ с. Селци, дето въ старо време пжтьтъ се дѣлилъ къмъ Крънъ, а сега къмъ Казанлъкъ. а друга крепость се издигала долу при с. Мъглишъ. Въ Яйканлийския проходъ, надъ с. Борущица и с. Поповци, се издигала силна крепость; подъ селото Сливито — друга и при изхода, на върха „Малъ Тепе", тъкмо надъ старото тракийско селище, казватъ, имало третя.

Съ епохата на второто българско царство, Мъглишкиятъ проходъ е свързанъ съ преданието за пренасянето

на мощитѣ на св. Иванъ Рилски и съ военния лагеръ на мѣстностьта „Калоянка“, наречена така сигурно по случай на нѣкой походъ на царя Калояна. А Яйканлийскиятъ проходъ е свързанъ съ преданието за бѣгството презъ него на Иванко, убиецътъ на царь Асена; съ преминаването на царь Михаилъ Шишманъ, който въ войната презъ 1323 г., съ императора Андроника Млади, се спрѣлъ въ крепостьта надъ Борущица, далечъ единъ день отъ Крънъ, и съ издигането въ него на Малка-Верея или по старобългарски Боруйщица, отъ бѣжанци изъ Боруйградъ или Стара-Загора въ усилнитѣ времена, при нашествието на латинитѣ или при другъ нѣкой случай, за което говорихме на друго мѣсто.

Въ поемата на Мануилъ Фила, отъ около 1305 г., като се изброяватъ кои градове и крепости сж били разрушени отъ пълководеца Глава въ тукашната околность, се поменаватъ само Крънъ и Мъглишъ. Този фактъ иде да ни покаже, че ако Крънъ и Мъглишъ сж сжществували, като градове и крепости, до това време, наредъ и близо единъ до други, то причината лежи въ проходитѣ, които сж крепили и подържали тѣхното сжществуване отъ вѣкове, така, както Крънъ и Мъглишъ, съ селищата си, сж ослужвали на проходитѣ, като тѣхни станции, а съ крепоститѣ сж ги охранявали. Ако пъкъ Мъглишъ продължава да сжществува и до днесъ и да се развива добре, като хубава паланка, тогазъ, когато Крънъ отдавна изчезналъ въ вѣчностьта и проходътъ му запустя, то причината лежи пакъ въ прохода, който до преди 15 години продължаваше да работи усилено, но сега съ прокарването на Борущенската ж.-пжтна линия се подби неговото значение.

Въ поемата си, Мануилъ Филъ не говори нищо за крепоститѣ въ Яйканлийския проходъ, а това косвено иде да покаже, че Мъглишкиятъ проходъ е ималъ известно предимство. Този византийски поетъ изброява и други разрушени отъ пълководеца Глава български крепости и градове подъ Балкана, но тѣ сж се издигали далечъ на изтокъ отъ Яйканлий—Джбово. Такива сж: Твърдица, при южния изходъ на Твърдишкия проходъ, която и сега сжществува и неизвестнитѣ: Стеанискосъ и Тонзо-полисъ[1]. Стеанискосъ, старобългарски Стѣнскъ, значи тѣснина, а това показва, че тази крепость се е издигала въ пролома на Тунджа между Казанлъшко и Сливенско поле, дето отъ с. Николаево до с. Струпецъ има нѣколко развалини на крепости, а Тонзо-полисъ или градъ на Тунджа, споредъ мене, е селището, развалинитѣ на което се издигатъ на Из-

---

[1]) **Иречекъ**, Християнския елементъ въ топографическата номенклатура. Псп., кн. 55—56, стр. 261.

точния край на пролома, при с. Гавраилово, старото Дерменъ-дере, срещу Сливенскитѣ минерални бани, отдето започва Сливенското поле.

Презъ дългата турска епоха Мъглишкиятъ проходъ сѫщо добилъ предимство предъ Яйканлийския. Той е служилъ на голѣма часть отъ населението въ Трѣвненско и Дрѣновско за сношенията му съ Тракия. Презъ него то прекарвало за проданъ своитѣ дървени произведения и градински плодове и обратно — презъ него то внасяло всички храни и съестни продукти, които си набавяло отъ голѣмия пазаръ въ Ст.-Загора. Презъ него, както и презъ Яйканлийския проходъ, лѣтно време се движили и жетваркитѣ, които сѫ се събирали въ прочутата Туловска гора, въ Казанлъшко поле, и оттамъ се пръскали по работа изъ Тракия. Затова въ 1875 г. трѣвненци направиха шосе, което достигна до „Кръстецъ", а до Мъглишъ остана недоизкарано.

Въ последната руско-турска война, този проходъ послужи на руската операционна армия презъ Балкана, подъ началството на генералъ Светополкъ Мирски. Освенъ другитѣ качества, Мъглишкиятъ проходъ има и това преимущество надъ Яйканлийския, че пѫтьтъ презъ него отъ „Кръстецъ" на югъ върви по билото на гребена, който се спуща отъ Балкана право на югъ къмъ Казанлъшко поле и има важно наблюдателно значение, а пѫтьтъ презъ Яйканлийския проходъ малко заобикаля и отъ с. Поповци до Яйканлий върви изъ дола на Борущенската рѣка.

Вследствие на това, погледнато исторически, археологически и топографически, би трѣбвало да приемемъ, като по-вѣроятно, че при погрома на византийската армия ариергардътъ на севастократора Иоанъ Дука е бѣгалъ презъ Мъглишкия проходъ. Има обаче други две съображения, на основание на които азъ мисля, че въпросътъ трѣбва да се реши въ полза на Яйканлийския. Тѣ сѫ:

1. Отъ върха „Бедекъ", въ Крънския проходъ, до Мъглишкия, по билото на Балкана, разтоянието е около 10 клм. и ако севастократорътъ се отправи по него имало е опасность да му бжде пресеченъ пѫтя отъ българскитѣ отряди, които сѫ приследвали императора; следователно, по-безопасно е било за него да бѣга по-въ лѣво, именно презъ Яйканлий, отдето до Крънъ разтоянието е 30 клм., а отъ Мъглишъ — 18 клм.

2. Уредникътъ при Народния музей, Н. Мушмовъ, презъ 1925 г. съобщи, че трудовацитѣ, като работили при с. Дѫбово—Яйканлий, намѣрили 38 медни монети отъ императора Исакъ Ангелъ[1]), а тѣзи монети сѫ сигурно паднали

[1]) Известия на българския археолог. институтъ, т. III, 254.

именно при това бѣгство на ариергарда му, когато, следъ преминаването на прохода, севастократорътъ се е почувствувалъ спасенъ и свободенъ и е остановилъ войската си на византийска територия при Джбово, на почивка.

И така, заключението е, че при движението си до Трѣвна севастократорътъ, като е видѣлъ, че всичкитѣ български военни сили сж били ангажирани противъ центра на византийската войска, който се е командувалъ отъ императора, и че неговитѣ войски сж били натикани въ ужасния капанъ изъ тѣснинитѣ и долищата къмъ Балкана, на *юго-западъ отъ Трѣвна*, дето е вече кипѣлъ страшниятъ бой, той е счелъ за по-благоразумно да потърси спасение, чрезъ бѣгство, въ противоположна — *юго-източна посока* и отъ Трѣвна билъ е преведенъ отъ измѣника—българския войникъ по пжтя презъ „Качавунски долъ" и с. Джуровци за „Кръстецъ" и оттамъ, презъ Яйканлийския проходъ, за Яйканлий—Джбово и по този начинъ можалъ да се изплъзне отъ катастрофата, безъ всѣкакви жертви.

ТРОФЕИТѢ НА БЪЛГАРИТѢ ОТЪ ВОЙНАТА

Споредъ Акрополита, българитѣ взели отъ византийцитѣ „богата плячка" и „между другото, скъпоценни императорски принадлежности. И наистина, прибавя той, тѣ взели царскитѣ пирамиди[1]), съсждитѣ на велможитѣ, много пари и самия царски кръстъ[2]). Тѣ измжкнали кръста отъ рѣката, дето го хвърлилъ единъ отъ свещеницитѣ. Той билъ направенъ отъ злато; съдържалъ вжтре свещено дърво, на което висѣлъ Христосъ, обработено въ форма на кръстъ, и ималъ много малки преградки, въ които се пазили останкитѣ на православни мжченици и млѣко отъ Божията майка, часть отъ нейния поясъ и много други работи отъ свещенъ произходъ". Сжщото твърди и Анонимниятъ авторъ.

Вследствие на тѣзи многочислени и скъпоценни трофеи, българитѣ, казва Акрополита, се много възгордѣли.

Анонимниятъ авторъ прибавя, че съ отнетитѣ императорски скъпоцености българскитѣ царе се окрасявали на праздницитѣ Рождество Христово и Богоявление, въ знакъ на триумфъ[3]). Както поменахме на друго мѣсто, Акрополита, при дохождането си въ Търново презъ 1261 г., присжтсвувалъ, по покана на царя Константинъ-Асена, на тържествата

---

[1]) Тѣ били шапки, въ видъ на пирамиди, които по онова време се носили отъ владетелитѣ на тогавашния изтокъ. [2]) Царски кръстъ се наричалъ този, който се носилъ отъ единъ отъ свещеницитѣ до императора, когато той се отправялъ на война. [2]) Известия на Истор. дружество въ София, I, 59.

на сжщитѣ тѣзи праздници, но не казва да ли при церемонията царьтъ е носилъ императорскитѣ знаци. Вѣроятно, отъ учтивость, тѣ не сж били тогава употрѣбени. Какво сж станали по-нататъкъ тѣзи толкова важни държавни трофеи, ние намираме сведения у другъ по-сетнешенъ историкъ — Пахимеръ. Той казва, че тѣ се пазѣли въ българската столица до времето на царя Иванъ Асенъ III, синъ на царя Мицо, който въ 1261 г. избѣгалъ въ Византия. Когато при татарското нашествие на ордитѣ на хана Ногай въ България се появилъ Ивайло и въ междуособната война между него и царя Константинъ-Асена последниятъ билъ убитъ, византийскиятъ императоръ Михаилъ Палеологъ оженилъ сина на Мицо за дъщеря си и чрезъ подкупи и войска, която изпратилъ да обсади Търново, сполучилъ да го постави, като свой вѣренъ и преданъ човѣкъ, на българския престолъ въ 1279 г., подъ името Иванъ-Асенъ III. Народътъ обаче не искалъ него за царь, а — болярина Георги Тертерий. „Между това, казва Пахимеръ, Асанъ очаквалъ бунта на народа и, като се опасявалъ да не би той да бжде изпреваренъ отъ събитията и да бжде поставенъ въ безисходно положение, намислилъ да бѣга подъ благовиденъ предлогъ, като задигне съ себе си и държавното богатство. Това му се и удало. *Съкровищата на българската държава, особено скъпоценнитѣ, се състояли отъ предметитѣ, които били взети отъ ромеитѣ отдавна, когато тѣ воювали подъ предводителството на императора Исака и били победени отъ българитѣ.* Отъ тогава тѣ се намирали въ царското съкровище повече за хвалба, отколкото за употрѣбление. Като взелъ тѣхъ и друго, което могло лесно да се носи, тѣ (царьтъ и хората му) скрили всичко подъ дрѣхитѣ си и, като излѣзли нощно време отъ Търново, ужъ за разходка на чистъ въздухъ, преоблѣкли се и съ най-голѣма бързина се отправили за Константинополъ. На влизане въ Месемврия тѣ показали своя царски разкошъ и великолепие, за да не усѣтятъ хората, че бѣгатъ, а следъ това се отправили на корабъ по море и стигнали въ Константинополъ[1]).

И така, следъ 90 години отъ великото събитие при Дрѣново и Трѣвна, трѣбваше да дойде на българския царски престолъ единъ потомъкъ на великитѣ Асеновци — едно византийско орждие, което, за срамъ на България, да помрачи славата имъ[2]).

---

[1]) **Pachimeres**, VI, 9; Вижъ и руския преводъ — **Георгія Пахимера**, Исторія Михаила и Андроника Палеологовъ, Спб. 1862, стр. 416. [2]) Родътъ на този предатель ималъ родство и съ дома на Кантакузеновци и нѣкой отъ неговитѣ потомци взимали участие въ висшата придворна и военна иерархия на Византия въ

Но, макаръ този измѣнникъ-царь да открадналъ скжпитѣ за България трофеи, ние ще се помжчимъ да изтъкнемъ тукъ нови хипотези и да се постараемъ да докажемъ, че катастрофата на гърцитѣ е оставила, като трофеи, и други, макаръ не толкова ценни, предмети, които и днесъ се намиратъ въ България и напомнятъ на потомството за великата епопея при освобождаването на България отъ гърцитѣ, безъ да подозира нѣкой за това. Тѣ сж:

1. Монетитѣ отъ медъ, сребро и злато, които селянитѣ сж събрали и продължаватъ да намиратъ при града Трѣвна, на м. „Голѣма Калимавка", въ село Енчевци, и при с. Яйканлий — Джбово, за които говорихме по-горе. Въ тѣзи мѣста селянитѣ и трудовацитѣ, може би, сж намѣрили и други старини, останали отъ погрома на византийцитѣ, но понеже досега никой не е знаялъ за тѣхното значение, то не сж обръщали внимание и сж ги продавали на сарафи, куюмджии и антикари, като обикновени предмети. Намѣренитѣ обаче „костадинки" въ с. Койчевци трѣбва да се съберать и откупятъ отъ Народния музей, който да образува една специална колекцийка, като се прибавя къмъ нея всичко старинно, което досега и въ бждаще би се намѣрило въ околностьта на Дрѣново, Царева-ливада, Трѣвна, Бедекъ, Кръстецъ и с. Яйканлий.

2. Въ староитѣ градища на България често пжти се намиратъ *бронзови кръстове*. Тѣ сж отъ разни величини и форми и иматъ изображения: Христовото разпятие, св. Богородица, св. Георги, св. Димитъръ и пр. Тѣ сж направени отъ две кухи половини, които се скачватъ една къмъ друга. Въ кухинитѣ сж слагали частици отъ мощи или отъ честното дърво или пъкъ осветени, чрезъ допиране на нѣкоя светиня, малки предмети, които сж се продавали, може би, заедно съ самитѣ кръстове. Много отъ тѣзи кръстове иматъ халки, които показватъ, че сж били окачвани съ верижки на шиитѣ, а по-голѣмитѣ — на гърдитѣ.

Първоначалното отечество на тѣзи кръстове е било светитѣ мѣста на Иерусалимъ и околностьта му въ Палестиня. Следъ откриването на гроба и кръста Господень, въ време на Константина Велики, тѣзи мѣста привличали ежегодно хиляди поклоници отъ цѣлия християнски свѣтъ и всѣки купувалъ отъ тѣзи кръстове, било за себе си, било за подаръкъ на домашнитѣ и приятелитѣ си, било за дарение на нѣкои църкви. По този начинъ тѣ се разпростра-

XIII и XIV в.; вижъ за това **Du-Cange**, Familiae Byzantinae, p. 248; и **Т. И. Успѣнскій**, Болгарскіе Асѣневичи на византійской службѣ въ XIII и XIV в., въ Извѣстия рус. арх. института въ Константинополѣ, т. 13, София, 1908.

нили до крайнитѣ предѣли на християнскитѣ земи и добили название „Палестински кръстове". Съ течение на времето, тѣзи кръстове добили толкова голѣмо религиозно значение, като реликвияри, че станали предмети на голѣма търговска спекулация и почнали да ги работятъ дори и вънъ отъ светитѣ мѣста — въ г. Херсонъ, южна Русия. Разпространението на тѣзи кръстове се продължило чакъ до XIV вѣкъ.

Съ изследване историята на тѣзи кръстове сж се занимавали доста учени, между които на първо мѣсто стоятъ Н. П. Кондаковъ[1]) и O. Wulff.[2]) Въ България въ последно време се занима уредникътъ на срѣдновѣковния отдѣлъ при Народния музей, Д-ръ Миятевъ. Той събра всичкитѣ кръстове, находящи се въ музея, представляющи повече отъ 40 вида, и ги публикува въ една обширна статия[3]). Освенъ него, рускиятъ писатель Айналовъ публикува три кръста, намѣрени при разкопкитѣ въ старата българска столица Плиска[4]). И професоръ П. Мутавчиевъ обнародва други три, намерени въ Еленската базилика, при г. Пирдопъ[5]). Като говори за мѣстата, дето се намиратъ тѣзи кръстове, професоръ Миятевъ казва: „Най-значителни находки сж дали старитѣ селища край Дунава — Арчаръ, Бешлий, Гигенъ, Стъкленъ и с. Бръшлянъ (Тутраканско); околноститѣ на българскитѣ престолни градове — Абоба, Преславъ и Търново, с. Балванъ, *с. Царева-ливада, Трѣвна*" и пр.[6]). Защо тукъ се намиритъ най-значителни находки, Миятевъ не казва, но то за насъ е лесно обяснимо, защото извѣстно е, че при всички поменати мѣста покрай Дунава сж се издигали голѣми градища и крепости: при с. Арчаръ — древниятъ голѣмъ градъ Рациария; при с. Бешлий — другъ голѣмъ градъ, името на който не е известно; при Гигенъ—Ескусъ; при Стъкленъ—Нове и при с. Бръшлянъ — другъ неизвестенъ градъ, съ землени укрепления и единъ окопъ, дългъ 20 клм[7]). Следователно, въ тѣзи голѣми селища е имало повече хора съ по-голѣмо благосъстояние, които сж могли да посетятъ самитѣ свети мѣста и да донесатъ оттамъ тѣзи кръстове.

Освенъ голѣми градове и крепости, всички тѣзи мѣста сж били и важни търговски центрове на Дунава и, като погранични градове между римо-византийската империя и

---

[1]) Иконографія Богоматери, Спб., 1914. [2]) Altchristliche Bildwerke; Die Koimesikirche. [3]) Палестински кръстове въ България, въ Годишникъ на Народния музей за 1921 г., стр. 58 — 89. [4]) Абоба-Плиска, 228 и сл., таб. 56. [5]) Известия на Българ. арх. д-во, V, 73 сл., обр. 47, 1, 4 и 5. [6]) Цит. статия, стр. 63. [7]) Вижъ описанието имъ отъ Шкорпила въ Абоба — Плиска, 521—524.

севернитѣ варварски народи, едни отъ които, като, напримѣръ, готитѣ, бѣха вече приели християнството още въ IV вѣкъ и епископътъ имъ Улфила бѣ превѣлъ на тѣхния езикъ Свещенното писание, — тѣ сж представлявали и голѣми търговски мѣста, въ които сж ставали панаири за взаимна размѣна на стоки[1]). За такъвъ панаиръ на Дунава въ г. Маргусъ, при вливането на р. Морава, въ време на хунския царь Атила, говори Прискъ[2]). Сжщо и руската Лаврентская лѣтопись (стр. 66) говори за голѣмото тържище, презъ време на византийската, руската и старо-българската епоха, въ г. Переаславецъ, при устието на Дунава. Самъ киевскиятъ князъ Светославъ пише, че въ X в. тамъ идвали по Дунава отъ Чехия и Унгария сребро и коне, отъ Гърция — злато, скъпи платове, вина и плодове, а отъ Русия — кожи, восъкъ, медъ и роби[3]). Сигурно, това е ставало и по-рано. Вследствие на това, поменатитѣ дунавски градове сж били посѣщавани и отъ много търговци, както отъ светитѣ мѣста, така и отъ Херсонъ, които сж разпространявали тѣзи кръстове. Освенъ добритѣ сухопжтни артерии, които сж водили къмъ тѣзи градове, за тѣзи посещения на търговцитѣ много е помагалъ въ древнитѣ и срѣднитѣ вѣкове, както помага и днесъ, голѣмиятъ воденъ пжть по Черно-море и Дунавъ.

Третя причина, за да се намиратъ значителни находки отъ кръстове въ тѣзи стари селища на Дунава, сж били честитѣ походи на византийскитѣ войски къмъ него въ V, VI и VII вѣкове, именно въ време на войнитѣ имъ съ готитѣ, хунитѣ, аваритѣ и славянитѣ, а особенно въ време на аварския хаганъ Баяна и императора Маврикия (582—602), за които ни говори съвременникътъ Теофилактъ Симоката. А въ ония времена, когато е вързлувалъ религиозниятъ шовинизъмъ, едва ли е имало нѣкой грѣцки войникъ, който да тръгне на война безъ да окачи на шията си кръстче или иконка, съ изображение на своя патронъ — светия, който да му бжде закрилникъ и помощникъ.

Освенъ въ градоветѣ по Дунава, да се откриятъ такива кръстове и въ тритѣ български столици: Плиска, Преславъ и Търново е сжщо обяснимо; но, пита се: що щжтъ тѣ въ най-значително количество въ Царева-ливада

---

[1]) За градоветѣ на Дунава и търговията въ рим. време вижъ **Scriptores historiae Augustae**, II, 5—6; **Ammianus Marcellinus**, II, 101; **H. Schiller**, Gesch. der Römischen Kaiserzeit I, 1883, стр. 891.

[2]) **Priscus**, fr. 7; **Г. С. Дестунисъ**, Сказанія Приска Панійскаго, стр. 30.

[3]) **Д.ръ Ив. Сакжзовъ**, Българската търговия презъ XII—XIV вѣкъ, въ Списание на икономическото дружество, 1922 т., кн. 1—2, стр. 19; сжщо и моя Сборникъ Плиска—Преславъ, ч. II.

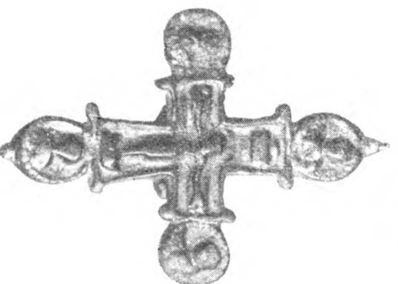

Палестински кръстове. Златниятъ енколпионъ отъ гр. Трѣвна

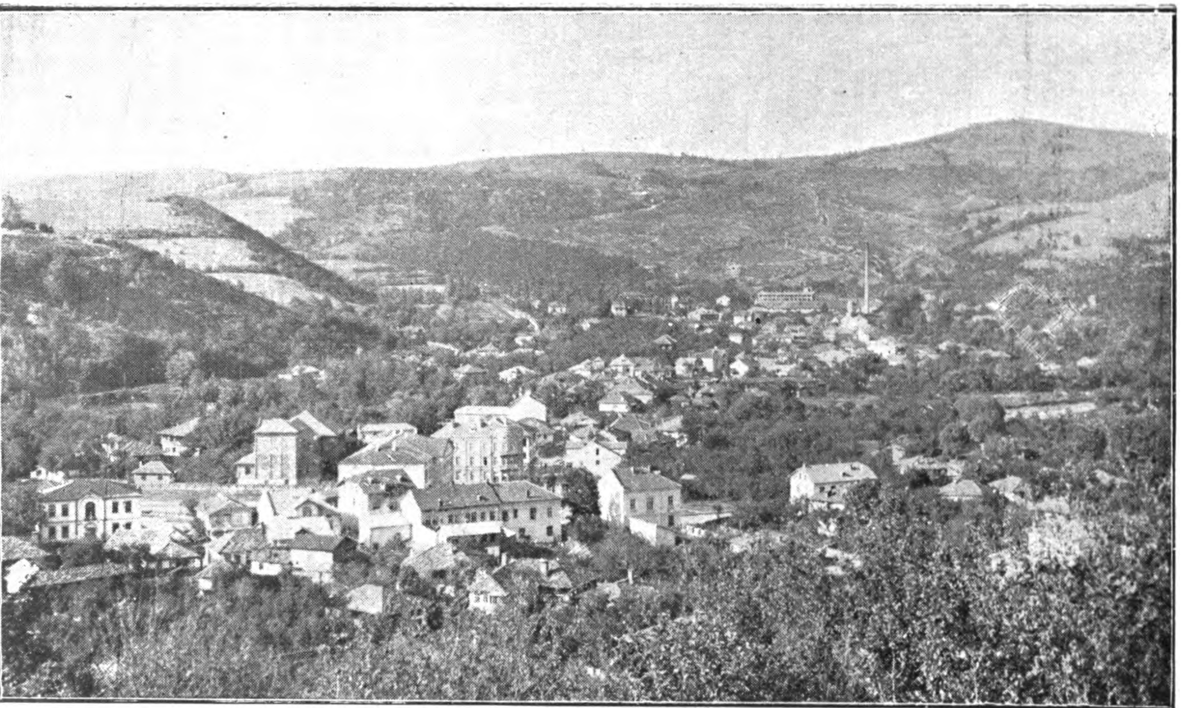

Градъ Трѣвна

и въ Трѣвна? — Това е вече единъ въпросъ, който на прьвъ погледъ се явява много чуденъ и загадъченъ и затова, вѣроятно, нито професоръ Миятевъ, нито другъ нѣкой отъ ученитѣ, си го задава, защото никой не е подозиралъ, че страшното събитие въ 1190 г. е станало именно тукъ. Вследствие на това, ние ще си позволимъ да кажемъ, че тѣ сж останали отъ загиналитѣ тукъ византийски войници въ време на обсадата на Стринава и въ погрома при Трѣвна. Надѣваме се, че Д-ръ Миятевъ, като вземе сега предъ видъ горното, ще подложи, чрезъ сравнителна анализа, наново изследване тѣзи кръстове за по-точното установяване годинитѣ и мѣстото на тѣхния първоначеленъ произходъ. При това, нека се има предъ видъ, че въ войната презъ 1190 г. въ България сж взели участие, както свидетелствуватъ византийскитѣ историци, *всички военни сили на империята*, следователно и много легиони отъ малоазиятскитѣ войски, а тѣ, като по-близкостоящи и по мѣсторождение и по служба до светитѣ мѣста, сж били повече отъ всички снабдени съ палестински кръстове.

3. Другъ единъ много важенъ паметникъ, който, споредъ мене, е останалъ като трофей отъ знаменитото събитие, е единъ *златенъ енколпионъ — икона диптихъ*, изобразяюща на едното крило света Богородица моляща се, а на другото — кръстъ между два кипариса. Вжтре иконата е окрасена съ хубавъ емаилъ. Изработката е много изящна византийска работа и професоръ Б. Филовъ справедливо казва, че тя може да се причисли къмъ най-хубавитѣ произведения на византийското златарство[1]). Сега иконата се намира въ Народния музей, изложена въ салона, витрина XII[2]), дето всѣки любитель може да я види въ оригиналъ.

Произхождението и значението на този ціненъ паметникъ, което въ случая е важно за насъ, не бѣше ясно до вчера нито дори на управлението на самия Народенъ музей, който притежава иконата; затова ние ще изложимъ тукъ историята на намирането и попаданието ѝ въ музея. Преди 20 години, азъ, като колекционеръ на разни старини, получихъ едно писмо *отъ Трѣвна*, съ което ми се предложи да купя тази икона за 12 наполеона. Понеже тогава ж.-пжтната линия за Трѣвна не бѣше още прокарана, то, додето се наканя да отида въ Трѣвна, азъ се научихъ, че тя била вече про-

---

[1]) Старобългарското изкуство, издание на Народ. музей, София, 1924 г., стр. 63. [2]) Водачъ за Народния музей въ София, 1923, стр. 228, № 487.

дадена на нѣкой старо-загорченинъ и че той я продалъ на Народния музей. Азъ тутакси отидохъ въ музея и я видѣхъ. Следъ това, на 25 октомврий 1926 г., при написването на това съчинение, азъ си спомнихъ за важния паметникъ и отидохъ въ музея за да провѣря въ самия инвентаръ точното му мѣстонахождение. Заедно съ уредника, г. Миятевъ, ние отворихме инвентаря, и за голѣма моя изненада, констатирахме, че бившиятъ директоръ на музея, В. Добруски, по неизвестни причини, не изпиталъ де е намерена иконата и означилъ само това, че тя е купена презъ 1909 г. отъ българския академикъ и общественикъ Атанасъ Илиевъ, отъ гр. Ст. Загора, а относително мѣстонахождението ѝ означилъ въ инвентаря, че то било *неизвестно*. Следъ това, Миятевъ ми обясни, че Добруски билъ изпратилъ фотографическа снимка отъ иконата на известния византологъ въ Парижъ—Шлумберже, съ съобщение, че тя била намерена *въ гр. Елена*, Търновско. Шлумберже публикувалъ паметника въ съчинението си L'épopée byzantine, III, 120 и изрично посочилъ, че, споредъ съобщението на Добруски, той билъ намеренъ въ *гр. Елена*. И наистина, азъ провѣрихъ това въ книгата на Шлумберже и се оказа вѣрно. Отъ кого и кога Добруски е узналъ, че иконата е била намерена въ гр. Елена и защо, следъ като той е узналъ това и е съобщилъ на Шлумберже, не е направилъ нуждната бележка и въ инвентаря на музея, не е известно. Вѣроятно, това опущение, отъ страна на директора на музея, е станало причина, щото при публикуването на сжщата икона, отъ страна на професоръ Филовъ, въ 1924 г., той да означи неопредѣлено, че паметникътъ билъ намеренъ *въ България*. Д-ръ Миятевъ пъкъ, на основание на писаното отъ Шлумберже, направилъ бележка въ инвентаря, че иконата била намерена въ *гр. Елена*. Азъ, обаче, не можахъ по никой начинъ да се съгласия, че този важенъ паметникъ произхожда отъ гр. Елена и настоявахъ да твърдя че е намеренъ въ Трѣвна и че той има особенно важно значение за българския народъ, като единъ отъ важнитѣ трофеи, останалъ отъ великото събитие въ 1190 г. За да се изясни това важно обстоятелство, азъ настояхъ предъ г. Миятевъ, щото музеятъ да запита писмено самия продавачь на иконата, г. А. Илиевъ. Музеятъ направи това, съ писмо отъ 25. X. с. г., № 762, и г. Илиевъ бѣше добъръ да отговори, съ писмо отъ 27 с. м., че продалъ въпросната икона, като посрѣдникъ на зетя си Иванъ Лещовъ, и че той я билъ купилъ за 10 наполеона отъ нѣкой си отъ *Трѣвна*, който я билъ намерилъ въ единъ гробъ *въ сжщия градъ*. Съ това моето твърдение се напълно подкрепи, сведенията на Добруски и Шлумберже се опровергаха и въпросътъ за мѣстонахождението на иконата се съвсемъ изясни. Иначе, понеже следъ това Атанасъ Илиевъ и Лещовъ починаха,

щѣше да си остане бележката на Шумберже и Миятева, че паметникътъ е намеренъ въ гр. Елена.

Относително историческото значение на този паметникъ никой не е подозиралъ нищо досега и затова нито Шлумберже, нито Филовъ, нито Народниятъ музей сж могли да кажатъ нѣщо, освенъ да признаятъ, че той е византийска работа и да го оценятъ само като едно хубаво и ценно творение.

Пита се: какъ е попаднала тази икона въ балканския градецъ Трѣвна? — Като се вземе предъ видъ всичко гореизложено за носене на амулетитѣ, кръстоветѣ и иконичкитѣ, особено въ време на войни, и че иконичката е намерена тъкмо въ мѣстото, дето е станала страшната катастрофа — въ Трѣвна — азъ мисля, че не може да се дойде до никакво друго заключение, освенъ че тя е останала отъ нѣкой знатенъ византиецъ, който е падналъ убитъ тукъ въ полесражението и после заровенъ въ нѣкой гробъ. Съ това се разрешава и другъ единъ въпросъ, именно отъ кога датира този паметникъ. По него, както изглежда, ученитѣ не сж на едно мнение: Шлумберже и Филовъ го опредѣлятъ отъ XI—XII вѣкъ,[1]) а управлението на музея — отъ XIII вѣкъ.[2]) А сега излиза, че паметникътъ датира *най-късно отъ време на войната въ 1190 г.*; следователно, мненията на Шлумберже и Филова се оказватъ правилни.

Вследствие на всичко гореизложено, азъ съмъ на мнение, че въ лицето на монетитѣ отъ „Голѣма-калимавка", Енчевци и Яйканлий, на „Палестинскитѣ кръстове" отъ Царева-ливада и Трѣвна и на златната икона отъ последния градъ, ние трѣбва да гледаме не само като на обикновени предмети на византийското изкуство, но и като на трофеи, останали отъ великото събитие.

ГРАДЪ ТРѢВНА.

Отъ досегашнитѣ наши изследвания става явно, че два сж били градоветѣ, които сж били свидетели на обсадата на царь Асена въ крепостьта Стринава отъ византийцитѣ и на погрома имъ въ Балкана; тѣ сж: Дрѣново и Трѣвна. Понеже всички нови историци считатъ тѣзи градове за нови, издигнати преди 250—300 години, то ние, следъ като казахме по-рано нѣколко думи за първия градъ, че той води началото си още отъ трако-римската епоха, считаме за необходимо да се спрѣмъ тукъ за минута и да кажемъ нѣколко думи и за Трѣвна.

---

[1]) Вижъ цитиранитѣ съчинения и страници. [2]) Водачъ за Народния музей, 228.

Кога е основанъ този градъ, не е известно. Макаръ да не е стоялъ далечъ отъ голѣмитѣ друмища, ние нѣмаме никакви сведения за него, било отъ римскитѣ итинерарии, било отъ нѣкои пжтешественици, както нѣмаме и за много други сжществующи балкански градове, разположени при друмищата. Едно запазено тукъ предание свързва неговото издигане съ падането на Търновското царство подъ турцитѣ и заселването на бѣжанци отъ старата българска столица тукъ, на мѣсто „диво и пусто — гора, въ която се въдили мечки"[1]). Това, споредъ мене, не може да бжде вѣрно. Азъ съмъ убеденъ, че Трѣвна е едно отъ най-старитѣ селища. И не само тя. Ние видѣхме, че такива сж всички наши градове и села, които лежатъ при проходитѣ отъ дветѣ страни на планинитѣ и при по-голѣмитѣ рѣки и услужватъ на съобщенията, като тѣхни станции. Такива градове и села не се издигатъ по благоволението на тогова или оногова или пъкъ случайно отъ нѣкакви бѣжанци. Тѣ се издигатъ отъ нуждата, отъ необходимостьта, която е вѣчна и която датира отъ тогава, откакъ сжществуватъ проходитѣ презъ планинитѣ и бродищата презъ голѣмитѣ рѣки и движенията по тѣхъ на войски, кервани и пжтници. А отъ Трѣвна къмъ Балкана се разклоняватъ не единъ, не два, а тъкмо четири прохода: Крънскиятъ, Енинскиятъ, Мъглишкиятъ и Яйканлийскиятъ, които, както видѣхме, сж били все шосирани отъ римлянитѣ. При това, ако станциитѣ отъ *другата страна на Балкана*, при Шипка, Крънъ, Мъглишъ и Яйканлий, датиратъ още отъ преди Христа, което се установява отъ сжществующитѣ тамъ развалини на стари трако-римски селища и на многобройни групи на тракийски могили, съставляющи тѣхнитѣ некрополи, то станциитѣ *отсамъ Балкана*, въ северното му подножие, при Габрово, Боженцитѣ, Трѣвна и Станчовъ-ханъ не могатъ да бждатъ отъ по-ново или отъ турско време. И наистина, тукъ на нѣколко мѣста въ планината, а особено подъ с. Боженцитѣ, при гара Сжботковци, има една група отъ сжщо такива могили. Въ една друга такава могила, на пжтя отъ Дрѣново за гр. Габрово, се намериха паметници, споредъ професора Филова, отъ IV в. преди Христа[2]). Следователно, могилитѣ издаватъ сжществуването тукъ, въ околностьта, на стари тракийски селища, които стоятъ още неиздирени, както не сж издирени и мѣстата, дето има други такива могили. Не ще никакво съмнение, че въ севернитѣ поли на Балкана ние не можемъ да търсимъ сжщо така многобройни тракийски селища и хиледи могили, как-

---

[1]) **Д-ръ Л. Милетичъ**, Старото българско население въ североизточна България, стр. 50; **Иванъ П. Славейковъ**, Мсб., т. XIV, 550.
[2]) Известия на Бълг. арх. дружество, I, 1910, стр. 156.

вито виждаме на южнитѣ, въ Казанлъшко и обширното Тракийско поле. Тамъ почвата е много плодородна и всѣки, както въ тракийската, така и въ римо-византийската и старобългарската епохи, е гледалъ да се засели тамъ, дето е можалъ да намери по-лесна и по-добра прехрана. Този немолимъ законъ на Политическата економия застави нашитѣ балканджии сега, при изселването на турцитѣ, да имъ закупятъ имотитѣ въ Тракия и дунавската равнина и да ги замѣстятъ въ градоветѣ и селата[1]). Вследствие на това, въ древностьта планинскитѣ мѣста на северъ отъ Балкана сж били по-слабо населени. Освенъ това, както видѣхме порано, нашитѣ мѣста, които, споредъ Иорданесъ, влизали въ Никополската область, въ IV в. сл. Христа били заселени отъ така-нареченитѣ Малки Готи, много отъ които въ 488 г. не последвали Теодориха Великий отъ г. Нове за Италия, а останали тукъ и се претопили. Тѣзи готи пъкъ не сж имали обичай да издигатъ могили върху гробницитѣ на своитѣ първенци, както бащата на историята — Херодотъ пише въ V в. преди Христа за тракийцитѣ. Следователно, нуждата отъ едно по-голѣмо селище тукъ, въ прекрасната Трѣвненска долина, което да служи за станция на пжтующитѣ още отъ стари времена,[2]) както и за издигане на единъ културенъ, търговски и политически центъръ за цѣлата тукашна хубава покрайнина, е била наложителна. Така е и сега, макаръ срѣдствата за съобщение съ прокараната желѣзница да се значително измениха. Такова е било положението и на Габрово, съ неговитѣ два прохода, на Троянъ, Тетевенъ, Етрополе, Берковица, Айтосъ и Провадия съ тѣхнитѣ проходи и пр. и пр. И географътъ, професоръ Иширковъ, като говори за издигането на г. Преславъ въ източна Стара-планина, казва: „Той не е възникналъ като *проходенъ градъ*, каквито сж: Етрополе, Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Трѣвна и Елена въ севернитѣ поли на срѣдня Стара-планина, защото орохидрографскитѣ условия за проходностьта въ Срѣдня и Източна Стара-планина сж съвсемъ различни. Проходнитѣ градове въ севернитѣ поли на срѣдна Стара-планина сж разположени въ важни напрѣчни долини и служатъ не само на презбалканското съобщение, но сж сжщевременно централни пунктове на голѣми покрай-

---

[1]) Вижъ за това много примѣри въ цит. съчинение на проф. Милетичъ. [2]) Това се подкрепя и отъ сжществующитѣ отъ старо време въ Трѣвна, Енчовци, Габрово, Шипка, Казанлъкъ и пр. многобройни к о в а ч н и ц и за подковане добитъка на пжтницитѣ и на керванитѣ, които сега сж изчезнали. Вижъ за това изследването на **Д-ра П. Цончевъ**, Желѣзарската индустрия въ Габровско, въ Списание на Бълг. икономическо дружество по случай неговата 25-годишнина, 1926 г.

нини. И тъкмо второто имъ предимство ги въздига въ градове, когато въ севернитѣ поли на Източна Стара-планина никое проходно селище не играе роля на централенъ пунктъ; следователно, нѣма и условие да се развие като градъ"[1]). При това, интересно е, че когото да попитате отъ тѣзи градове, ще ви каже, че тѣ сжществуватъ отъ 200—300 години, а какво търсятъ следитѣ (калдаръмитѣ) презъ тѣхъ на римскитѣ друмища, които, поради здравината си, на много мѣста още служатъ на народа, и какво търсятъ крепоститѣ, които сж се издигали надъ самитѣ тия градове, за да охраняватъ селищата и пжтищата — на тѣзи въпроси тѣ отговарятъ съ вдигане на рамене. Сжщото пише за г. Дрѣново и историкътъ Юрданъ П. Георгиевъ, а азъ за единъ часъ можахъ да открия старото тракo-римско селище на града, което никой не подозираше, както и развалинитѣ на монастиря св. Петка, още отъ времето на царь Ивана Асена II (1218 — 1241 г.). Това сигурно бихъ направилъ и въ Трѣвна, но, за съжаление, маршрутътъ не ми позволи да престоя тукъ повече отъ два дни, които употрѣбихъ, главно, за обиколка изъ околностьта.

Че Трѣвна е действително сжществувала презъ време на образуването второто българско царство, а следователно и презъ време на погрома на византийцитѣ въ 1190 г., ние имаме нѣколко доказателства:

1. Пренасянето презъ града на мощитѣ на св. Михаила Войнъ преди 725 години, въ време на царя Калояна (1196—1207), издигането на църквата Св. Арахангелъ Михаилъ и установяването още тогава „събора", който продължава да се събира и до сега въ града. Това косвенно иде да се подтвърди отъ цитирания на друго мѣсто турски документъ отъ шериятския сждъ. Отъ него се явно вижда, че църквата Св. Петка въ Габрово е била издигната *още въ време на старото ни царство* и, разбира се, следъ пренасяне мощитѣ на светицата, въ време на царя Ивана Асена II. Това обстоятелство пъкъ иде косвенно да поцтвърди, че тогава и Трѣвна е сжществувала, като селище, защото и тя е играла една и сжща и дори по-главна роль отъ Габрово, въ долината на Трѣвненската рѣка, за по-прѣкитѣ сношения между Търново и Цариградъ и че църквата Св. Арахангелъ Михаилъ е била сжщо така направена при пренасянето на мощитѣ на св. Михаилъ Войнъ, въ време на царя Калояна.

2. Както изтъкнахме по-рано, на стр. 104, запазеното и досега предание гласи, че когато, въ 1194 г., тържестве-

[1]) Чалжкавашки проходъ въ Стара-планина, Годишникъ на Софийския университетъ за 1910 — 1911 г., стр. 8.

ното шедствие по пренасяне мощитѣ на св. Иванъ Рилски минало презъ Балкана, „отъ Търново дошли владици, попове и много народъ, *излѣзли сѫщо и отъ Трѣвна попове и народъ*, които носили кръстове, и се спрѣли на „Кръстецъ". А това показва, че Трѣвна, като селище, е сѫществувала още въ византийската епоха и въ началото на образуването на второто царство.

3. Друго предание казва, че още презъ време на сѫщото царство въ Трѣвна имало 7 църкви: Св. Арахангелъ Михаилъ, Св. Георги, Св. Никола, Св. Богородица Голѣма, Св. Богородица Малка, Св. Теодоръ и Св. Илия. Всичкитѣ църкви били дървени и *били съборени при дохождането на турцитѣ*, съ изключение на църквата Св. Арахангелъ Михаилъ, която била по-здрава. Върху развалинитѣ на съборенитѣ църкви населението се пакъ събирало на съответствущитѣ праздници, клало курбани и се черкувало. Тѣзи 7 църкви показватъ още, че селището не е било малко.

4. Преданието, че следъ превзимането на Търново отъ турцитѣ, много семейства избѣгали и се заселили въ Трѣвна, е вѣрно. Сравнени обичаитѣ и нравитѣ между Габрово, Дрѣново и Трѣвна, въ последниятъ градъ се забелязва една по-голѣма деликатность и изтънченость, нѣщо, което показва, че между тукашнитѣ балканджии нѣкога се е вмѫкналъ единъ по-културенъ елементъ отъ Търново. Дрѣново се е считало за по-просто и за това въ турско време много рѣдко мома отъ Трѣвна се е давала на ергенъ, и то на нѣкой първенецъ, отъ Дрѣново. Когато пъкъ по-стари габровки и трѣвненки се съберать на приказка, закачкитѣ започватъ съ това, че „у трѣвненкитѣ имало по 1 ока брашно, а 2 оки сладко", т. е. че били по-изтънчени и гостоприемни, а трѣвненкитѣ имъ отвръщатъ, че габровкитѣ обичали повече да гулятъ.

5. Преданието още гласи, че отъ Търново забѣгнали и много попове, които се заселили въ околностьта на Трѣвна. Отъ тѣхнитѣ селища се образували колибитѣ: Поповци, Попъ-Велковци, Попъ-Гергювци, Попъ-Николовци и Попъ-Рачовци. За свой центъръ тѣ имали с. Стояновци. Последнитѣ две колиби сега сѫ изчезнали, но селищата имъ се познаватъ и носятъ старитѣ си названия. Поповетѣ и населението идѣли да се черкуватъ въ Трѣвна, въ черковата Св. Арахангелъ Михаилъ[1]).

Фактътъ за голѣмо прогонване отъ Търново на граждани и духовни лица и за завзимане на църквитѣ отъ

---

[1]) Горнитѣ предания сѫ заети отъ неиздадената още история на Трѣвна отъ покойния учитель Хр. Даскаловъ.

агарянитѣ се установява отъ двама съвременници. Така, въ „Похвалното слово на Евтимия", Григорий Цамблакъ казва: „И завладе (варварскиятъ царь) града (Търново) най-после не чрезъ своя сила, но когато Божията милость бѣше се дигнала. Тутакси свещеницитѣ бидоха изпъдени отъ църквитѣ и тѣхното мѣсто заеха деятелитѣ на безчестието"[1]). А видинскиятъ митрополитъ Иоасавъ, въ „Словото за св. Филотея", пише, че „тогава архиереитѣ и гражданитѣ бѣха изгонени трогателно и подложени на всевъзможни клевети и мжки и, о, бѣда! — изпратиха на заточение и патриарха поради благочестието — него, свѣтилото надъ свѣтилата и христолюбивия образецъ, та мнозина казваха: „По-добре слънцето да бѣ изгаснало, отколкото да замлъкне езикътъ на Евтимия!".. Тогава краката на нечестивитѣ почнаха да влизатъ въ олтаря, дето никому не е позволено да влиза... А свещеницитѣ, уви! и хората, и голѣми сборове народъ страдаха на открито, нѣмайки ни молитвени домове, ни правосждие — като да бѣха приравнени съ най-нечестивитѣ"[2]). Че събарянето пъкъ на църквитѣ и избиването на много граждани, архиереи и попове е станало по интригитѣ на Вселенската патриаршия, се установява отъ следующата народна пѣсень:

Стоянъ и патрика

. . . .

Патрикъ се въ Стамбулъ озова
И на султана говори:
„Царю-ле, честитъ падишахъ!
Нали ти, царю, азъ казахъ:
„Колкото стары остали —
„Сичкитѣ да ги изтурчишъ,
„Дѣцата да имъ поробишъ,
„Поповетѣ да имъ исколишъ.
„Владицы да имъ избѣсишъ,
„Черкови да имъ съборишъ.
„Тогазъ щѣшъ, царю, починж —
„Азъ щж изъ нашитѣ да пратіж:
„Тѣ ще ти бждатъ по-вѣрны!"
Царь си патрика послуша,
Изпрати, та изсѣче,
Изсѣче сичкы попове,
Избѣси сички владыцы.

---

[1]) **Emil Kalužniatski**, Aus der panegirischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, стр. 28—60. [2]) Сжщо. Вижъ и **Б. Ангеловъ и М. Геновъ**, История на Бълг. литература, т. II, 513, 514, 544.

Истурчи млады юнацы,
Събори сичкы черковы,
И много отъ тѣхъ потурчи —
Заплака мало и голѣмо
. . . .[1])

6. Както видѣхме по-рано, трѣвненскиятъ лѣтописецъ попъ Иовчо свидѣтелствува, че още въ 1680 г. неговиятъ родоначалникъ, Димо, заварилъ, че Трѣвна била „свободно" т. е. привилегировано село, съ задължение да дава 12 души харбалии за пазене на „Голѣмия друмъ". Като имамъ предъ видъ, че условията, при които е ставало пжтуването въ турско време, сж били сжщитѣ, както въ старо-българскитѣ, византийскитѣ и римскитѣ времена и че държавниятъ институтъ за мартолозитѣ, дербенджиитѣ и харбалиитѣ води началото си още отъ византийската и старобългарската епохи; че турцитѣ при установяването си въ Европа спазваха принципа ab antiquo — да бжде, както е било отъ незапаметни времена и усвояваха всички полезни наредби на покоренитѣ държави, отъ една страна, и отъ друга, — че Трѣвна е завзимала едно централно положение предъ 4 проходи и е имала важно стратегическо значение при разклонението на многобройни друмища на югъ и на северъ отъ Балкана, — азъ съмъ увѣренъ, че тя е имала такова привилегировано положение и въ старо-българскитѣ и византийскитѣ времена.

7. Отъ етнографическитѣ и филологическитѣ изследвания, които професоръ Л. Милетичъ направи, се установява, че населението въ Трѣвненско и Габровско е *старо;* тукъ турски елементъ съвсемъ липсва[2]) и не може да се търпи дори и еврейскиятъ. За това въ тѣзи мѣста нѣма да срещнете никакъвъ евреинъ или турчинъ.

8. Като политическа единица „село", Трѣвна се поменава въ известния зографски помѣникъ отъ 1527 до 1728 г. и то къмъ началото[3]). Тамъ тя е поменатa заедно съ „селата" Габрово, Елена и Тетевенъ — и тритѣ сега околийски центрове, отдето мнозина още въ 16 в. сж ходили на поклонение въ Света-гора.

9. Въ XVIII в. Трѣвна се явява и катоваженъ културенъ центъръ въ Балкана. Къмъ срѣдата на миналото столѣтие архимандитъ Онуфрий Поповичъ Хилендарецъ, родомъ отъ с. Енина, пише: „Мой отецъ Хаджи попъ Иванъ училъ въ Травна, азъ учихъ съ моего брата Богданча въ

---

[1]) Сборникъ за народни умотворения и пр., VIII, 360—365. [2]) Старото българско население, 50. [3]) **Йор. Ивановъ**, Български старини изъ Македония, 274.

Казанлъкъ по-просто учение"[1]). Значи, въ по-старо време — при учение на бащата, въ Трѣвна имало „по-голѣмо" училище, отъ колкото по-сетне въ Казанлъкъ, при учение на дѣцата. Знае се и името на единъ трѣвненски учитель отъ много по-старо време. Върху единъ листъ на едно четвероевангелие, писано въ гр. Ловечъ, на 1558 г., се чете: „+сїѧ книга глаго́леми еѵ҃лїе ка́ко ѧ повеза даскаль стоѩнь ѿ се́ло Трѣвна грош. в"[2]) Кога е станало това следъ 1558 г. — не е известно. Презъ миналия вѣкъ, знаменитиятъ географъ Елизе Реклю, като описва Трѣвна, нарича я български Нюренбергъ, градъ на ковачитѣ, резбаритѣ и иконописцитѣ"[3]).

„Както тукъ, така и въ Габровско, пише професоръ Милетичъ, свободолюбивия духъ на българина е билъ сравнително най-добре спазенъ, а при туй гжстотата на населението и оскъдната балканска почва сж станали причина да се развие изобщо по-голѣма интелегентность у населението и предприемчивость, поради което тукъ индустрията сравнително е твърде развита. Поради тия свои качества планинцитѣ отъ Габровско и Трѣвненско успѣватъ бързо всѣгде, гдето се основали тѣхни нови поселения по крайдунавска България"[4]).

Градътъ Трѣвна сега брои около 600 кжщи съ 2488 жители[5]). Има и една модерна и добре устроена текстилна фабрика. Той представлява едно гиздаво, спретнато и тихо балканско кжтче. Издигнатъ на 460 м. надъ морското равнище, заобиколенъ съ гори и планини и процѣпенъ отъ една доста пълноводна рѣка, климатътъ му е чистъ и прохладенъ. Околностьта му е пълна съ разни овощни градини и има приятни мѣста за разходка, ловъ и развлечение. Вследствие на тия негови добри качества и, главно, благодарение на леснитѣ съобщения, чрезъ прокараната желѣзно-пжтна линия презъ Балкана, той, както и съседитѣ му Дрѣново, Елена и Габрово, се издигнаха до едни хубави и спокойни курортни мѣста, които се посещаватъ отъ множество семейства отъ Пловдивъ, Стара-Загора, Казанлъкъ, Търново, Русе, Шуменъ, Свищовъ и Варна. Много гости почнаха да привличатъ и нѣкои отъ хубавитѣ села, разположени по желѣзо-пжтната линия, а особено Плачковци, и хотелитѣ при станцията „Кръстецъ", горе на Балкана. Порано гр. Трѣвна бѣше околийски центъръ, но преди нѣколко години тя, заедно съ селата си, влѣзе въ състава на Дрѣновска околия.

---

[1]) В. Н. Златарски, Казанлъкъ въ миналото и днесъ, т. I, 46. [2]) Професоръ Б. Цоневъ, Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народ. библиотека въ София, стр. 49. [3]) Земля и люди, т. I, вып. I, 2-ро изд., 1892, стр. 191. [4]) Старото българско население, стр. 51. [5]) Споредъ преброяването на 31 декемврий 1926 г.

Градъ Габрово

500 лв.